कसि गति होती बापा ! या पार्थिववृंदवंद्यजनघातें[१]? ३०
झाली कृपा नृपाची, ये, पाय धरीं, हरीं अघा, बरवी
हे युक्ति; कृतावज्ञा[२] पापा गुरुपदनता न घाबरवी." ३१
प्रभुवरवचनें अर्जुन गुरुचरणांवरि शिरःकमळ वाहे,
जळ वाहे नेत्रांचें; कचें[३] म्हणति जळां रजां, 'न मळवा हे.' ३२
'मीं [४]धर्मकामकातर जें वदलों तें क्षमास्पदा[५]! साहें.
आहे अदेय[६] अन्या तदपि वदान्या ! दिजे स्वदासा हें.' ३३
ऐसें वदे धनंजय, पायीं घाली मिठी, नुठे, विनवी;
धर्म द्रवे दयेनें, शुद्धमनीं अक्षमा न ठेवि नवी. ३४
प्रेमें किरीटिकंठीं घालूनि मिठी रडे नरेश तदा;
पुशिलें पुनःपुन्हां तरि अश्रुजळें नयनयुग भरे शतदा ! ३५
मग धर्म म्हणे, 'वत्सा ! पीडा दे पक्षिराज भुजगां जी,
ती स्वल्पा वाटे मज, कर्णाचा फार आज भुज गांजी. ३६
मरण रणीं तें भाग्य चि. मज कैंचें ? अमित जन्म जे तपले,
ते सुकृती पात्र तया, गुरुवेदाज्ञेसि जे सदा जपले. ३७
मीं काय दुर्दशा तुज सांगों ? त्वां ऐकिली असेल चि ती
झाली प्राप्त मला; कीं, घडली नाहीं महेश्वरापचिती[७]. ३८
जरि तूं आज हि कर्णप्राण न घेसील तरि निजप्राण
सोडीन. जीवितीं या गोडी न, प्रियतमा ! तुझी आण. ३९
बंधुमनोरथपादप[८] सफळ करावा तुवां वसंतानें;
[९]व्यसननिमग्नोद्धारें न्यावें ख्यातीस नाव संतानें[१०].' ४०

---

१. राजसमूहाना वंद्य अशा धर्माच्या घाताने. २. केलेली अवज्ञा. ३. धर्माच्या पायावरील धुराळ्यावर अर्जुनाचे अश्रुबिंदु पडून ते पाय मळले होते; परंतु त्यांवर अर्जुन इतका लोळला की, त्याच्या केशानी ते अगदी निर्मळ झाले, असा भावार्थ. ४. [प्रतिज्ञापालनरूप] धर्माच्या इच्छेविषयी अधीर. ५. क्षमास्थाना ! ६. न देण्याजोगें. ७ शिवपूजा. ८. वृक्ष. ९. संकटांत पडलेल्याचा उद्धार करून. १०. सज्जनानें.

अर्जुन म्हणे, 'प्रभो ! मीं कर्णातें आजि निश्चयें मथितों;
भीमाच्या तुझिया ही पायांचा शपथ सत्य हें कथितों. ४१
शपथ यमांचा[1] करितों, गांडीवाचा हि, मारितों अरिला
कीं मीं मरतों आजि; प्रभुजी ! संकल्प हा मनें वरिला. ४२
कृष्णा ! हा पण आपण सिद्ध करावा; जयद्रथवध रणीं
तेंवि घडो कर्णाचा; तव कीर्ति, तव प्रताप, तव धरणी.' ४३
कृष्ण म्हणे, 'कर्ण वधीं, विजया ! तूं श्रीपुरारिचा भक्त;
व्यक्तप्रतापकीर्ति[2] त्रिजगीं आहेसि तद्वरें शक्त. ४४
त्वां राधेय वधावा, व्हावा जय तुज सख्या ! असा काम
माझा सदैव आहे; चिंतितसें हें चि आठ[3] ही यामें. ४५
हे काळजी तुला चि न, हा शौरि हि नित्य काळजीं वाहे;
शिवभक्तिनें न बाधे; नाहीं तरि होय काळ जीवा हे[4].' ४६
ऐसें वदोनि केशव धर्मासि म्हणे, 'नृपा ! कृपापात्रा !
विजयाला दे आज्ञा, आशीर्वाक्कवच[5] लेववीं गात्रा.' ४७
धर्म म्हणे, 'ये बा ! ये, आलिंगन दे, विशंक हो वीरा !
जें हित वक्तव्य[6] बरें तें चि प्रिय बोलिलासि तूं धीरा ! ४८
न दिला म्यां हि, त्वां ही द्यावा न मनीं दुरुक्तिला जागा,
जा, गायनजनधनयश[7] जोडीं, तूं व्यसनसेतु माजा गा !' ४९
गुरुचरणीं पार्थ जडे, जैसी मधुशर्करारसीं मुंगी.
त्याच्या शिरःसरोजीं, त्यातें भेटोनि, भूप तो हुंगी. ५०
प्राज्याशीर्वादाहीं गौरव पौरवकुळेश[8] करि त्याचा,
मतिताप हरी, दावी गुण मेघाचा धरार्तिहरित्याचा[9]. ५१
जिष्णु म्हणे, 'जसि मंगळहेतु[10] त्रिपुरारिच्या शिरीं गंगा,

---

१. नकुलसहदेवांचा. २. महशूर आहे पराक्रम व कीर्ति ज्याची. ३. अष्टौप्रहर. (सतत). ४. ही काळजी. ५. आशीर्वादवचनरूप कवच. ६. बोलण्यास योग्य. ७. गायकजनांस धनरूप जें यश तें. ८. धर्म. ९. पृथ्वीची पीडा दूर करणाऱ्या मेघाचा. १०. कल्याणाला कारणीभूत.

हे भवदाशीर्वेंची माझ्या हि शिरीं तसी च अव्यंगा[1]. ५२
जेणें तुझा पराभव केला त्याचा कधीं न वध राहे;
मारीन आजि अरिला; प्राशिल तच्छोणितासव[2] धरा[3] हे. ५३
कर्णातें मारीन प्रभुजी! सत्यें तुझ्या पदा शिवतों;
मीं दुर्बळ चि परि प्रभु भजदभिमानी[4] असे सदाशिव तों.' ५४
नृपति म्हणे, 'विजयी हो; जा, कर्णातें वधूनि ये तूर्ण;
या श्रीहरिप्रसादें दासांचा आजि काम हो पूर्ण.' ५५
गुरुचा निरोप घेउनि, जिष्णु म्हणे, 'कृष्णजी! उठा, चाला;
आणा सज्य करुनि रथ, जोडूं सद्यश वधोनि नीचाला.' ५६
तेव्हां कृष्णाज्ञेनें दारुक रथ सज्य करुनियां आणी;
त्यावरि चढले दोघे यदुकुरुवर चक्रसद्धनुष्पाणी[5]. ५७
कर्णवधाचा केला पण, पण चिंता करी विजय वाटे[6];
सर्वांगीं घर्म सुटे, वर्म[7] फुटे, मतिस फार भय वाटे. ५८
तें जाणे हृत्साक्षी[8], जो करितां चिंतना भवा खाणी,
तो, धैर्योत्साहार्थ स्वपदरता[9] पद्मनाभ वाखाणी. ५९
वर्णी ज्या ज्या दावी पूर्वीं लीला रणांत वासवि त्या,
तेव्हां सुहृत्प्रताप[10] प्रभु तो प्रतिभट[11] करी नवा सवित्या. ६०
हरिलें भय, दिधलें बळ, वाढविलें तेज जिष्णुचें हरिनें;
भग्नोत्साह न व्हावें म्हणउनि मन बोधिलें परोपरिनें. ६१
होतां भगवदनुग्रह कर्णवधीं कायवाङ्मनें सजला;
प्रभुसि म्हणे, 'भवदंघ्रिस्वस्तरु[12] देयील जय रणीं मजला.' ६२
जाती नरनारायण, तों युद्धीं भीमसेन रणदक्ष

---

१. सर्वसमर्थ अशी. २. त्याचें रक्तरूप मद्य. ३. पृथ्वी. ४. भक्ताभिमानी. ५. चक्रपाणि कृष्ण व गांडीवपाणि अर्जुन. ६. वाटेनें. ७. कवच. ८. अंतःकरणांतील गोष्ट जाणणारा. ९. स्वपदीं लीन झालेल्या अर्जुनास. १०. [आपल्या] मित्राचा —अर्जुनाचा—पराक्रम. ११. प्रतिस्पर्धी वीर. (अर्जुन हा पराक्रमानें सूर्यासारखा तेजस्वी आहे, हा भाव). १२. तुझा चरणकल्पतरु.

बोले असें विशोका निजसारथिला, वधूनि रिपु लक्ष[1]. ६३
'धृतराष्ट्रसुतबळाप्रति रथ ने, त्यांचें करीन मीं कदन;
मद न उरवीन त्यांचा, दावीन तयांसि मृत्युचें सदन.' ६४
दावी विशोक ती गति, ठावी युद्धांत मातलीला[2] जे,
सह्यनदी[3] ही जीतें प्रावृट्काळीं हि मातली[4] लाजे. ६५
भीमरथातें वेढिति पति अतिखळधार्तराष्ट्रकटकाचे[5],
झाले, परि हरिवरि करिवर जातां जेंवि तेंवि भट काचे. ६६
आधीं शिरें अरींचीं मग शस्त्रें अर्जुनाग्रज[6] छेदी;
छिन्नभटांहीं रणभू, दर्भांहीं जेंवि झांकिली वेदी[7]. ६७
वेढुनि गुडभ्रमानें[8] अंगारातें पिपीलिक जळाले;
उरले ते मग त्यातें सोडुनि बहु दूर तेथुनि पळाले. ६८
भीम म्हणे सूतातें, 'ऐक विशोका! न चित्त भी मरणा.
सोडीना चि कधीं ही हा निर्मळकीर्तिवित्त[9] भीम रणा.' ६९
धर्मप्रवृत्ति[10] न कळे म्हणउनि मन फार होतसे कष्टी;
अंधाचें पुष्कळ ही निष्फळ बळ होय सांडतां यष्टी[11]. ७०
पार्थ हि अद्यापि न ये; प्रायः[12] स्वस्थ चि नसेल राजवर;
व्यर्थ चि गेलें यश जें मेळविलें श्रम करूनि आजवर. ७१
जीवंत असति ते कीं नसति कळेना; अहा! महाकष्ट!
झालों नृपाधिनें मीं व्याकुळ जैसा महाहिनें दष्ट[13]. ७२
आम्हीं जन्मापासुनि बहु दुःख चि भोगिलें न सुख लेश,
जपतो हरावया हा दुर्योधन आमुचे असु खलेश. ७३
हो कांहीं तरि; आधीं करितों मीं आजि ओस खळगेहें[14],
वाटे खळबळ, सुपथीं कांटे, धोंडे चि, खोल खळगे, हें. ७४

---

१. संहार. २. इंद्रसारथ्याला. ३. सह्याद्रीतून निघालेली [मोठ्या खळखळाटाची] नदी. ४. माजलेली. ५. प्रमुख वीर. ६. भीम. ७. यज्ञभूमि. ८. गुळाच्या भ्रांतीनें. ९. शुद्ध कीर्ति हें धन ज्याचें. १०. धर्माची बातमी. ११. काठी. १२. बहुतकरून. १३. ज्यास दंश केला आहे असा. १४. दुष्टांचीं घरें.

सांग विशोका! माजीं शस्त्रें उरलीं किती, पहा नीट;
धीट असें मीं युद्धीं, रगडीन [illegible]दें चि रिपु जसे कीट.' ७५
सांगे विशोक, 'षडयुत मार्गण आहेत, पाहिली खूण;
अयुत क्षुरप्र भल्ल हि, भरले आहेत हे तुझे तूण. ७६
नाराच सहस्र युग[3], प्रदर[4] सहस्रत्रय प्रभो! आहे;
तोमर, मुद्गर, शक्ति प्रासें[5] हि आहेत पुष्कळ चि बा! हे. ७७
असुरबळीं काळीसी जी दावी खळबळीं प्रताप गदा
आहे अहितगणा, जसि हरिकीर्तिसुधा समस्तपापगदा[6]. ७८
तूझे सर्वप्रहरणजातशिरींचे[7] अनर्घ्य[8] बाहु मणी,
विजयी सदा असावे; देतिल हे अशनिला हि बा! हुमणी[9]. ७९
शस्त्रें सरलीं ऐसें चित्तीं आणूं नको, प्रभो! भांडें;
करिशिल निर्जीवन[10] खळबळ भंगुनि, जेंवि मातिचें भांडें.' ८०
भीम म्हणे, 'तरि करितों सोडुनि शर खळजनीं चमत्कृतिला;
गातील देव सत्कवि; 'अतुळा' न म्हणोत नीच मत्कृतिला. ८१
मीं सर्वांतें कीं मज सर्व द्वेषी रणांत मथितील;
आबाळवृद्ध माझें सद्यश सप्रेम नित्य कथितील. ८२
स्वस्थ असावा राजा, यावा जय सयदुनायक, विशोका!
हरिदर्शनें पशु हि सुखमय, मग न त्यजिल काय कवि शोका?
सूता! भूताधिप[11]शरभग्न जसे त्रिपुरदैत्य सहसा रे!
कां झाले हे कौरव भग्न? पहा पळति वीरसह सारे. ८४
जाणों अर्जुन आला; हीं शरजाळें तदन्य न रचील.
धन्वी एक हर, दुजा जिष्णु धनुर्धर, उगे चि वरचीलें[12]. ८५
येतां सिंह मृगांचें यूथ तसें शत्रुबळ विशोका! हें

---

१. साठ हजार. २. हजार. ३. चार. ४. बाणविशेष. ५. भाला. ६. सर्व पापरूप रोगास. ७. आयुधमात्राचे शिरस्थ मणि च असे. ८. अमूल्य. ९. टक्कर. १०. जीवरहित (पक्षीं) जलरहित. ११. शंकराच्या बाणानीं पराभूत झालेले. १२. वरकड.

झालें भग्न, भयार्त; भ्रमलें सर्वत्र; तूं हि बा! पाहें.' ८६
त्यासि विशोक म्हणे, 'यत्कुलबळनिधिला नसे अवधि राहे,
अहित न यद्दृष्टिपुढें, तद्धुरव ऐक गा अबधिरा! हे. ८७
झालासि बधिर? कां हे गांडीवाचे न नाद आयिकसी?
आला सार्जुन यादवनाथ. उपेक्षील बाळ आयि कसी? ८८
दिसतो कपि ध्वजाग्रीं, जो तृणसम शत्रुसैनिकां गणितो;
भवदनुजाकिरीटींचा दिनमणिसम झळकतो महामणि तो. ८९
प्रभुच्या दक्षिणपार्श्वीं प्रलयंतरणिमंडलाभ तें चक्र,
ज्या श्रीसुदर्शनातें स्तवितो जोडूनि कर सदा शक्र. ९०
प्रभुवक्षस्थळवल्लभ कौस्तुभमणि झळकतो पहा गा! तो,
सज्जन कलंकितपना त्यजुनि सदा ज्या सुखावहा गातो. ९१
तो पांचजन्यदरवर हरिपार्श्वीं शुद्ध सद्यशःपुंज
तो देवदत्त दिसतो, जो विजयश्रीविलाससत्कुंज. ९२
गज सप्तशत, चतुःशत रथ, पत्ति तुरंग अमित भवदनुजें
मथिले; सुयोधनें जय जिंकावा, तरि न काय भेव दनुजें?' ९३
मारुति म्हणे, 'विशोका! प्रियकथनें पावलों सुविश्राम;
म्यां तुज दिधले विंशति रथ, शत दासी, चतुर्दश ग्राम.' ९४

अध्याय चव्वेचाळिसावा.

अर्जुन हरिला सांगे, 'भीमापासीं च शीघ्र रथ ने हा.'
कृष्ण म्हणे, 'बा! नेतों. हो पूर्ण तुझी अरातिमथनेहा.' १

---

१. मर्यादा. २. साभिप्राय संबोधन. ३. प्रलयकालीन सूर्यमंडलवत् प्रभा ज्याची असें. ४. कृष्णाच्या उरोभागाचा अधिकारी—तेथें असणारा. ५. चंद्रसूर्यास. ६. कृष्णाच्या बगलेंत. ७. विजयलक्ष्मीचें विलास करण्याचें उत्तम लतागृह च असा. ८. शंकर. ९. दैत्यानें. १०. भीम. ११. शत्रुनाशाची इच्छा.

रथ चालवी वरूत्तम जाया भीमाकडे तया काळीं
पार्थें बहु भट वधिले, होता स्वर्भोग[१] ज्यांचिया भाळीं. २
दुरुनि अनुजपराक्रम पाहे भीम, प्रसन्न होय महा;
आपण हि कटक मर्दी; तें म्हणती लोक 'काय हो! यम हा?'
गज दशसहस्र, शत रथ, हय पंचसहस्र, युद्धभूमिगतें[२]
भीमें हर्षें वधिले; नरवीर हि दोन लक्ष दोन शतें. ४
समरांगणांत भीमें रक्तनदी परमदुस्तरा भरिली;
त्या हि महाभीमेनें[३] जीवन्मृतवीरवरचमू[४] हरिली. ५
दुर्योधन माम्याला सांगे, 'त्वां भीमसेन वारावा.'
वांछी पटहध्वानें[५] लोपाया प्रलयघननवारावा[६]. ६
बहु भांडे परि पडला भीमशरें पसरुनीं भुजा शकुनी,
गरुडापुढें न हंस हि गुण मिरवी; मग कसा दुजा शकुनी[७]? ७
जाला तो शकुनि करुनि रण पात्र जसा वृथा श्रमा, म्यां[८] तें
कथुनि तसें व्हावें कां? नृप पळवी मूर्छिता स्वमाम्यातें. ८
दुर्योधन भीमभयें झाला सोडूनियां मदा विमुख;
तें तमजू हि पार्था, सूर्याला रात्रिसी, न दावि मुख. ९
त्या समयीं अपराह्णीं[९] कर्ण क्षोभे वनीं दवानळसा;
तेव्हां भीम हि पावे कळिच्या क्षोभें पराभवा नळसा[१०]. १०
कर्णशर क्षोभविती धर्मबळा, जेंवि सागरा मकर,
सुर मुनि म्हणती, 'धन्य! छात्रीं बहु सानुराग रामकर.' ११
तेव्हां सर्व हि म्हणती, 'सूर्य महावीर कर्ण, नक्षत्रें
इतर भट.' असें केलें त्याचें सर्वत्र वर्णन क्षत्रें[११]. १२
भीमादिकां न आटे, कर्ण करी कटककदन कोपानें,

---

१. स्वर्गसुख. २. रणांगणांत असलेल्यानें. ३. मोठ्या भयंकर अशा त्या रक्तनदीनें. ४. जीवंत असून मृतवत् असलेल्या वीरांची सेना. ५. दुंदुभीच्या शब्दानें. ६. प्रलयमेघाच्या नवीन (भयंकर) ध्वनीस. ७. पक्षी. ८. म्यां संजयानें. ९. मध्याह्न न सायाह्न यांच्यामधील काळीं. १०. नळराजासारखा. ११. क्षत्रियानीं.

सिंहें गोधन मथितां काय करावें झटोनि गोपानें? १३
इतुक्यांत जिष्णु कुरुबळमथन करुनि वाहवूनि रक्तनद्या,
येतां म्हणे, 'मुकुंदा! वृषकाळकरीं स्वभीमभक्त न द्या. १४
तो कर्णकेतु दिसतो, ते भीमप्रभृति करिति रण त्यासीं,
चर्चा करिति जसे बहु एकासीं वेदपाठ म्हणत्यासीं. १५
ते पांचाळ पळाले; त्यांमागें धार्तराष्ट्र[1]नृप आहे;
तच्छुभ्रच्छत्र पहा, जें पूर्णसुधाकरोपमा लाहे. १६
मधुकोशाला[2] सरघा[3], कृतवर्मा द्रौणि कृप तसे राया
रक्षिति, पहा मुकुंदा! मोटी यांची सुयोधनीं माया. १७
जो सारथि, सुखधामा! तुजसम शूर हि नवांबुदश्यामा!
आला अरिच्या कामा तो राजा शल्य आमुचा मामा. १८
ने रथ तेथें जेथें कर्ण करितसे मदीयबळदमना;
स्मरत असेल वृषदहन[4]दग्धांच्या कृष्णमित्रजळद[5] मना.' १९
हरि हर्षें हरि हाकी, तें हरिणांचा चि न हरिती सर्व,
ते ऐसे जवन[6] लव न पवनकुमारीं[7] हि उरविती गर्व. २०
शल्य कपिध्वज पाहुनि कर्णासि म्हणे, 'पहा महाबाहो!
आला अर्जुन, सावध आतां युद्धार्थ शीघ्र तूं बा! हो. २१
येतो कसा पहा रथ; पथ सेना सोडित्ये पहा त्यातें,
सिकतांची[8] भित्ति जसी पूरातें निजपथें वहात्यातें. २२
त्वां धर्मभंग केला, भीम हि बहु पीडिला असें कळलें;
त्यांचा कैवारी जय आला यद्यश कधीं नसे मळलें. २३
रक्षक पृष्ठीं पार्श्वी[9] नाहींत पहा, अहा! महाभागा!
भाग्यें एकाकी जय सांपडला, साधि आपुल्या भागा[10]. २४

---

१. दुर्योधनराजा. २. मधाच्या पोळ्याला. ३. मधमाशा. ४. कर्णरूप अग्नीनें दग्ध झालेल्या [माझ्या] सैनिकांच्या. ५. अर्जुनरूप मेघ. ६. वेगवान्. ७. मारुतीचे ठायीं. ८. वाळूची. ९. बाजूस. १०. अर्जुनास मारण्याचा कार्यभाग.

तूं चि समर्थ जयाला वाराया, सागरा जसी वेळा[1],
हाकूं हय? दे आज्ञा; जयकामा! दुर्लभा असी वेळा. २५
गंधद्विपदृष्टिपुढें[2] समदगजघटा[3] जसी कधीं न टिके,
जिष्णुपुढें तसि सेना वध पावे; वीर येथ कां लटिके? २६
दिग्विजयीं होतें जें तें चि असो धैर्य जें असामान्य;
हा जिष्णु जसा लोकीं, अन्य धनुर्धर नसे असा मान्य.' २७
कर्ण म्हणे, "सत्य वदसि; धैर्याची धरुनि घट्ट कास रहा.
वदलासि यथार्थ नृपा! मज झाला प्राप्त धन्य वासर हा. २८
जो एकवीर[4], सद्गुणरत्नाकर, शंभुमान्य, हरिसख या
पार्थासीं द्वैरथ[5], हें वर्णूं निजभाग्य कोठवरि सखया!? २९
जो केला सर्वस्वा पाशुपतास्त्रासि पात्र ईशानें,
वरिलें ज्याचें सारथिपण हि हरीनें जगत्त्रयेशानें. ३०
ज्याला दिलीं निजास्त्रें शक्रादि समस्त लोकपाळानीं,
तो सत्कीर्तिगतिप्रद भेटविला आमुच्या कपाळानीं[6]. ३१
शल्या! पुराण ऋषि नरनारायण जाणति प्रभूत[7] नय;
सुरकार्यार्थें कुरुयदुनाथांचे जाहले प्रभू तनय. ३२
मीं शुद्ध युद्ध यांसीं निर्भयचित्तें करीन; काम रणीं
होतो पूर्ण; पहावा धर्मज्ञजनें हि दोष कां मरणीं? ३३
ते ही नरनारायण म्हणतिल 'वीरोयमेव कौ'[8] शल्या!
श्रीमद्गुरुप्रसादें दावीन अशा सुयुद्धकौशल्या. ३४
भीष्मद्रोणचरित्राहुनि कोणाचें चरित्र सन्महित?
परि तें हि विसरवीन स्वचरित्रें मीं, करीन जन्महित. ३५
मीं घाबरे करीन चि कृष्ण, जन्ही त्यांसि देव-सेनानीं

१. मर्यादा, किनारा. २. मदोन्मत्त हत्तीच्या दृष्टीसमोर. ३. गर्वयुक्त असा गजसमूह. (?) ४. अद्वितीय वीर. ५. [दोघा रथ्यांचें] युद्ध. ६. सुदैवानें. ७. पुष्कळ. ८. कौ अयं एव वीर=पृथ्वीवर हा च एक वीर [आहे].

होऊनि मुक्त, होइल युद्धांत सहाय, देवसेनानी." ३६
ऐसें वदोनि सांगे नृपकृपकृतवर्मगुरुसुतांसि असें,
'जिष्णु तुम्हीं पीडावा, मीं तुमच्या रक्षणीं समर्थ असें. ३७
वर्षा अस्त्रें शस्त्रें, विकळ करा शत्रुला, उठा वेष्टा;
गर्तांप्रति गजसा, मजप्रति रिपु आणा; करूं नृदेवेष्टा.' ३८
कर्णोकें ते जेव्हां शर वर्षति, म्हणति लोक 'नर मेला.'
सुरभीरु म्हणति, 'शिवे! पतिशोक शिवो कदापि न रमेला.'
त्या कौरववीरांतें भंगुनि भीमासि भेटला जिष्णु,
जैसा करुनि पराभव दैत्यांचा देवनायका विष्णु. ४०
'आहे स्वस्थ नृप' असें जातां चि सुवृत्त जेधवां सांगे,
भीम म्हणे, 'राधे! हा स्वपराहितहेतु पाळिला कां गे!?' ४१
भीमें आज्ञा देतां कर्णावरि जिष्णु जाय, तो नयनीं
पाहोनि वेष्टिला दशदुःशासनवीरबंधुनीं अयनीं. ४२
त्यजिले गुरुभाग म्हणुनि, पडले चि गळां मृतीच्छु कीं अरि ते
वधिले पार्थें, सुखें अर्थीजन दवडिले कधीं न रिते. ४३
मग नवतिसंख्य आले संसप्तकवीर त्यांस ही निवटी,
विद्युद्द्युति रवितेजीं लोपे; मिरवील गुण कसी दिवटी? ४४
जातां कर्णाप्रति कुरुभटगण रोधी पथांत धवळाश्वा,
पावे नाश न कां, जो झोंबे हरिच्या समुक्तकवळा श्वा? ४५
झाला मग्न अनुजरथ खळबळजळधींत भीम तें पाहे;
धांवे गदासहाय त्वरित, न तें व्यसन बंधुचें साहे. ४६
मारी अयुत गज रणीं, काळीसी ती करी गदा केली;

१. कार्तिकस्वामी. २. खळग्याकडे. ३. दुर्योधनाचें प्रिय. ४. नारायण—कृष्ण—मेल्यानें होणारा शोक. ५. मार्गांत. ६. भीमाचा वांटा. ७. याचकजन. ८. नव्वद. ९. ठार मारी. १०. विजेची प्रभा. ११. [हत्तीच्या गंडस्थळांतील] मुक्ताफलयुक्त ग्रासाला. १२. गदा च आहे सहायास ज्याच्या असा. * देवांगना.

रणभूमि दुष्प्रचारा[1] भीमसखीनें क्षणें तदा केली. ४७
पायानीं च अरींतें, अपकार मनांत आठवी, रगडी;
समशील[2] तो गदेचा, रिपुला दावी न पाठ वीर गडी. ४८
खळबळ मथितां शोभे तो भीम पयोनिधींत मंदरसा;
चित्तीं म्हणे, 'पहातां भोगाया अंधपुत्र मंद रसा.' ४९
रिपुकटकांत वृकोदर, जैसा क्षुब्धार्णवीं न भी मकर;
उरवील चंडकरकर[3] जीवन[4] कांहीं तरी, न भीमकर. ५०
चढला रथीं वृकोदर रिपुकटकांचा करूनि घात रणीं;
जिष्णु अरुण, त्यामागें भासे लोकांसि भीम हा तरणी. ५१
झाले, जयशर रिपुभटमर्मी घाया चिरभ्रमा[5], रुतते;
कौरवसैनिक-भीमार्जुन तेव्हां गमति अभ्र-मारुत ते. ५२
भानुपुढें निबिडें ही तिमिरें क्षणभरि हि काय हो! टिकणें?
एकें चि पावकाच्या[6] जळतात चि तूळराशिकोटि कणें[6]. ५३
मृत्युत्रस्त प्राणी आश्रय करितात अभयदा धर्मा,
तैसे जे भट कर्णा अवलंबिति ते चि पावती शर्मा. ५४
कर्णे पार्थसहाय प्रोद्भट[7] पांचाळवीर उडवीले,
वायूनें वारिद[8]से; गमति गजें काय पद्म तुडवीले! ५५
चाप शतानीकाचें सुतसोमाचें हि खंडिलें कर्णें;
तैसीं पांचाळबळें, प्रभंजनें[9] जेंवि उडविलीं पर्णें. ५६
कैकेयसुत विशोक हि वधिला स्वसुतप्रसेनवधकामी[10];
कैकेय भूमिपति ही मथिला कर्णें क्षणांत संग्रामीं. ५७
वधिला प्रसेन तेणें, ज्याशि शिनीचा तनूज सत्यक वी,
त्या सात्यकिनें, तैं सुर म्हणती, 'हा जिष्णुशिष्य[11] सत्य कवी.'

---

१. संचार करण्यास अशक्य. २. गदेशीं समान शील ज्याचें असा. ३. सूर्याचे किरण. ४. पाणी (पक्षीं) प्राण. ५. महामोहास. ६. अग्नीच्या फुणगीनें. ७. पराक्रमी. ८. मेघासारखे. ९. मोठ्या वाऱ्यानें. १०. आपला मुलगा जो प्रसेन त्यास मारूं इच्छिणारा. ११. अर्जुनशिष्य.

कर्ण म्हणे सात्यकिला, 'मेलासि अहा! पहा महाशर हा
हरि तुज कलभा, शलभा बलेभाप्राणांतकरहुताश[1], रहा.' ५९
सोडी कर्ण शरातें युयुधानवधा नवस्वरुनिभातें[2];
त्यासि शिखंडी खंडी; यश विधुला लाजवी हरुनि भा तें. ६०
खंडी कर्ण शिखंडिध्वजधनु, हाणी उरांत सायक सा,
धृष्टद्युम्नसुतातें मारी, भासे परेतनायकसा[3]. ६१
क्रौंचासि[4] शक्तिनें गुह[5], कर्ण विदारी तसा चि सुतसोमा;
भासे तो राहु करिल मुखशिखिकुंडांत[6] त्या चि हुत सोमा[7]. ६२
कृष्ण म्हणे, 'रे पार्था! कर्ण अपांचाळ लोक करितो कीं!
हरि शिरतां आयु पळ हि न टिके करियूथपीं न करितो कीं.'
पार्थ म्हणे, 'हरि! हरि! हरि[8]! हरि हरिदश्वाश्वसे[9] न पळवीसी,
मज दुःसह रिपुकृतनिजजनपरिभवताप मात्र कळवीसी.' ६४
तिकडे नररथ कृष्णें चालविला जेंवि भानुचा अरुणें,
रुद्रानुकरण[10] जिकडे कर्णें आरंभिलें सुनिष्करुणें. ६५

अध्याय पंचेचाळिसावा.

तेव्हां कर्णामागें दुःशासन, भीम अर्जुनामागें,
संरक्षणासि होते, ते अन्योन्यासि देखती रागें. १
धांवति अन्योन्यावरि ते दोघे आठवूनि अपकार,
जाणों ते मंदमत्त[11] क्रोधोद्धुर[12] दंपती च अपकार[13]. २
जें वैरशल्य दुःसह हृदयांत, करावया तदुद्धरण,

---

१. बल, तेज व प्राण यांचा नाश करणारा अग्नि. २. वज्र—**पंत.** नूतन वज्रतुल्य अशा. ३. प्रेतनायक यमासारखा. ४. पर्वतविशेषास. ५. कार्तिकस्वामी. ६. मुखरूप अग्निकुंडात. ७. चद्रास. ८. हे कृष्णा! ९. सूर्याच्या घोड्याप्रमाणें. १०. संहारकर्त्या शिवाचें अनुकरण. ११. गर्वानें अंध झालेले (पक्षीं) वाहणाऱ्या मदाचें उन्मत्त झालेले. १२. रागानें खवळलेले. १३. पकाररहित दंपती=दंती (हत्ती).

अत्यद्भुतबळ अरि ते करिते झाले हठें विशुद्ध रण. ३
दुःशासनशर मर्मी लागे नागेशसा[1] अरुंतुद[2] रचिता,
मूर्छित करि भीमातें, इतराचे तों पळे असु अपहरिता[3]. ४
सावध होउनि भीम, क्षिप्र महाशक्ति शत्रुवरि सोडी.
तीस हि तो दुःशासन दश बाणांहीं पराक्रमें तोडी. ५
तेव्हां गदाप्रहारें भीम ललाटीं स्वशत्रुला ताडी,
क्षितिवरि, हरि वज्राहत[4] गिरिशिखर जसें, तसें तया पाडी. ६
पत्नीचा केशग्रहसमय[5] स्मरला; निजप्रतिज्ञा[6] ते,
आठवि, म्हणे, 'म्हणोत न मिथ्यावादी मजप्रति ज्ञाते.' ७
धृष्टनृपकृपकृतवर्मद्रोणसुतांतें म्हणे, 'अहो! परिसा;
दुःशासनासि वधितों मीं भीम गजासि घोपलों हरिसा. ८
शक्ति असेल तरि तुम्हीं रक्षा, मीं आपुली प्रतिज्ञा ती
संरक्षितों, कराया स्वर्गीं संतृप्त संप्रति ज्ञाती.' ९
ऐसें गर्जोनि उडी टाकी स्वरथावरूनि कलितासि[8],
तो भीम भीमकर्मा गांठी त्या रिपुसि भूमिगलितासी[9]. १०
गरुड जसा गगनांतुनि वेगें उतरोनि पन्नगा झडपी,
तैसा भीम बळानें दुःशासनकंठ अंघ्रिनें[10] दडपी. ११
भीम विदारी खड्गें सहज परमकठिन शत्रुचें उर तें,
वाटे पविपातीं[11] ही त्या साध्वीला न गांजितां, उरतें. १२
अशनिहतशिलातळ[12] जळ, रक्त तसें खड्गभग्न तें उर वी,
तृषित घटोत्कचतात[13] प्राशी शोणितें[14], न लेश ही उरवी. १३

---

१. सर्पश्रेष्ठासारखा. २. क्लेश करणारा. ३. हरण करिता. ४. वज्राचा तडाका लागलेलें. ५. वेणी धरून सभेंत आणिल्याचा प्रसंग. ६. दुःशासनाचे रक्तपानाची आपली प्रतिज्ञा. ७. तृषाक्रांत. ८. खड्गधारी. ९. भूमीवर पडलेल्या. १०. पायानें. ११. वज्रपात झाला असता तरी. १२. वीज ज्यावर पडली आहे असा खडक. १३. राक्षसासारखें राक्षसी कृत्य भीमानें केलें म्हणून 'घटोत्कचतात' असा त्याचा निर्देश केला आहे. १४. रक्त.

मग कंठनाळ खरखर तो सत्य कराया विदेव् कापी,
देउनि मिटक्या मटमट, घटघट त्या स्वाहितासृगुद्का पी. १४
'मंथितदधि-दुग्ध-घृत-मधु-माध्वीक-सुधारसादि जे अन्य
जें दिव्यसरित्सलिल हि, मातेचें सर्वरसवर स्तन्य, १५
जे जे लोकीं असती रस ती त्यांची न माधुरी थोडी,
परि अरिच्या रक्तरसीं मज बहु त्याहूनि लागली गोडी.' १६
ऐसें वदोनि ओष्ठप्रांत जिभेनें पुनःपुन्हां चाटी,
अवलंबी अत्युग्रा भीम अतृप्तद्विपारिची धाटी. १७
रिपु शूर दूर तेथुनि ते दारुण कर्म पाहतां पळती,
किति पडती, किति दडती, कितिएकांचीं धृतायुधें गळती!
जाणों त्या अत्युग्रा मूर्तश्रीनारसिंहमंत्रास
पाहोनि पावले ते रिपुभटभूपाळभूत संत्रास. १९
म्हणति, 'मनुष्य नव्हे हा; राक्षस कीं काळ हा खवळला हो!
कीं आमुची कराया, मूर्त प्रळयाग्नि, राख, वळला, हो!' २०
त्या समयीं युयुधानें कर्णाचा बंधु चित्रसेन रणीं
वधिला कर्णसमक्ष चि; कोणही ही धांवले न तन्मरणीं. २१
भीम पुन्हां दुःशासनरक्तें अंजलि भरोनियां डोले;
मिटक्या देउनि, पाहुनि कर्णसुयोधनमुखाकडे, बोले. २२
"पीतों हें रक्त तुझें; हांसत होतासि मज, जसा भणगा;
दुःशासना! तसा तूं पुनरपि 'गौर्गौः' स्वआननें म्हण गा!
आम्हांसि म्हणत होते जे 'गौर्गौः' क्षुद्रबुद्धि नाचोनी,
म्हणतों त्यांतें 'गौर्गौः' स्वभुजबळें संकटांत वांचोनि. २४

---

१. प्रतिज्ञा. २. आपल्या शत्रूच्या रक्तरूप जलास. ३. घुसळलेलें दहीं, मठ्ठा. ४. मद्य. ५. भागीरथीचें उदक. ६. अंगावरील दूध. ७. स्वीकारी. ८. तृप्त न झालेल्या सिंहाची. ९. मूर्तिमंत नारसिंह मंत्र च अशा (भीमास). १०. सभा० अ० ७।१३ पहा. ११. 'गाय रे गाय!' 'गरीब रे गरीब!' १२. लाक्षागृह, विषान्न इत्यादि संकटांतून.

मज काळकूटदूषित भोजन दिधलें प्रमाणकोटींत,[1]
मर्मी सर्प डसविले, काळाच्या घातलें चि ओटींत. २५
आधीं निमग्न केलें ऐसें अतिदुस्तर प्रमोहांत,
बांधोनि बुडविलें मग मज सरितेच्या गभीर डोहांत. २६
जतुगृहदाह, द्यूतीं श्रीस्त्रीवस्त्रापहार, वनवसती,
दुःखें विराटभवनीं जीं बहु कोणीं हि भोगिलीं नसती. २७
कर्णशकुनिदुर्योधनधृतराष्ट्रांच्या कुमंत्रितें[2] दैन्य,
बहु दुःख भोगिलें; हें शस्त्रास्त्राग्नींत होमिलें सैन्य. २८
काय करूं? काळानें अभय दिलें, घेतलासि तूं पदरीं,
दुःशासना! कुळक्षयमूळा! तुज रक्षिता दुजा न दरीं.[3]" २९
ऐसें बोलत हांसत शत्रुरुधिरदिग्धपाणिमुख[4] विकट,[5]
प्रकट महाभैरवसा नाचत गेला जयाच्युतांनिकट. ३०
कृष्णांसि म्हणे, 'केला दुःशासन वधुनि सत्य आज पण,
दुर्योधना हि मारुनि देइन धर्मासि राजराजपण.'[6] ३१
निजबंधुवधामर्षें[7] आले धृतराष्ट्रनृपकुमार दहा,
त्यांचे हि प्राण हरी भीम, महाकाळभोगिचा[8] रद[9] हा. ३२
भीमा भी मानस बहु कर्णाचें, शल्य इंगितें[10] जाणे;
करि उचित बोध समयीं, तो राधासूनुच्या मनीं बाणे.[11] ३३
कर्णात्मज वृषसेन क्रोधें भीमाभिमुख तदा धांवे,
तों त्यावरि नकुळ उठे, भेरले[12] दोघे हि संगरीं हांवे.[12] ३४
विरथ विशस्त्र पदाती वृषसेनें नकुळ पळविला मागें;
गेला भीमरथाप्रति, तें पाहुनि जिष्णु धांवला रागें. ३५

---

१. ह्या नांवाच्या गंगातटीच्या तीर्थांत. २. दुष्ट सल्ल्यानें. ३. भयकाळीं. ४. शत्रूच्या (दुःशासनाच्या) रक्तानें माखलेलं आहेत हात व तोंड ज्याचें असा. ५. भयंकर. ६. सार्वभौमत्व. ७. आपल्या भावाच्या वधाच्या रागानें. ८. अत्यंत घातक अशा सापाचा. ९. दांत. १०. कर्णाच्या मुद्रेवरून. ११. पटला. १२. हट्टास पेटले.

रक्षाया वृषसेना कर्णादि समस्त धांवले बळपं,
ते पिटिले त्या पार्थें, स्वपशूंचे जेंवि बल्लवें कळप. ३६
पिटिले व्याघ्रें वृषसे वृषसेनें शत्रुवीर दर्पानें;
परि जय टिकला. टिकला खगमांचा जिंकिला न सर्पानें. ३७
भ्याले एका पार्थावांचुनि ते सर्व वीर वृषसेना.
एक हरवृष चि निर्भय, धरिल हरिपुढें न धीर वृषसेना. ३८
वृषसेन अर्जुनास प्रभुस हि मर्मीं च तीव्रशर अर्पी;
क्षोभे फार धनंजय, जेंवि धनंजय समर्पितां सर्पी. ३९
अच्युतसारथि कोपें कर्णासि म्हणे, 'वृषा! खरें कथितों;
रक्षीं असेल बळ तरि, मीं वृषसेनासि हा पहा मथितों. ४०
अभिमन्यु तुम्हीं वधिला मीं नसतां आदरूनि अनयातें;
धर्में वधितों; हो तूं रक्षाया सावध स्वतनयातें. ४१
जोडीन कीर्ति ससुता तुज मारुनि आजि आजिमाजि भली,
तुजवरि तुझी च फिरली साधुच्छळका नराधमा! जिभली.
तुज मारूनि मळवितों तव मित्राचा मुखेंदु रुदितानें;
जो अस्मद्धृदयाब्जें करि बहु संकोचितें दुरुदितानें. ४३
मेल्यावरि मित्रातें दुर्मंत्रे धीर काय मग देसी?
आर्याच्या, लव हि नको दुर्योधनमर्दनीं श्रम, गदेसी.' ४४
ऐसें वदोनि दश शर हाणुनि वृषसेन खोंचिला मर्मीं,
वल्मीकीं सर्प तसे शिरले ते बाण शत्रुच्या वर्मीं. ४५
मग च्यार बाण सोडुनि सत्वर तो त्रिजगदेककोदंडी
वृषसेनाचें कार्मुक, भुजयुग, शिर पळ न लागतां खंडी. ४६

---

१. सेनारक्षक. २. गुराख्यानें. ३. पक्षितिलक गरुड. ४. नंदी. ५. अग्नि. ६. तूप. ७. अर्जुन. ८. तू दुसऱ्यास जें बोलत होतास तें च आज तुला प्राप्त झालें, असा भावार्थ. ९. दुर्भाषणानें (पक्षीं) वाईट अभ्रानीं वगैरे आच्छादिलेल्या उदयानें. १०. श्रेष्ठ भीमाच्या. ११. वारुळांत. १२. कवचांत. १३. जगत्रयांतील अद्वितीय धनुर्धारी.

स्वापत्यवधक्रुद्ध व्याघ्र व्याधा वधावया धांवे,
कर्ण तसा पार्थावरि; मनिं दोघांच्या स्वकाम साधावे. ४७
कृष्ण म्हणे, 'पार्था! हा आला क्रोधांध कर्ण अंतकसा,
मृत्युंजयवरपात्रा! तूं याचा न करिशील अंत कसा? ४८
पांचाळभट पळाले सर्व जसे मृग मृगेश्वरागमनीं,
पुत्रवधास्तव धरिला कर्णानें आजि फार राग मनीं. ४९
याच्या शरासि साहे ऐसा त्रिजगांत तूं चि एक रणीं;
वीर उदंड असति; परि त्यांला पार्था! तुझी न ये करणी. ५०
कर्णातें जिंकाया तूं शक्त; तव प्रताप मीं जाणें.
जाला प्रसन्न तुज तो, जो जाळी त्रिपुर एकलें बाणें. ५१
शक्र सुर असुर मुनि हि न ज्याचीं देखावया पदें शुद्धें,
तो भीम भर्ग भगवान् भूतप[1] आराधिला तुवां युद्धें. ५२
मारीं हरप्रसादें कर्णा, वृत्रा जसा सुनासीर[2],
राधेसह ताडूत व्याकुळचित्ता तिच्या सुना सीरें[3].' ५३
पार्थ म्हणे 'कृष्णा! मज जय घडतो आजि निश्चय चि हा कीं.
बा! सर्वलोकगुरु तूं आहेसि बहुप्रसन्न; हय हाकीं. ५४
आजि पहासील सख्या! मच्छरशकलीकृतांगकर्णातें[4],
तैद्सृक्कणसिक्तातें[5] आकाशातें हि शोणवर्णातें[6]. ५५
मीं त्याचें कीं माझें तो आजि करील निश्चयें हनन;
मन न व्यग्र तुझें हो; रणिं जयमरणार्थ* आमुचें जनन. ५६
ऐसा निश्चय केला आहे, बा भक्तकामकल्पतरो!
सिंधूसि जड तसा या कर्णाला हा हि अश्मकल्प[7] तरो.' ५७

---

१. शंकराचीं नांवें. २. इंद्र. ३. शिर, मस्तक. ४. माझ्या बाणानीं छिन्नभिन्न झालें आहे शरीर ज्याचें अशा कर्णास. ५. त्याच्या रक्ताच्या शिंतोड्यानें भरलेल्या. ६. तांबडा रंग असलेलें असें. ७. पाषाणप्राय. (रामावतारीं जसे दगड समुद्रावर तरले त्याप्रमाणें मी हि कर्णरूपी समुद्रावरून तरून जावो—कर्णावर माझी सरशी होवो). * जय किंवा मरण यांसाठीं.

श्रवण करुनि विजयवचन यदुपति अतिचपळ तुरगवर हाकी;
नाकी प्रमुदित निरखिति अतुळ समरकुतुक सहविधिपिनाकी.

अध्याय शेचाळिसावा.

जिष्णुसि हरि ने धर्मस्वांतीचें[1] उद्धरावया शल्य,
कर्णरथास हि आणी सत्वर समरांगणांत तो शल्य. १
कर्णामागें ठाके दुर्योधन सबळ कठिन[2] जाणोनीं,
पार्थामागें चाले प्रबळ वृकोदर हि सैन्य आणोनीं. २
दोहींकडे हि भेरीप्रमुखें[3] वाद्यें उदंड वाजविती,
गाजविति ब्रह्मांड, स्वध्वानें[4] वारिदांसि लाजविती. ३
उत्साह, तेज, विद्या, शिक्षा, बळ, धैर्य, शौर्य दोघांचें,
तुल्य चि, ज्यापरि गंगायमुनांच्या पावनत्व ओघांचें. ४
सर्प, श्येन, वृष, द्विप हरिसे ते वीर संगरा आले;
दोघे ही जयशाली धर्मज्ञ कृती न मृत्युला भ्याले. ५
दोघांत जो पहावा तो चि जयश्रीमना, गमे, रुचतो;
अद्भुतमहत्वशोभास्थैर्यादिगुणैकपात्र[5] मेरु च तो. ६
सुर, सिद्ध, साध्य[6], विद्याधर, मुनि, गंधर्व होति जिष्णुकडे;
अभिमान आधिरथिचा शुक्रदनुजदितिजराक्षसांसि पडे. ७
इंद्र म्हणे, 'कर्णवधें हो पार्थ स्तोत्रपात्र[7] अमरांत.'
सूर्य म्हणे, 'पार्थवधें संपादू विजय कर्ण समरांत.' ८
शक्र म्हणे, 'विजयातें विजय चि पावेल निश्चयें आजि.'
भानु म्हणे, 'जय कर्ण चि साधील, बळें[8] करुनियां आजि[9].' ९

---

१. धर्माच्या अंतःकरणांतील. २. प्रसंग कठिण आहे हें जाणून. ३. नगारे आदिकरून. ४. आपल्या गर्जनेनें. ५. अपूर्व महत्व, शोभा व स्थैर्य हे गुण मेरु व हे वीरद्वय यांत वसत होते. ६. देवयोनिविशेष. ७. स्तुतीस पात्र. ८. निकरानें. ९. युद्ध.

ऐसे विवाद करिती, मग, ते ज्ञानाचिया महानिधितें,
'होईल कोण विजयी दोघांत?' असें विचारिती, विधितें. १०
ब्रह्मा शक्रासि म्हणे, 'पावेल जयासि विजय, वरदानें
ईशानें गौरविला जो निजपद्भक्त विजयवरदानें. ११
ज्यासि हर वरद, हरि करि ज्याचें सारथ्य आदरें आंगें,
अन्यांचें तेज किती? काळाचें तेज त्यापुढें पांगें[1]. १२
हरिहरपदप्रसादा जो पात्र, जया हि तो चि पात्र सदा;
या देवांच्या दासा रक्षिति नित्य त्रिशूळ-चक्र-गदा. १३
शक्रा! चक्रायुध हा नारायण, पार्थ नर; उभा राहे
यांच्यापुढें न काळ हि; हरितिल सर्वा हि भूमिभारा हे. १४
कर्ण हि समर्थ, परि हा दानवपक्षीं असे; म्हणोनि नया
जय कैंचा? मरण रणीं पावेल, अधोगती, म्हणोनि, न या. १५
भीष्माच्या[2] लोकातें पावो कीं कर्ण नाकलोकातें;
गातील कीर्ति सज्जन; सूर्या! करिशी कशास शोकातें?' १६
ऐसें कौतुक झालें गगनीं, मग नीरदांसि चातकसे,
पाहति कृष्णांसि अमर, कीं, करिती प्रबळशत्रुघात कसे. १७
युद्धारंभीं पार्थध्वजशिखरनिवासि भीमकाय कपी
पी कर्णध्वजतेजा, शिखितेजा[3] जेंवि दिवसनायक पी. १८
गर्जे, उडे ध्वजाग्रावरुनि, करि त्रस्त सर्व लोक बळी;
कर्णध्वजगजकक्षाभुजगीतें काय गरुड तो कवळी! १९
हरि नयनसायकांहीं ताडी शल्यासि, तो हि त्या हरितें,
जरि तें निरीक्षण चि, त्या मद्रपधैर्यासि जाहलें हरितें. २०
विंधिति नयनशरांहीं [6]ते हि रिपुप्राणमीन[7]दाश रथी,
तेथें वृषासि जिंकी पार्थ, जसा रावणासि दाशरथी. २१

---

१. पांगळें, फिकें. २. किंवा भीष्माच्या लोकातें—स्वर्गलोकातें—कर्ण पावो. ३. सूर्य अग्नीचें तेज ज्याप्रमाणें फिकें पाडतो. ४. बलवान् मारुती. ५. कृष्णानें शल्याकडे नुसतें पाहतां च त्याचें धैर्य गळालें. ६. कर्णार्जुन. ७. शत्रूंच्या प्राण-रूपी माशाना [घातकर असे] कोळी.

कर्ण म्हणे, 'शल्या! जरि मजला मारील आजि पार्थ, कसें
करिशील? सांग, ऐकों, मैत्रीचें ज्यांत होय सार्थकसें.' २२
शल्य म्हणे, 'कर्णा! तें न घडो; दैवें घडेल ही जरि तें,
तरि मीं त्वदर्थ युद्धीं मारीन रणांत जिष्णुतें हरितें.' २३
पार्थ हि हरिस म्हणे, 'जरि अरि मज मारील, काय करिशील?
न पुसावें परि पुसतों, कीं तूं संशय समस्त हरिशील.' २४
ऐकोनि कृष्ण 'शिव! शिव!' ऐसें आधीं म्हणोनि मग हांसे;
कीं, कर्ण काय? न बळी काळाचे हि स्वसेवकीं फांसे. २५
'शुष्क उदधि, शीत अनळ, जऱ्हि होईल प्रभाकरा[1] पात,
तऱ्हि या कर्णापासुनि नाहीं होणार बा! तुझा घात. २६
जरि विपरीत चि होइल तें हि स्मरहरवरप्रदान मृषा,
तरि मीं निजभुजतेजें भस्म करिन मद्रपतिसमेत वृषा.' २७
पार्थ म्हणे, 'विश्वेशा! वांचविला त्वां तसा इभ[2] स्मरणीं[3],
तूं तो सारथि; मग कां न करीन स्वरिपु आजि भस्म रणीं? २८
मर्त्यपतिप्रीति[4] वृषीं, अमरगुरुप्रीति[5] नित्य या दासीं;
कसि सरि करील पल्वलजलजंतु[6] सुधासमुद्रयादासीं?' २९
ऐसा निश्चय केला पार्थें, कर्णें हि मांडिलें समर,
कौतुक पाहति कौरवपांडवपक्षस्थ आणिखी अमर. ३०
पार्थाकडील कटकें कर्णें, कर्णाकडील त्या पार्थें,
केलीं तीव्रशराहीं भग्नें, मग्नें भयीं, हृतस्वार्थें[7]. ३१
कृप, कृतवर्मा, द्रौणी, दुर्योधन, शकुनि हे महासर्प
धांवति निजबळ मथितां; परि हरि तो पार्थगरुड तद्दर्प. ३२
शक, यवन तुषार[8] हि बहु वधिले येतां चि त्या सिताश्वानें,
गज हि हरिपुढें न जगति, रक्षितिल कसीं स्वजीविता श्वानें?

---

१. सूर्याला. २. गजेंद्र. ३. धावा केला असतां. ४. मानवांचा राजा जो दुर्योधन त्याचें प्रेम. ५. देवश्रेष्ठ अशा तुझी प्रीति. ६. डबक्यांतील जीवजंतु. ७. नष्टस्वहित अशीं. ८. म्लेच्छजातिविशेष.

पुढें खळबळ मथितां पावे पाहोनि शक्र सुखराशी,
स्मरलें क्षयसमयींचें तांडव पांडवरणांत रुद्राशी. ३४
सुर 'साधु! साधु!' म्हणती, वरि करिती पुष्पवृष्टि हर्षानें,
स्तविती मुनि सुनिपुण जे प्रमुदित सज्जन जयप्रकर्षानें. ३५
त्या विजयविजयसमयीं दुर्योधनभूप कर्ण हे मात्र
मानी, ज्ञानीश्वरसे झाले चि न विस्मयव्यथापात्र. ३६
त्या काळीं द्रौणि म्हणे 'राया दुर्योधना! पुरे झगडा;
हें कर्म तसें, स्वशिर फोडावा हाणणें जसें दगडा. ३७
जो ब्रह्मसम महात्मा, झाली गति काय त्या तुझ्या गुरुची?
कुरुची श्रीसंतति कां भस्म करिसि? सु-रुचि ही न; हे कु-रुची.
हो आझुनि तरि टाकुनि हे काम, क्रोध, लोभ शांत; नवा
कां शोक ताप जोडिसि? झाली गति काय त्या हि शांतनवा?
मीं कृपमामा दोघे जिष्णुपुढें वांचलों न बाहुबळें;
शोक कपाळीं नसता, असता जरि मृत्यु मारिता चि पळें. ४०
जिष्णु वळेल मदुक्तें, कृष्णा न रुचे विरोध हा नियम,
धर्म सदय, भीम तया वश, करितिल न गुरुवचनहानि यम.
राज्यार्ध धर्म पावो, प्रजा हि सुख, सफळ काम हा वा! हो.
तातादि आप्त शोकीं घालिसि दाटूनि कां महाबाहो!? ४२
आतांच्या भीमार्जुनकर्मा लाजेल काळवासवधी;
आहे कोण असा प्रभु, जो या कृष्णानुजाधवास वधी? ४३
ऐकेल वचन माझें, आवरिल द्वेषिकाळ हात रणीं,
तापद वैरग्रीष्मीं, प्रेमहिमर्तूंत सुखद हा तरणी. ४४

---

१. आनंदराशि, अत्यानंद. २. ज्ञान्याला हर्षविषादादि कसले च विकार होत नाहींत, तसे कर्णदुर्योधन हे मानी असल्यामुळें अर्जुनाचा पराक्रम पाहून त्याना हि झाले नाहींत. ३. द्रोणाची. ४. नकुळसहदेव. ५. यमधर्म व इंद्र यांची मति. ६. समर्थ. ७. सुभद्रापति अर्जुनास. ८. शत्रूंचा काळ च असा (अर्जुन). ९. प्रेमरूपी हिवाळ्यांत.

मित्रं[1] सहज एक, दुजें सामें, दानेंकरुनि मित्र तिजें,
चवथें हि तें, प्रतापें मित्र मिळे, सांगताति सन्मति, जें. ४५
तें सर्व पांडवांचा ठायीं आहे चि, गा! नृपा परिसें;
करिजे, धर्मी स्वमार्था पडतां मंगार्थ हीं, कृपा परिसें. ४६
वंदीं धर्मा गुरुतें, सोडुनि चाप क्षुरप्र[2], सन्नमनें;
जय सुख हि तसें न ईहीं; स्तविति हि न तुला सुर प्रसन्नमनें.
ज्याचा चिंतील क्षण संतापें धर्मराजनाश मनें,
केलें चि निश्चयें निजपाशाहीं बद्ध त्या जना शमनें[3]. ४८
कटु परि हितकर औषध जो रुग्ण हितेच्छु, तो कवि, प्राशी;
मद्वचन तसें सेवीं; घेतां नाशी च शोक विप्राशीः[4]. ४९
न सुखद दुराग्रहसखा, हा सर्वानर्थगेह ठक राया!
प्रिय आम्हांहूनि गमे; न चुकेल चि घात हा हठ कराया. ५०
ज्या, ऐसें कळलें कीं, हितशत्रु कृतघ्नराज हठ, कविला,
तो एक महाठक या क्षुद्रें संसृतिपथांत[5] न ठकविला. ५१
हातींचें स्वहित हठें जातें मग चित्त बहुत हळहळतें,
मतिवसुमतीविदारक[6] फार कठिन दुःसह व्यसनहळ तें. ५२
हतशेषीं सकरुण हो, अस्ति बळिमीं सक्त तेंवि मन सामीं.
अंतरिं[9] शिरोनि वारिन कर्णासि तैंपालपासि[10] घनसा मीं.' ५३
सुश्राव्य, सेव्य, भव्य[11], व्यसनौषध[12] गुरुसुतोक्त नृप परिसे.

---

१. पंत बहुधा संस्कृताप्रमाणें नपुंसकलिंगीं च हा शब्द योजतात. अन्वय—जें सहज मिळे तें एक, जें सामें मिळे तें दुजें, जें दानेंकरुनि मिळें तें तिजें मित्र [आणि] जें प्रतापें मिळे तें चवथें हि मित्र, [असें] सन्मति सांगताति. २. धनुष्यबाणानीं. ३. यमानें. ४. ब्राह्मणाचा आशीर्वाद. ५. संसारमार्गांत. ६. बुद्धिरूप पृथ्वीचा भेद करणारा. ७. दुराग्रहरूपी नांगर. ८. मरून उरलेल्यांच्या ठायीं. ९. पोटांत शिरून, गोड बोलून. १०. उष्णकाळच्या उन्हास. ११. हितकर. १२. संकटावरील औषध च असें.

परि सविना गतायु; स्वहितकर हि शब्द मानिले अरिसे. ५४
मग गुरुपुत्रासि म्हणे, " वदलासि सख्या ! तसें चि तें साचें;
हें[1] अतिशुचि, हित, दुर्लभ, मित्र [1]सुरभिदुग्धसिंधुफेंसाचें. ५५
ऐकावें त्वां सकृपें, मीं स्वगुरुसुता सख्यासि विनवीन;
पिउनि [2]मदनुजास्र अरि क्षत करि हृदयांत आज हि नवीन. ५६
'मारुनि दुर्योधन, शिर उडविन मीं कंदुकासम पदानें,
भीमासि कुरुक्षेत्रीं श्रेयस्कर कर्म हें, न तप दानें.' ५७
वदला असें वृकोदर, वृक जैसा वधुनि [3]कातराक्ष ससा,
प्याला रक्त घटघटां करुनि [4]मदनुजातघात राक्षससा. ५८
मन्नाशार्थ करिति ते, करितों तन्नाशकाम नवसा मीं;
शाम कैंचा गुरुपुत्रा ! ? कैसें होईल [5]शील नव सामीं ? ५९
स्वर्गीं [6]स्वसमागमकर वैर बरें; न हरि शोक[7] साम हि तें;
जो जीस्तव सर्वस्व हि वेची, सोडील तो कसा महितें ? ६०
पार्थाच्या कर्णाच्या, [8]सुतशोकदवार्दितें, मनां, देहें,
न रुचति; तयांत [9]सामप्रेम क्षणमात्र ही न नांदे हें. ६१
न चले चि [10]यथागति वृककुळबिळगर्भीं जसा [11]अवि-श्वास,
मद्वचनीं पार्थाचा होइल विश्वास तो अविश्वास. ६२
म्हणसि, '[12]हतशेषवीरस्त्रीगीतस्वीयकीर्ति सामीं घ्या;'
अन्यत्र रणमखाहुनि न वरीन क्षण [13]गुरुघ्नसामीप्या. ६३
शुचिमति यति अतियत्नें जें जोडिति, सहज वीर युद्धीं तें;

---

१. हें तुझें भाषण अति पवित्र, हितकर व दुर्लभ [असल्यामुळें] [जाणों] तें कामधेनूच्या दुधाच्या समुद्राच्या फेंसाचें मित्र च आहे. २. माझ्या धाकट्या भावाचें रक्त. ३. भयचकित नेत्र ज्याचे असा. ४. माझ्या धाकट्या भावाचा घात. ५. स्वभाव दुस्त्यज—**पंत.** ६. स्वकीयांची भेट करून देणारें. ७. युद्धहत स्वकीयांविषयींचा. ८. पुत्रशोकरूपी दावानळानें पोळलेलीं. ९. सलोख्याची आवड. १०. नेहमींचे प्रमाणांसारखा. ११. मेंढ्यांचा श्वासोच्छ्वास. १२. मरून उरलेल्या वीरांच्या बायकानीं गाइलेली आपली कीर्ति. १३. धृष्टद्युम्नाच्या सान्निध्याला.

रणमखजशुद्धि लाजवि यज्ञव्रततीर्थदानशुद्धींतें. ६४
पावे भव्य रणमखीं, जो शत्रुजना न पाठि दे, वांचे;
वीर मरे जो त्यास हि सत्कारिति सर्व नाथ देवांचे. ६५
अघहर शुभकर तीर्थ, श्रुति, आम्हां क्षत्रियांसि, युद्ध, वदे;
गुरुपुत्रा! अनुमोदन द्यावें, मज हें चि कर्म उद्धवं दे." ६६
प्रार्थुनि गुरुपुत्रातें प्रेरी निजसैनिकांसि जिष्णुवरी,
ज्याचें सारथिपण रणयज्ञांत त्रिभुवनेश विष्णु वरी. ६७
अन्योन्यावरि धांवति कर्णार्जुन पाकपाकशासनसे,
प्रेक्षक म्हणती, 'जोडा यांस, तसा यांचिया यशास नसे.' ६८
सोमक म्हणती, 'जिष्णो! तोडावी क्षिप्र कंधरा याची,
इच्छा निष्कंटकनिजसुतराज्याची हि अंधरायाची.' ६९
कौरव म्हणती, 'कर्णा! मारुनियां अर्जुना शरण्यातें,
हृतराज्याश युधिष्ठिर धाडावा त्वां पुन्हां अरण्यातें.' ७०

अध्याय सत्तेचाळिसावा.

ताडी दश बाणाहीं राधेय प्रथम त्या, वृथा ज्यातें
पाहुनि गेलीं सुररिपुशस्त्रास्त्रें संगरीं, पृथाज्यातें. १
पार्थ हि दश विशिखाहीं ताडुनि कर्णासि हांसला गा! या.
गिळितगजाजगरगळां पाहे शशमांसघांस लागाया! २

---

१. उत्साह. २. पाकनामक दैत्य व इंद्र यांसारखे. ३. पांडवपक्षीय राजे. ४. मान. ५. कर्णाची. ६. नाहींशी केली आहे राज्याची आशा ज्याची. ७. अर्जुनातें. (मूळांत या पदांतील 'पृ' हें अक्षर दुर्बोध लिहिलें गेल्यामुळें मागून भिन्न शाईनें समासांत शोध दिला आहे; परंतु शोध देतांना 'पृ' ऐवजीं 'वृ' चुकून पडला असावा असें वाटतें. 'वृथाज्यातें' असें पद घेऊन कांहीं अर्थ जमेल असें वाटत नाहीं). ८. गिळिला आहे हत्ती ज्यानें अशा अजगराचे घशांत. * रक्षक अशा.

वर्षति अन्योन्यावरि कर्णार्जुन ते घनांवरी घनसे,
पुरुहूतदूतवातद्युमणिकरां शरगृहांत रीघ नसे.[१] ३
जेंवि दिवांतीं पक्षी व्यापिति वृक्षास रचित[२]नीडास,
तेंवि तयांतें ते शर; भासति अहि घेति धावुनी डास. ४
कर्णे निष्फळ करितां यतिनें ललनाकटाक्षसे बाण,
आग्नेय अस्त्र योजी पार्थ तयाचे हरावया प्राण. ५
दावानळें असें वन, अग्न्यस्त्रें सर्व सैन्य होरपळे,
जो तो भट माघारा पाहुनि अस्त्रप्रताप घोर पळे. ६
[३]जाणों न दग्धुकाम, प्रेमें तेजस्विगुरुसुतास रणीं
आलिंगी अग्नि, सदा दे कर[४] ज्या तम हरावया तरणी. ७
मेघीं[५] झाल्या अंकापासुनि पतनें परिभ्रमें रुसल्या,
आलिंगिति अनुरूपोदारा चपळा चि धैर्यमेरुस त्या. ८
साक्षात् प्रलयज्वलनज्वाळाहीं कवळिला चि नग मेरु,
ऐसा कर्ण गमे; मग अन्य जन तयांत काय न गमे रू? ९
कर्ण महात्मा शमवी योजुनि वरुणास्त्र आग्नेया[६]शास्त्र,

---

१. परस्परांच्या शरगृहानें आच्छादित झालेल्या आपल्या मुलांची (कर्णार्जुनांची) कुशलवार्ता समजावी म्हणून सूर्यानें आपले किरण व इंद्रानें आपला दूत वायु यांस पाठविलें; परंतु उभयतांचा हि त्या शरावरणात शिरकाव झाला नाहीं, असा गर्भितार्थ. २. बांधिलें आहे घरटें ज्यावर अशा. ३. जणुं काय, ज्याला सूर्यापासून तेजाची प्राप्ति होते तो अग्नि जाळण्याची इच्छा करणारा न [होतां] तेजस्विश्रेष्ठ सूर्याच्या पुत्रास—कर्णास—[सूर्याचे आपल्यावरील उपकार स्मरून] रणांगणांत प्रेमानें आलिंगिता झाला! आग्नेयास्त्रानें कर्णाचा देह पेटला; पण कर्णानें त्या अस्त्राला जुमानलें नाहीं, असा भाव. ४. किरण. ५. मेघांच्या मांडीवरून खालीं घसरल्यामुळें व त्यांच्या [वायुनिर्मित] परिभ्रमणामुळें त्यांवर रुसलेल्या विजा [या हि जात्या चपला—चंचल—च असल्यामुळें] धीर, कांतीनें अनुरूप व अत्यंत उदार अशा त्या मेरुपर्वतास (कर्णास) आलिंगित्या झाल्या—तात्पर्य, आग्नेयास्त्रजन्य ज्वाळांनीं कर्णाचा देह व्याप्त झाला. ६. अग्न्यस्त्र.

संपादिलें श्रमें जें व्यसनीं देतें चि आश्रया शास्त्र. १०
जो जन या संसारीं दुःसहतापत्रयें जळे, शास्त्रें[1]
अध्यात्में गुरुलब्धें जेंवि निवे, कर्ण त्या जळेशास्त्रें. ११
पूर्वी असि कृष्णावरि शरें, तसि जिष्णुवरि महावृष्टि
कुपितें कर्णें केली, कल्पांतीं[2] जेंवि घाबरी सृष्टि. १२
गगन व्यापुनि गर्जति घनाघन[3] निर्मिति घना चि आंधारा,
देति न कंपा शंपा[4], परि देती धीरनायकां धारा[5]. १३
चोळुनि कर कोपानें भीम म्हणे, 'अर्जुना! अहाहा! रे!
व्यर्थ म्हणत होतों मीं कीं, मदनुज संगरीं न ह्या हारे. १४
कर्ण तुझ्या अस्त्रांतें सर्पातें जेंवि गरुड खंडितसे,
रिपुशर विजयी गमती, द्वैतीं अद्वैतवादि पंडितसे.' १५
कृष्ण म्हणे, 'शंभूसीं ज्या धैर्यें भांडलासि तें विजया!
झालें काय? न जोडिसि कां कर्णासीं भिडोनि तेंवि जया? १६
मारुनि कर्णातें दे धर्मासि धरा[6], तुझा चि हा वांटा;
त्वां चि सुहृद्दर्यांचा काढावा कुशळसत्तमें कांटा.' १७
भीमाच्युतोपदेशें आला अरिचा उदंड राग मना,
स्मरला नारायणसख नर आत्मधराभरापहागमना[7]. १८
योजी ब्रह्मास्त्रातें तों खंडी कर्ण त्यासि, तें भीमा
स्वशिरःखंडन भासे, लंघी तत्क्षोभवारिधी सीमा. १९
कर चोळुनि भीम म्हणे, 'रे जिष्णो! रिपुपयोदवायो[8]! जीं
जाणसि अस्त्रें[9] त्यांतुनि भलतें अरिच्या पराभवा योजीं.' २०
भीमाज्ञेनें योजी सत्वर शस्त्रासि तो किरीटि कवी,

---

१. [तो] गुरूपासून प्राप्त झालेल्या अध्यात्मशास्त्रानें (तद्विषयक ज्ञानानें) जेंवि निवे [तेंवि] कर्ण त्या वारुणास्त्रानें निवे. २. [व] जेंवि कल्पांतीं [तेंवि] सृष्टि घाबरी [केली]. ३. दाट मेघ. ४. विजा. ५. जलधारा (पक्षीं) शरधारा.. ६. पृथ्वी. ७. पृथ्वीचा भार दूर करण्याकरितां झालेल्या आपल्या अवतारास. ८. शत्रुरूप मेघास वायूसारख्या. ९. कोणतें हि.

अक्षत दंष्ट्रा असतां कंद्रासि न कोपला किरी ठिकवी. २१
अमिताशुग[2] अश्वबळें सोडुनियां कर्णरथतिरोधानें,[3]
कौरवबळासि भंगी; जय कैंचा साधुजनविरोधानें? २२
कर्ण हि तैसें चि करी, सोडी बहु बाण, जेंवि घन तोया,
भीमार्जुनकृष्णांतें ताडी, मानी कृतांत जन तो या. २३
भीमाच्युतासि सक्षत[4] पाहुनि बहु जिष्णु तापला. काय
गुरुहुनि सख्याहुनि प्रिय सुजना? तैसा न आपला काय. २४
एकें चि शरें केतु छेदुनि, शल्यासि पीडुनीं चहुनीं,
विंधुनि वृषासि तिहिनीं, वधिला नृपसुत सँभापती* बहुनीं. २५
सत्तावीस शर पुन्हां मारुनि वैकर्तनासि, च्यार शतें
वधिलीं मत्तगजांचीं; रिपुनीं ही वर्णिलें तदा यश तें. २६
मथिले सहस्र सादी, आठ सहस्र प्रदौनकवि पत्ती
पार्थें वधिले, होऊं दिधली मरणांत लेश न विपत्ती. २७
कर्ण हि मर्दी पांडवपांचाळबळें; रणीं दिशा भुलली.
तीं मृतशेषें दिसलीं पळसांचीं काननें जसीं फुलली. २८
तों मंत्रौषधिवीर्यें होवूनि विशल्य[7] धर्म राजमणी
आला, गगनीं जैसा पूर्ण शरत्पर्वरात्रिनाथ,[8] रणीं. २९
धर्म स्वजनांच्या दे मोरांच्या हर्ष जेंवि जळद मना,
करिती पांचाळयुवे उत्साहें वृषसहायबळदमना.[9] ३०
करिती अत्युत्साहें युद्ध त्रिदशग्रहेशसंभव[10] ते.
कौरवपांडवसैनिक पाहति ठाकोनियां तयांभवते. ३१
भेदी अयुतशरांनीं[11] भीमाला, शौरिला हि साठानीं,

---

१. रानडुक्कर. २. पुष्कळ व त्वरित जाणारीं. ३. कर्णाचा रथ झांकिल्यानें. ४. घायाळ झालेलें. ५. उच्छेद करण्यांत पटाईत. ६. एक घाव दोन तुकडे केले, असा ध्वन्यर्थ. ७. निघाले आहेत शरीरांतील बाण ज्याच्या असा. ८. शरदृतूंतील पौर्णिमेचा चंद्र. ९. कर्णाच्या सहायकर्त्या सैन्याचा नाश. १०. देवाधिपति (इंद्र) व ग्रहाधिपति (सूर्य) यांपासून जन्मलेले (अर्जुन व कर्ण). ११. दहा हजार (हजारों) बाणानीं. * हा दुर्योधनपुत्र?

ताडी धनंजयाला मर्मस्थानीं च कर्ण आठानीं. ३२
आच्छादुनि बाणानीं पार्थरथा, सोमकांसि दे वृष भें.
पांचालकटक तेणें विदारिलें, तट जसें महावृषभें. ३३
पार्थसहाय महाबळ जे युद्धीं थांबले महाशूर,
सिंहें श्वान तसे ते कर्णें पांचाळ पळविले दूर. ३४
दुर्योधनवीरांनीं सेनापतिभुजबळप्रकर्षानें
निजजय जाणोनि, तदा केले बहु सिंहनाद हर्षानें. ३५
अर्जुन तेव्हां कोपें क्षाळाया शत्रुदारसिंदूर,
न्हाणाया निजविजयप्रभवाश्रुकरूनि कुळपतींदूर. ३६
वातें जेंवि कसपटें, कुरुकटकें दूर उडविलीं पार्थें,
भुजलीलासंपादितदुर्घटजंभारिमुखनिर्लिपार्थें. ३७
जी बाणवृष्टि केली ताडी तत्काळ अंधकारा ती;
आम्हीं कां न म्हणावें 'धन्य' म्हणे ज्यासि अंधकाराती? ३८
गगनाकडे पहातां झाली बहुतां जनांसि अभ्रमती.
तेव्हां पक्षी बाणव्याप्ताकाशोदरांत न भ्रमती. ३९
गगनस्थभूतसंघें मंद सुरभि शीत त्यांउपरि वारा
सोडियला, ते त्याला सेव्य, स्वामी जसे सुपरिवारा. ४०
पार्थें आधीं द्वादश शर मग कर्णासि मारिले सत्त,
न्हाला रक्तें, झाला दंडाहत सर्पपति तसा तप्त. ४१
वृष तीं बाणीं पार्थो भेदुनियां, वृष्णिनायकाला ही
भेदाया सोडी शर हयसेनप्रहितें पांच कालोंही. ४२

---

१. शत्रूंच्या स्त्रियांच्या भांगांतील शेंदूर [दुःखाश्रूनीं] क्षाळाया=त्याना पतिमरणाचें दुःख द्याया. २. आपल्या यशामुळें उत्पन्न होणाऱ्या प्रेमाश्रूनीं. ३. कुलाधिपति चंद्राचें उर. ४. बाहुप्रतापानें संपादिलें आहे इंद्रादिदेवांचें दुर्घट इच्छित ज्यानें अशा. ५. अप्सरादिकानीं. ६. सुगंधयुक्त. ७. कर्णार्जुनांवर. ८. चांगल्या सेवक जनाना. ९. अश्वसेनानें प्रेरिलेले. (कार्यकारणसंबंध पुढें ५९–७८ गीतींवरून कळेल). १०. कृष्णसर्परूप.

ते सर्पबाण वेगें पुरुषोत्तमकवचकाय भेदूनीं,
[1]पाताळनदीमध्यें न्हाले घटिका हि होउं नेदूनीं. ४३
त्यां पार्थ दशशरानीं खंडी, करि पंधरा चि ते तुकडे;
राहति कसे अखंडित, जे फिरले [2]पैक्षिनाथकेतुकडे? ४४
सक्षत रुधिरार्द्र वपु प्रभुचें पाहोनि पार्थ तो चित्तीं
क्षोभे बहु, धनलुब्ध [3]क्षैति होतां जेंवि आपुल्या वित्तीं. ४५
अर्जुन झाला रविसुतमर्मीं वरबाणपंक्ति शिरकाविता,
ती कांपवी तयाचें, रसिकाचें जेंवि काय शिर कविता. ४६
दैवानें [4]धैर्यकरें सांवरिला प्राणसंकटीं कर्ण,
नाहीं तरि गळतें वपु, वृक्षाचें [5]वातहत जसें पर्ण. ४७
जिष्णु वधी कर्णाच्या [6]पार्श्वपुरःपृष्ठचक्रगोपांतें;
शरधारानीं पीडी कुरुवीरां, जेंवि शक्र गोपांतें. ४८
पार्थ क्षणांत तेव्हां [7]विंशतिशतवीरनायकां मारी,
पळतां कुरुभट म्हणती, 'यापरिस हि उग्र काय कामारी?'
बहु मेले, बहु गेले, जन्हि झालें शून्य [8]युद्धचत्वर तें,
नाहीं गणिलें कांहीं श्रीमत्कर्णें [9]प्रशस्तसत्वरतें. ५०
कौरव फिरोनि आले, अधीर वृषविरह ते सहायास;
[10]शरपातस्थळ सोडुनि दूर उभे ठाकले पहायास. ५१
[11]कर्णवधार्थें पार्थें तेव्हां अत्युग्र योजिलें अस्त्र,
रवि झांकिला शरानीं; भीतावरि काय घातलें वस्त्र! ५२
तैं कर्ण मनीं चिंती [12]गुरुला, हरिला जसा करीश मनीं,

१. त्या सर्पबाणांचा वेग इतका होता की, घटिका हि होऊं न देतां ते पातळ-गंगेचें स्नान करून आले! २. सर्पशत्रु गरुड आहे ध्वजीं ज्याच्या त्या कृष्णाकडे. ३. हानि. ४. धैर्यरूप हात देऊन. ५. वाऱ्याच्या तडाक्यांत सांपडलेले. ६. बाजूस, मागें व पुढें राहून रथचक्राचें संरक्षण करणाऱ्यांस. ७. दोन हजार वीरश्रेष्ठांस. ८. रणांगण. ९. मोठ्या धैर्यवान् अशा. १०. बाणांचा टप्पा. ११. कर्णवधेच्छु. १२. परशुरामाला.

[1]आथर्वणें, मुदित निजजन, विजयास्त्राचिया, करी, शमनीं. ५३
जें सोडी, तें [2]अशनिप्रभ, भीती ज्यासि सर्व; शस्त्रा त्या
शमवी वृष, न नरा; कीं तो कृष्णा रक्ष्य [3]सर्वशस्त्रात्या. ५४
[4]शिक्षोत्साहबळानें कोणी कोणांसि त्यांत आटेना;
देवां [5]विचक्षणांस हि एक उणा एक अधिक वाटेना. ५५
योजिति अस्त्रें शस्त्रें एकाहुनि एक अधिकबळ होती;
उभयरता विजयश्री न टिके एकत्र एक पळ हो! ती. ५६
जेव्हां शरजाळानीं पाडिति दोघे हि अंधकारा ते,
भूतें म्हणति, 'अकाळीं प्रलय नसो, पाव अंधकाराते!' ५७
'साधु!' म्हणति त्या दोघां युद्धचमत्कार पाहतां अमर.
कीं नाहीं च कधीं ही त्यांहीं तैसा विलोकिला समर. ५८
[6]खांडवदाहीं उदरीं भरुनि जया वांचवावया माता
गगनपथें पळवी तों पार्थ करी हरुनि शिर तिच्या घाता; ५९
उगवाया तें वैर [7]स्वाहितवधदक्ष तक्षकात्मज या
कर्णाश्रयासि समयीं आला साधावयासि आत्मजया. ६०
आला होउनि [8]योगें शररूप [9]व्याळपाळ [10]दाव्यानें,
ज्या लाभ हानि जेथें, नेतो बांधोनि काळ दाव्यानें. ६१
तक्षकतनूज तूणीं जेव्हां शिरला [11]तया चि समयांत,
[12]सुतवदनघर्म रवि-हरि पुसिति करें; होय ताप सम [13]यांतें. ६२
दिव्याप्सरा तयांतें सिंपिति शीतळसुगंधतोयांहीं,
[14]वीजिति [15]सुव्यंजनांहीं; वरिला सत्कार भव्य तो यांहीं. ६३

---

१. अथर्वणवेदोक्त अस्त्रानें. २. वज्रासारखें किंवा विद्युल्लतेसारखें तेजस्वी. ३. सर्वप्रकारें रक्षण करणाऱ्या. ४. शस्त्राभ्यास आणि उत्साह यांच्या बळानें. ५. शाहण्यास. ६. आदि० अ० ३८। १०१ पद्य. ७. आपल्या शत्रूच्या वधाविषयीं तत्पर. ८. लबाडीनें. ९. सर्पराज. १०. वैर धरून. ११. त्या च वेळीं. १२. पुत्रांच्या मुखावरील घाम. १३. कर्ण व अर्जुन या उभयतांना ही सारखा च ताप झाला होता. १४. वारा घालीत होत्या. १५. चांगल्या पंख्यांनीं.

आधिक्य प्रथम दिसे, त्यावरि त्या जिष्णुशीं दिसे समता,
स्वोत्कर्ष मग क्षीण प्रतिपद् कर्णासि जाहला गमता. ६४
क्षतशतसहित पतनोन्मुख वपु झालें, फार पीडिलें अहितें.
कर्ण प्राणविनाशीं आठविता जाहला तया अहितें. ६५
मग तेणें रणरंगीं भस्म कराया सुदुःसहा अरिला,
पाटीरचूर्णपूर्णस्वर्णशरधिशायि सर्पशर धरिला. ६६
चापगुणीं सर्पशर द्युमणिसुतें जोडितां चि कंपातें
पावे क्षिति उल्कांच्या, धारांच्या जेंवि गाय, संपातें. ६७
पावे सदिगधिपेंद्र हि पुत्रावरि योजितां शर भयातें,
'हा! हा भक्षील' म्हणे, 'नरसिंहातें जसा शरभ यातें.' ६८
पुत्रस्नेहें झाला व्याकुळ, चिंता करी पिता महती,
'मा भैर्वत्स! जये श्री' एवं वाक्यें हरी पितामह ती. ६९
शल्य म्हणे, 'रिपुकंठीं हा शर लागेल या न संधानें,[11]
कर्णा! पुन्हां धरावा त्वां लक्षुनि नीट सत्यसंधानें.' ७०
कर्ण म्हणे, 'धरिला तो धरिला; संधान कर्ण फिरवीना;
लोकांत कपटयुद्धें यश मादृश[12] धीरवीर मिरवीना.' ७१
ऐसें वदोनि कर्ण व्याळाशुग सोडितां चि हाकेला
दे, 'पार्थ![13] हतोसि!' म्हणे; निश्चय तेव्हां जनें हि हा केला. ७२
रिपुकंठच्छेदार्थ [14]क्षेपी लक्षूनि कर्ण तक्षकज्या.[15]
मारील कोण त्यातें, रक्षक लोकत्रयैकरक्षक ज्या? ७३

१. शेंकडों जखमानी पीडित. २. अगदी पडण्याच्या बेतांत आलेलें. ३. त्या राखून ठेविलेल्या सर्परूप बाणातें. ४. चंदनचूर्णानें भरलेल्या सुवर्णभात्यांत निजणारा—असणारा. ५. आकाशांतून पडणाऱ्या अग्नीच्या लोटांनें. ६. दिक्पालांसह इंद्र. ७. हा (बाण) यातें नरसिंहातें (नरश्रेष्ठ अर्जुनास) जसा शरभ [सिंहातें, तसा] भक्षील. ८. मोठी. ९. वत्सा! भिऊं नकोस; अर्जुनाच्या च ठायीं विजयश्री [प्रतिष्ठित आहे]. १०. ब्रह्मदेव. ११. नेमानें. १२. माझ्यासारखा. १३. अर्जुना! मेलास रे! मेलास! १४. सोडी. १५. शररूपधारी अश्वसेनास.

स्वसख्याचें न हवील व्यसन त्राता करेणुचा कां तें?
प्रभु तत्काळ रथाच्या बुडवी स्वभरें महींत चाकांतें. ७४
तों कर्णकार्मुकगुणच्युत अहिशर जिष्णुच्या शिरोभीतें
चुकला; स्थान तसें प्रियभुज पावे न पटु ही विरोधी तें. ७५
उडवी किरीट विधिनें जें निर्मुनि यासि वाहिलें होतें,
गरळानळें पळांत चि तूळसम समूळ दाहिलें हो! तें. ७६
अहिचा जसा किरीटीं, नगशिखरीं न प्रहार अशनीचा;
अत्यंत तीव्र म्हणती, परि तैसा दृष्टिपात न शनीचा. ७७
दिव्यमणिकनकखचित द्युमणिप्रभ तें किरीट रायानें
भस्म क्षणांत केलें आठउनी पूर्ववैर नागानें. ७८
वेष्टुनि शिर सितवस्त्रें बहु पहिल्याहूनि पावला तो भा;
पूर्णेंदुमंडळानें उदयाचळ जेंवि पावतो शोभा! ७९
प्रभुला स्तविती सुर नर रक्षाया स्वाश्रिता असी मरणीं
रचितां युक्ति, वृषास हि म्हणति, 'तुझें बळ हि हें असीम रणीं.'

अध्याय अठ्ठेचाळिसावा.

विफळप्रयत्न झाला, परि पुनरपि अश्वसेन रविज्याच्या
भात्यांत शिरों पाहे, गाती सत्कीर्ति फार कवि ज्याच्या. १
तूर्णीं शिरतां पाहे कर्ण, तया अहि म्हणे, 'अगा धीरा!
योजीं मज नीट पुन्हां यावरि, मारीन पांडवा वीरा.' २
कर्ण म्हणे, 'तूं कोण?' व्याळ म्हणे, 'अश्वसेन मीं आहें.

---

१. गजेंद्राचा. २. कंठास. ३. [तो] विरोधी (शत्रु) प्रियभुज (प्रिय आहे वक्रगति ज्यास तो–सर्प) पटु हि (हुषार असून हि) तें तसें स्थान (कंठासारखें मर्म-स्थान) न पावे. ४. सूर्यासारखें तेजस्वी. ५. शोभा. ६. [शुभ्र व गोल असा] पूर्णचंद्राच्या योगानें. ७. अर्जुनास.

पार्थें माझी माता वधिली, ठावें असे तुला बा! हें. ३
हें कार्य तुझें चि नव्हे, माझें हि; करीन आजि हानी च,
जन्हि हर्यधिक, जळेल चि माझ्या गरळाग्निमाजि हा नीच.' ४
तेव्हां हास्य करुनि तो रविपुत्र म्हणे तयासि, 'हे भुजगा!
न परबळें विजयार्थी; इच्छिति जय निजबळें चि हे भुज गा!
एका बाणाचें हा कर्ण महासंकटांत ही नागा!
संधान दोनदां तो नाहीं च करीत, सत्य हें, बा! गा! ६
एक किती? जिष्णु असे शत मारील चि रणीं, न भागे हा.
हें सुख घ्यायासि नभा जा किंवा त्यजुनियां नभा गेहा.' ७
कर्णोक्तासि न साहे, निजरूप धरूनि विष्णुजननाशा
धांवे व्योमपथें तो पुरवाया मातृशत्रुहननाशा. ८
तेव्हां प्रभुनें सावध पार्थ करुनि वैरमूळ ही कथिलें;
मथिलें अहिला विजयें; रजतासीं न पविजे तुळा कथिलें. ९
भस्म कराया नलगे दवदहना फार कोप टोळाचें,
तेंवि नरास हि; अहिचें खंडन करि जेंवि तो पँटोळाचें. १०
प्रभुनें मग उद्धरिला भूमग्नचरण रथ स्वबाहूनीं,
ज्यांहीं क्षिति उद्धरिली, लक्ष्मी भुलली जयांसि पाहूनीं. ११
तेव्हां स्वधनुष्याच्या ओढुनि रोषें गुणासि आकर्ण,
ताडी तीव्रतरांहीं पंक्तिशरांहीं पृथासुता कर्ण. १२
जिष्णु हि त्याचा बारा बाणानीं ताडुनि स्वकाय, दुज्या

१. इंद्राहून अधिक (बलवान्). २. पार्थवधाचें सुख. ३. आकाशांत जाऊन पहात बैस. ४. कृष्णभक्त अर्जुनाच्या नाशास. ५. पार्थवधेच्छा. ६. रुप्याशीं. (रौप्य म्हणजे कर्ण व कथिल म्हणजे तक्षकपुत्र. रुपें कांहीं वेळ तरी धनंजयापुढें-अग्नीपुढें टिकतें; पण कथिल तेव्हां च विरघळतें. त्याप्रमाणें धनंजयानें-अर्जुनानें-अश्वसेनास सहज क्षणांत मारिलें; पण कर्णानें मात्र बरा च वेळ टिकाव धरला, असा ध्वन्यर्थ. ७. पडवळाचें. ८. वर काढिला. ९. पृथ्वींत रुतलें आहे पाऊल अर्थात् चक्र ज्याचें असा. १०. दहा बाणानीं. ११. कर्णाचा स्वतःचा देह.

यम चि अशा नाराचें वेधुनि सुखवी धना स्वका यदुज्या. १३
नाराच एक सेउनि शिरला भेदूनि काय महिमाजि,
तऱ्हि निश्चळ वृष; त्याचा वर्णावा फार काय महिमा जी!! १४
'द्वादश बाणानीं वृष भेदी त्या शाश्वता अभेद्या' या
व्यासोक्ति बहु उदारा आश्चर्योत्कर्ष सत्सभे द्याया. १५
नवति शरानीं ताडुनि पुनरपि एकें खरें शरें हरिज्या,
मर्मी हाणी, न्हाणी रक्तें भक्तेंद्रतेसि दे हरि ज्या. १६
ऐसें करूनि, गर्जे, हांसे कर्ण प्रताप दावूनीं;
तेणें पार्थ क्षोभे चित्तीं स्वपराभवासि भावूनीं. १७
पार्थ नवति विशिखानीं मर्मी भेदूनि शीघ्र कर्णातें,
चूर्ण करि क्षणमात्रें तन्मुकुटातें हि अर्कवर्णातें. १८
खंडूनि रत्नकुंडलयुग कवचाचे हि खंडखंड करी.
कर्ण व्याकुळ झाला जैसा हरिनखरभग्नगंड करी. १९
मग काळानळदंडप्रतिम शरासि स्तनांतरीं ओपी,
कर्णाच्या रक्तातें कोपी काळाहिपाळसा तो पी. २०
त्या खरशरप्रहारें कश्मळ कर्णासि तत्क्षणीं आलें,
पार्थें कर आवरिला, मन आर्यव्रतविलंघना भ्यालें. २१
तेव्हां कृष्ण म्हणे, 'तुज हित कथितों मीं, अयुक्त न गमो हें;
व्यसनीं रिपु मारावा; भाग्यें हा विकळ धैर्यनग मोहें. २२
धर्मज्ञनीतिनिपुणश्रेष्ठ महेंद्रादि, दारुणा अरितें
व्यसनीं वधूनि करिते झाले लोकांत पावनें चरितें. २३
हा अमर धर्मयुद्धीं, कोणें न कर्णासि मानवे शस्त्रो?

१. स्वकीय धन च अशा कृष्णाला. २. अविनाशी व अविदार्य अशा (कृष्णाला). ३. तीक्ष्ण अशा. ४. इंद्रपुत्र अर्जुनास. ५. भक्तश्रेष्ठतेस. ६. सिंहाच्या नखानीं विदारण केलें आहे गंडस्थळ ज्याचें असा. ७. कालसर्पश्रेष्ठासारखा. ८. मूर्छा. ९. मूर्छितावर प्रहार न करणें हें आर्यव्रत. १०. कोणता वीर कर्णाला मान देत नाहीं?

यासि कसें तरि मारुनि सुखवावी त्वां [1]स्व-मानवेशाखी.' २४
शास्त्रीं वर्णिति ज्याच्या [2]धर्मदयाक्या अनुग्रहासि कवी,
सच्छळकवधार्थ असें साधुसि, जरि हरि अनुग्र हा, सिकवी.
धर्मविरुद्ध हि गमलें, परि गुरुवचनासि साधु अनुसरला;
तरि च पुढें जय विजया आलिंगाया धरूनि हनु सरला. २६
[3]भगवत्प्रोक्तें पार्थें मोहांत हि कर्ण तो महानिकरें,
बहु पीडिला शरांच्या निकरें [4]तत्प्राणशक्तिहानिकरें. २७
तरि हि महातेजस्वी तो [5]पीनायतसुवृत्तबाहु तिहीं
शमला न, पेटला चि; ज्वलन जसा पेटतो घृताहुतिहीं. २८
सावध होउनि कर्ण छेदी तत्काळ बाणजाळातें;
पार्थासि दश शरानीं ताडी, [6]सार्नी च विश्वपाळातें. २९
क्षोभे पार्थ महात्मा, भेदाया त्या वृषासि कोपानें
अभिमंत्री घोरशरा, [7]असुरास्रांच्या, अतृप्त जो, पानें. ३०
तों आला वधसमय; [8]द्विजशाप हि भूमुखें चि तो डावें
गिळवी रथचक्र, म्हणे, 'रामास्त्रा! प्रेम त्वां हि तोडावें.' ३१
चक्र क्षितिनें गिळितां, न [9]स्मरतां भार्गवास्त्र, रविज्याला
स्पर्शे विषाद, म्हणती, 'बळतेजोनाशहेतु' कवि [10]ज्याला. ३२
व्यसनीं पडतां, क्षात्रीं धर्मीं होवूनि तो विरस 'हाय!'
कर्ण म्हणे, [11]धर्मास हि मानी कीं, 'हा नव्हे [12]चिरसहाय.' ३३
"'[13]धर्मप्रधान जो, त्या,' तज्ज्ञ, 'सदा धर्म रक्षितो,' म्हणती,
म्हणुनि यथाशक्ति तया भजलों भावें करूनियां प्रणती. ३४
परि न व्यसन निवारी, हात न दे आजि आजिमाजि मला;

---

१. आपली राणी द्रौपदी. २. धर्मदयापूर्ण अशा. ३. श्रीकृष्णाच्या भाषणानें. ४. त्याच्या प्राणशक्तीचा (प्राणांचा) नाश करणाऱ्या. ५. पुष्ट, दीर्घ व गोल आहेत बाहू ज्याचे. ६. सहा बाणानीं. ७. दैत्यांच्या रक्ताच्या. ८. मागें अ० २९।२७ पहा. ९. मागें अ० २९।१० पहा. १०. ज्या विषादाला. ११. स्वधर्मास. १२. कायमचा सोबती. १३. धर्म हा च आहे श्रेष्ठ ज्याला तो, धर्मपरायण.

यावदवनि, धर्म भक्त निज न रक्षीलसे असा गमला." ३५

यापरि खरतरनरशर सर्प तसे क्रूर झोंबतां मर्मा,
कर्ण व्याकुळ झाला; चित्तीं निंदी पुनःपुन्हा धर्मा. ३६

मग तीं तीं बाणानीं प्रभुचे क्षतजार्द्र करुनियां हात,
कर्णे पार्थशरीरीं शर, भेदुनि कवच, रोविले सात. ३७

अर्जुन होउनि कोपें तप्त, विशिख सप्त उग्र बरवे घे;
तन्मोक्षीं सुतशोकानळराशिवरि ग्रहप्रवर [1]वेधे. ३८

पीडी नर, रविचा जो बहिश्चरप्राणसा तया, [2]म्यां तें
काय कथावें? हसले क्रौर्यें ते बाण सात [3]याम्यांतें. ३९

विधि फिरतां जन्हि दिधला व्यसनें त्या फार कंप वाऱ्यातें,
परि [4]परिरंभण देउनि होती [5]शुचिसत्वसंपदा त्यातें. ४०

अरिवरि [6]पद्मभवास्त्र द्युमणिसुतें वीरैं[7]वर्ण्यसत्वरतें
ते[8]व्हां हि योजिलें हो! प्रकटे [9]प्रलयाग्निरूप सत्वर तें. ४१

[10]ऐंद्रास्त्र पार्थ योजी, [11]आपण चि तयाचिया जळें शमनीं,
तेव्हां सुखवी दुखवी स्वहितां अहितांसि [12]कुरुबळेश मनीं. ४२

कृष्ण म्हणे, 'बापा! हूं! बा! पाहूं दे तुझ्या चरित्रास;
अस्त्रांतरासि योजीं, पावोत मनीं जनीं अरि त्रास.' ४३

ब्रह्मास्त्रातें योजुनि अर्जुन रविसूनुला [13]अदभ्रानीं

---

१. [अर्जुनानें] ते बाण सोडतां च पुत्रशोकरूपी अग्नीच्या राशीवर सूर्य चढला. (सायंकाळीं पश्चिमेकडे आकाश लाल होतें व सूर्य हि अस्तमानीं लालभडक गोळ्यासारखा दिसतो. या वेळीं सायंकाळ झाली होती, हें पर्यायानें सांगितलें). २. संजयानें. ३. यमदूताना. ४. आलिंगन. ५. शुद्धसत्वशीलतारूप लक्ष्मी. ६. ब्रह्मास्त्र. ७. वीरानीं स्तुति करण्यास योग्य अशा क्षात्रधर्माच्या ठायीं अनुरक्त असलेल्या. ८. अशा कठिण प्रसंगीं हि. ९. प्रलयाग्नीप्रमाणें रूप ज्याचें. १०. पर्जन्यास्त्र. ११. स्वतः तें ऐंद्रास्त्र च. १२. कर्ण. १३. पुष्कळ (शरजालानीं).

काय करील ? न साहे तें; बहु मर्मी हि साहिले घाय. ६१
स्ववधोद्यतार्जुनातें कर्ण म्हणे, "बळ तुझें अनंत रेहा[1]
स्वस्थ मुहूर्तभरि; रेणश्रद्धा[2] पुरवील गा ! अनंतर हा. ६२
रक्षावा धर्म बुधें, कुशळांचा धर्म हा निधी; राहे
स्थिर; जें करिसि निरायुधमथन करिल धर्महानि धीरा ! हें.
रथचक्र उद्धरूं दे; श्रुतिशास्त्रज्ञा ! महारथा ! कुळज्या !
साधु न हाणिति अरिला, पाहति अधृतायुध व्यथाकुळ ज्या.
जी कीर्ति पूर्वजांची, वृद्धिमती करिति पुनरपि कधी ती;
यश बुडउनि अयशातें सुकुळक्षेत्रांत कुनर पिकवीती. ६५
सत्पुरुषा ! न करावें कापुरुषाचीर्ण कर्म, थांब कसा;
हो राजहंस; होसी मलिनें कर्मेंकरूनि कां बकसा ? ६६
वर्णिति तुज युद्धीं त्वां केले जे सायकार्त वीर्यानें,
म्हणती, 'होउनि केली द्विभुज पृथा माय कार्तवीर्यानें.' ६७
तूं वेदांतावभृतस्नात ख्यात स्वसत्क्रियायुक्त,
दिव्यास्त्रज्ञा ! नाहीं स्वगुरूंचें विसरलासि तूं उक्त. ६८
तूं स्वरथीं क्षितिवरि मीं, तूं सायुध मीं अशस्त्रकवच रणीं,
न वधावें मज, जों मीं रथचरणीं, लाग तूं हि भवचरणीं. ६९
भ्यालों न तुज हरिस ही; जो न तुला विमुख काय कातर तो ?
कथितों वास्तव कीं, जन धर्मे भवसिंधु नायका ! तरतो." ७०

---

१. थांब. २. युद्धाची हौस. ३. रथाचें चाक काढल्यावर. ४. निःशस्त्राचा वध. ५. वाढती. ६. नीच मनुष्यानें आचरण्याजोगें. ७. सहस्र बाहु असलेल्या सहस्रार्जुनानें च द्विभुज होऊन या अर्जुनाचे रूपानें कुंतीच्या पोटीं जन्म घेतला. तात्पर्य, या उभयतांचा पराक्रम एकरूप आहे. ८. सांग वेदांताध्ययन झाल्याचें दर्शक असें विध्युक्त स्नान केलेला. ९. आपल्या उत्कृष्ट कर्तव्यांत रत असा. १०. उपदेश. ११. [यशप्राप्तीसाठीं] शंकराचे चरणीं. १२. पराङ्मुख. १३. भित्रा. १४. सेनापते अर्जुना !

अध्याय एकुणपन्नासावा.

कृष्ण म्हणे, "राधेया! भला बरा स्मरसि आजि धर्मातें;
नीच व्यसनीं बुडतां निंदिति देवासि, न स्वकर्मातें; १
जेव्हां तूं दुर्योधन दुःशासन शकुनि एकमति झालां,
कैसे कपटद्यूतीं चित्तीं हि न धर्म लंघितां भ्यालां? २
जेव्हां सभेसि नेली पांचाळी, मानिलें मनीं शर्म,
तेव्हां गेला होता कोठें राधासुता! तुझा धर्म? ३
राज्य न देसी, करवुनि वनवासाज्ञातवास ही, जेव्हां,
गेला होता कोठें धर्म तुझा सूतनंदना! तेव्हां? ४
केले दग्ध जतुगृहीं त्वां पांडव वाराणावर्ती जेव्हां,
गेला होता कोठें धर्म तुझा सूतनंदना! तेव्हां? ५
चारुनि विषान्न भीमा सर्प डसविले नृपें; असें खोटें
कर्म करवितां, कर्णा! होता तव धर्म तेधवां कोठें? ६
फेडी वस्त्र सतीचें जेव्हां उघडें करावया आंग,
गेला होता कोठें धर्म तुझा तेधवां वृषा!? सांग. ७
'शाश्वत नरकीं पडले पति पहिले षंढतिल, वरीं अन्या,'
बोलुनि असें सभेंत द्रुपदाची गांजिली तुवां कन्या. ८
खरेदुर्वाक्यशरशतें भेदित होतासि जेधवां मर्म,
तेव्हां गेला होता कोठें राधासुता! तुझा धर्म? ९
अभिमन्यु बाळ बहुतीं वधितां त्वां वारिलें न तें कर्म,
तेव्हां गेला होता कोठें राधासुता! तुझा धर्म? १०
पूर्वी धर्म न रुचला, त्यजिला निपटूनि[3] तो जसा कुंचला[4],
आतां चि बरा सुचला? धर्मगृहा[5], सर्व व्हा परासु[6], चला. ११
नळ होय धर्मराजा, कळहोत्सुक पुष्कर[7] हि तुम्हीं सर्व.

१. कायमच्या. २. तीक्ष्ण. ३. समूळ. ४. विषविशेष. ५. यमसदनास. ६. गतप्राण. ७. नलराजाचा भाऊ.

बळ होतें सत्याचें, खळ हो! तुमचा न चालिला गर्व. १२
मागें चि तुम्हीं भजतां धर्माला तरि तुम्हांसि वांचविता.
आतां मरा; न वांचे दीप्तगृहीं जो न तोय सांचविता. १३
मागें चि धर्म करितां, जरि देतां राज्य, धर्म वांचविता.
न जगे तो दुर्भिक्षव्यसनापूर्वी न धान्य सांचविता. १४
आतां रक्षील कसा धर्म, तुम्हीं विषमद्यमत्तानीं
जो लोटिला दहादां स्वहित हि मानूनि अहित लत्तानीं? १५
रक्षावा धर्म असा करिसी उपदेश, तरि असे मान्य.
रक्षितसों धर्मातें, आम्हांला धर्म ठाउका नान्य! १६
हा धर्म मूर्तधर्म प्रभु, यातें भजतसों; असा मान्य
लोकांत कोण दुसरा? सामान्य नव्हे चि हा, असामान्य." १७
आश्रितजनाभिमानी प्रभु बोले जेधवां असें रागें,
निश्वास वृषें लज्जावनतमुखें सोडिला जसा नागें. १८
न वदे कांहीं च, रथीं वेधे, घे सूर्यसूनु चापातें,
सोडी बाण कराया मूर्छित शक्रासि सूनुच्या पातें. १९
तेव्हां परपुरुष म्हणे, 'पार्था! दिव्यास्त्रवात सोडावा,
झोडावा, मोडावा वैरद्रुमकर्ण; बाण जोडावा.' २०
कर्णावरि बहु कोपे पार्थ जंई तेधवां अनळसाचा
देह ज्वाळामाली भासे त्या रणमखीं अनळ साचा. २१
त्यावरि करि प्रयोग ब्रह्मास्त्राचा चि कर्ण, वाराया;
तेणें चि पार्थ शमवी; भेटे अर्णव चि अर्णवा राया!! २२
योजी अनळास्त्र विजय, जें भस्मदशेसि दारुणा नेतें;
कर्णानें नाशाप्रति नेलें तत्काळ वारुणानें तें. २३

---

१. पेटलेल्या घरांत. २. दुष्काळरूपी विपत्तीपूर्वी. ३. धर्मातें (पक्षीं) धर्मराजातें. ४. न अन्य. ५. लज्जेनें खालीं घातलें आहे तोंड ज्यानें अशा कर्णानें. ६. परमात्मा श्रीकृष्ण. ७. वैराचें केवळ झाड च असा कर्ण. ८. आलस्यरहित अर्जुनाचा. ९. ज्वालायुक्त असा अग्नि. १०. पर्जन्यास्त्रानें.

निर्मिति वरुणास्त्रज घन गगन व्यापूनि अंधतमसा[1]तें,
तेव्हां झाला पाहुनि डोळस ही लोक अंधतमसा[2] तें. २४
जलदांधकार[3] हरिला पार्थें योजूनि पावना[4] सारा,[5]
भक्तें मोह जसा हरिनामा योजूनि पावना[6] सारा. २५
कर्ण स्वास्त्रविनाशें क्षोभे, काढी महोग्र शर, भाचा
शौरीचा[7] माराया, वेगगुणें जो सखा चि शरभाचा. २६
जन म्हणति, 'पावला या कर्णशरें आजि पार्थ हा हानी.'
त्या काळीं नभ भरिती पांडवपांचाळसार्थ[8] हाहानीं.[9] २७
शर जोडितां गुणातें सुर हाहाकार अंबरीं करिती,
कांपे अचळा[10] अचळांसह[11] जरि सर्वसहा[12] खरी तरि ती. २८
शर सोडिला रविसुतें, धीरजनें हि स्वधीर, यामागें
जो सोडिला चि नव्हता व्यसनांत कधीं हि, मणि जसा नागें.
तो शर गरधरवरसा,[13] पविसा,[14] रविसा,[15] स्मरारिसायकसा,[16]
पार्थभुजांतरिं शिरला वल्मीकामाजि[17] नागनायकसा. ३०
त्या खरशरप्रहारें विव्हळ झाला महेंद्रसुत राया!
जरि होता निकट कुशळ मंत्री[18] प्रभु बाणसर्प उतराया. ३१

---

१. गाढ अंधकारास. २. अत्यंत अंधासारखा. ३. मेघानी केलेला अंधकार. ४. वाय्वस्त्रास. ५. सगळा. ६. पवित्र व सारभूत अशा. या पर्वांतील पूर्वीच्या सर्व पाठांतरांप्रमाणें या हि आर्येवरील पाठांतर कवीनें धावता क्रमांक टाकून च लिहिलें आहे:—

वरुणास्त्रतिमिर पार्थें हरिलें तत्काळ पावनें सारें,
भक्तें अज्ञान जसें हरिनामें विश्वपावनें सारें. २६

७. वसुदेवाचा. ८. समुदाय. ९. 'हाय! हाय!' अशा दुःखोद्गारानीं. १०. पृथ्वी. ११. पर्वतासह. १२. सर्व सहन करणारी. १३. सर्पश्रेष्ठासारखा भयंकर. १४. वज्रासारखा दुर्भेद्य. १५. सूर्यासारखा तेजस्वी. १६. शंकराच्या बाणासारखा अमोघ. १७. वारुळामध्यें. १८. मांत्रिक.

तेव्हां 'मीं कोण' असें अर्जुन पावोनि कांप न समजला,
राया! रोमांचित तद्देह न भासेल कां पनस मजला? ३२
हस्तापासूनि सगुण[1] गांडीव हि जिष्णुचें गळोनि पडे,
जाणों आपण अक्षत, पाळक सक्षत, म्हणोनि खेद घडे! ३३
बहुदूर[2]सूक्ष्मदर्शननिपुणें भ्रमलीं परंतु शरपातीं;
जाणों लज्जित नयनें वदन[3] न दाविति करूनि वर पातीं! ३४
ऐसा निजभुजविक्रम दावुनि सर्वां भटांसि शुद्धरणीं,
उतरे वृष दावाया[4] भूप्रस्तरथांघ्रि[5]च्या हि उद्धरणीं. ३५
बहु यत्न करी, प्रार्थी, परि धरिलें सोडिना चि चाक रसा,
द्विजशाप मान्य पतिसा गुरु, तीस न कर्ण मान्य चाकरसा.
जों वृष करीत होता चक्रोद्धरणप्रयास तापा[6]र्थ;
राहुविमुक्तार्क तसा झाला गतमोह भासता पार्थ. ३७
देव म्हणे, 'पहिलें गुरुनाम, मग स्वधनु, बाण बरवे घे,
खंडीं शिर, रिपु पुनरपि जों रथरत्नाचिया न वर वेघे.' ३८
प्रभुची आज्ञा होतां पार्थ प्रखरेषु सोडुनि त्वरित,
रणदक्षा[7] स्वविपक्षा करि कक्षाकेतु[8] खंडुनि ज्वरित[9]. ३९
तुटला ध्वज चि न केवळ, विजयाचा भरवसा हि तुटला हो!
सुहृदश्रुबिंदुसह तो पडला, बळ[10]धैर्यसेतु फुटला हो! ४०
केतु छेदुनि पार्थ द्युमणिसुताचे हरावया प्राण,
जोडी गांडीवगुणीं शक्रहरिहरायुधांअसा बाण. ४१
त्यातें पूजित होता पार्थ सदा, कीं, तसी च भा त्यांत;
हरि पंजरीं, करंडीं अहि, वागविला तसा चि भात्यांत. ४२

---

१. गुणवान् असें. २. अत्यंत दूरचा पदार्थ बारकाईनें निरखून पाहण्यांत प्रवीण अशीं. ३. नयनाचें वदन=आंतील भाग. ४. [निजभुजविक्रम] दावाया. ५. रथांघ्रि=रथचक्र. ६. स्वतःस त्रास देण्यासाठीं च. ७. युद्धपटु अशा आपल्या शत्रूस. ८. रथाच्या बाजूस असलेला ध्वज. ९. पीडित, जर्जर. १०. सैन्याची हिंमत हा च कोणी बंधारा.

जो दुर्निवार्य असुरां देवांस हि, ज्या शरा महावेगा
मन हि न पटु लंघाया; गरुड-पवन तुळुनि कां पहावे गा !? ४३
तत्संधानीं कांपे अं[2]ग, नग, जगती हि; होय यम हर्षी.
'[1]स्वस्त्यस्तु' मात्र म्हणती, उच्चारिति अन्य वर्ण न, महर्षी. ४४
योजुनि महास्त्रमंत्रित शर विजय म्हणे, 'जरि स्वगुरु सर्व
तोषविले असतील, ज्ञानबळाचा नसेल तिळ गर्व, ४५
जरि गीत मृगें किंवा जैसें बाळें क्षुधाकुळें स्तन्य
म्यां सेविलें असेल प्रेमें सुहृदुक्त सोडुनी अन्य, ४६
विधिनें जोडुनि नेलें असेल जरि [3]कीर्तनें न तप नाशा
तरि या शरें वृष मरो; [4]हरिची च पुरो, पुरो न [5]तपनाशा.' ४७
ऐसें म्हणोनि पार्थें ओढुनियां सगुण बाण कर्णान्त
पाठविला काळें निजदूत तसा व्हावयासि कर्णान्त. ४८
[6]नयनाग्निकील [7]नीलग्रीवाचा मीन[8]केतुवरि जैसा
अरिवरि सायकनायक जाय कराया क्षय त्वरित तैसा. ४९
तो शर [9]कृत्यानळसा [10]दुर्घटचक्रोत्धृतिक्रियानळसा
गांठी कुरुबळविजयप्रासादाच्या रवि[11]प्रभा कळसा. ५०
[12]शाणनिशितमुख बाण [13]प्राणभृदीड्यार्कसूनुच्या [14]अमळा,
खंडी [15]नाळापासुनि कमळा मारुत तसा, शिरःकमळा. ५१
हरितां शरें करुनि बहु गरुडापरिस त्वरा शिर, विझाला
जाणों दीप चि; तैं [16]बहु वि[16]ह्वळ, जरि सत्वराशि, रवि झाला.

१. कल्याण असो. २. अंगावरील दूध. ३. शास्त्रोक्त मार्गानें जोडलेल्या तपाचा स्वमुखानें उच्चार करून. ४. इंद्राची. ५. [माझा पराभव व्हावा ही] सूर्याची आशा. ६. नेत्राग्नीची ज्वाला. ७. शंकराचा. ८. मदनावर. ९. कृत्यारूप अग्नी-सारखा. १०. चक्र वर काढण्याच्या दुःसह कामांत आळशी नसलेल्या अशा कर्णास. ११. सूर्यासारख्या सतेज. १२. सहाणेवर घांसून तीक्ष्ण केलें आहे टोंक ज्याचें असा. १३. प्राणिमात्रानीं स्तुति करण्यास योग्य अशा सूर्यपुत्राच्या. १४. निर्मळ. १५. देंठापासून. १६. मूळपाठ—बहुत विकळ. * सर्व लोक.

[1]साम्राश्रु शिर वृषाचें प्रथम क्षोणीतळीं गळालें हो !
मग सकुसुमवृष्टि तनू; [2]सधर्मभय शत्रुबळ पळालें हो ! ५३
कर्णशरीरापासुनि तेज निघालें [3]दिवाकरीं शिरलें,
[4]गुरुहृच्छोकतमावरि जाणों [5]सत्पुत्रसत्व तें फिरलें ! ५४
ऐसा केला असतां कृष्णकृपेनें चि कर्णनाश तदा
पांडव-पांचाळ करिति विजयाच्या वीर्यवर्णना शतदा. ५५
बहु सिंहनाद वाद्यध्वनि जयजयकार करिति धर्मबळें,
म्हणति, 'युधिष्ठिर तरला दुस्तरकर्णार्णवासि धर्मबळें.' ५६
जैसें[6] स्वमुखींचें जळ खळबळ पळ, पळ न लागतां, काढी,
मरतां चि कर्ण, चिंता भीति हि शिरली मनामधें गाढी. ५७
बहु भीमसिंह नादें न सुचे पथ रिपुमृगां असें भुलवी;
वज्रें शिळातळेंसीं शत्रूंचीं कठिन काळिजें उलवी. ५८
भग्नरथें शल्य पळे, क्षितिसि म्हणे, 'क्षोभलीस तूं कां गे !?'
दुर्योधनासि भेटे, स्वमुखें कर्णान्तवृत्त तो सांगे. ५९
भूप म्हणे, 'हा ! हा ! असि कसि झाली आजि अंगराजगती ?
स्वर्गश्री साधावी मग, आधीं करुनि संगरा जगती ! ६०
तें विपरीत कसें त्वां केलें ? कर्णा ! सख्या अगा ! धामीं
सुख काय ? तरों कैसा या त्वद्विरहार्णवा अगाधा मीं ? ६१
हा ! दानशूर ! नाहीं शिवलें [7]त्वन्मुखपयोभव नकारा,
[8]द्विजसंकीर्ण न दिसतां वाटत होतें तुला भवन [9]कारा. ६२
करितील [10]जागरव्रतराज्याची आजि पारणा राजे,

---

१. आप्तजनांच्या अश्रूंसह. २. धर्मराजाच्या मनांतील भीतीसह शत्रूचें सैन्य. ३. सूर्यांत. ४. पित्याच्या अंतःकरणांतील शोकरूप अंधकारावर. ५. सत्पुत्राचें वीर्य (तेज). ६. कर्ण मरतां च, ज्याप्रमाणें आपल्या तोंडावरील पाण्यानें तत्काल पळ काढला त्याप्रमाणें त्या दुष्ट सैन्यानें हि पळ काढला. ७. तुझें मुखकमल. ८. ब्राह्मणानीं भरलेलें. ९. कारागृह. १०. [तुझ्या भीतीनें घडणाऱ्या] जागरणरूप श्रेष्ठ व्रताची.

सुचिर जया आचरले तुज मारायासि मारणारा जे.'   ६३
ऐसे विलाप करितां शल्यें समजाविला; पुन्हां परते;
स्वभटांसि म्हणे, "परता, मजला न विलंघितील हो! पर ते.
कर्णें कृष्ण[1] सुजर्जर केले आहेत, कां वृथा पळतां?
'मरणें न सुटे चि' असें कळतां कां अपयशांजनें[2] मळतां? ६५
कर्णाचा उतरायी व्हाया वधितों रिपूंसि, या, परता.
कैंचा जयलाभ खळा अशस्त्रकरें वीरघातपापरता[3]?"   ६६
कितिएक म्हणति, 'कैसें जावें सोडूनि राय होकरितां[4]?'
किति म्हणति, 'वृष हि मेला तेथें परतोनि काय हो! करितां?'
किति म्हणति, 'हा न चुकला प्रियबांधवकर्णकाय होमाया,
पार्थदहनिं सर्वांस हि होमील चि, यासि काय हो! माया?' ६८
साधु स्वधर्म म्हणउनि, वीर धरुनि धीर परतले मागें.
त्यांवरि भीमधनंजयधृष्टद्युम्नादि धांवले रागें.   ६९
स्वरथावरूनि उतरुनि कोपावेशें तदा गदापाणी[5]
कुरुकटकांत मिसळला तो हि धनंजय *धनंजयावाणी.   ७०
कुरुवीर पंचविंशतिसंख्यसहस्र[6] प्रचंड भीम वधी;
पार्थें हि फार वधिले; नाहीं च तयाचिया बळा अवधी[7].   ७१
दुर्योधनें हि तेव्हां केलें निःसीम युद्ध, परि सेना
रक्तें न्हाली, भ्याली, झाली विमुख, प्रभूक्त परिसेना.   ७२
तैं शल्य म्हणे, 'राया! जातो अस्तचळासि हा तरणी,
जावें शिबिरासि; जयें[8] दिधला अहितांसि आजि हात रणीं. ७३
बहु वधिले पार्थानें, धरिला पोटांत धाक कटकानीं;
वाटे हा तो चि प्रभु, जो केला श्रवण कल्पनट[9] कानीं.   ७४
आतां सर्वमतें हें कीं, जावें स्वशिबिरा रहायास;

---

१. कृष्णार्जुन. २. अपकीर्तिरूप काजळानें. ३. निःशस्त्र वीराचा नाश केल्याचे पापांत रममाण झालेल्यास. ४. बोलावीत असतां. ५. भीम. ६. पंचवीस हजार. ७. सीमा. ८. विजयश्रीनें. ९. प्रलयकालीं नाचणारा (रुद्र). * अग्नी सारखा.

यापूर्वी तों ऐसा झाला नाहीं कधीं महायास. ७५
प्रातःकाळीं च पुन्हां शत्रूंत जयी, गजांत हरिसा, हो;
वृष जेणें मारविला मित्रक्षयताप तो हि हरि साहो.' ७६
शल्य म्हणे, 'परतावें;' म्हणति द्रोणात्मजादि हि तसें च.
संकोचें मान्य करी मानुनि अपयान तें हि हितसें च. ७७
माघारा नृप फिरतां बळ परते अब्धिचें जसें अंबु,
कृष्णानीं वाजविले तेव्हां अरिधैर्यभंगितें कंबु. ७८
शिरला कर्णीं ज्यांच्या नरनारायणदरस्वर क्षण ही
त्यांसि पळतां सख्यांचें कैंचें, पतनीं नव्हे स्वरक्षण ही? ७९
दूरुनि कपिकेतु दिसे, शंखरवश्रवण होय जोंवरि तों;
भट पळति, म्हणति, 'हा! जरि नकेशा वरितों, दशा कशा वरितों?'
खळबळपळ पळ पाहत चित्र तसा कार्मुकी शरीं राहे,
निश्चळ जिष्णु हरि हि, मग देखति बाणाचिता शरीरा हे. ८१

अध्याय पन्नासावा.

आलिंगिलें स्वयें जें स्वाश्रुसुधाबिंदुसिक्त गौरीशें
त्या सुहृदंगांतुनि वृषशर काढी सानुकंप शौरी शें. १
जिष्णु हि शनैः शनैः शर शरणांगांतूनि साश्रु आकर्षी
'ब्रह्म अभेद्य' म्हणे त्या श्रुतिसि म्हणति '' ते नमोऽस्तु ' नाकर्षी.
भेटोनि म्हणे ऐसें हृष्ट हृषीकेश त्या गुडाकेशा

---

१. अर्जुनाच्या नाशाचें दुःख. २. पलायन. ३. पाणी. ४. शंख. ५. तोरा, नक्षा. ६. शत्रुसैन्याची पळापळ. ७. धनुष्यबाणधारी जिष्णु (अर्जुन). ८. हरि हि निश्चळ [राहे]. ९. बाणानीं भरलेल्या [आपल्या] शरीरा. १०. हळू-हळु. ११. त्राता जो श्रीकृष्ण त्याच्या अंगांतून. १२. तुला नमस्कार असो. (हें म्हणणें उपरोधिक आहे). १३. कृष्ण. १४. अर्जुन.

"तुझिया ढका न लागो [1]साधुपिपीलिकचमूगुडा! केशा. ३
वृत्रवध कर्णवध हे अद्भुत; गातील यांसि कविराजे.
परि बा! त्वद्बाहुपुढें वज्रधराचा हि बाहु न विराजे. ४
तो वृत्र वासवानें वज्रें वधिला, विचित्र तें काय?
त्याचा [2]हीरगिरिसें ही भंगिल बाळें हि घालितां घाय. ५
त्वां कर्णकंठ[3]कृंतन केलें विशिखें विचित्र हें वाटे;
माझा तों आजि गळा [4]त्वद्दोर्दंडासि वर्णितां दाटे! ६
काय सहावें तवशरमारुतवेगासि [5]कर्णवनदानें?
शंभुप्रसादपात्रा! जिंकावा केंवि अर्णव नदानें? ७
हें, चाल, सांग गुरुला; तुज जरि संकोच, मीं निवेदीन;
राजा निवेल वृषवधवृत्तें, निधिनें जसा निवे दीन. ८
आला होता राजा तुमच्या संगरमखा पहायासी;
परि माघारा गेला, क्षतबाधा न शकला सहायासी. ९
[6]वृषवधकथनोपायन अर्पूं, वंदूनि [7]अनृण [8]सांगातें
होवूं, म्हणेल धर्म, 'श्रोत्रामृत फिरफिरोनि सांगा तें.'" १०
ऐसें वदोनि हरि अरि वाराया [9]काळरुद्रभीमातें,
स्थापी सात्यकि धृष्टद्युम्नप्रमुखांसमेत, भीमातें. ११
कटक स्थापुनि मागें, घेउनि पार्थासि जाय शिबिरा हो!
मुनि म्हणति, '[10]शरण्य प्रभु याहुनि तो श्रेष्ठ काय शिबि? राहो.'
शिबिरीं कांचनशयनीं पडला होता क्षतार्त नरनाथ,
तच्चरणीं शिर ठेवी ससख [11]शिवशिरीं यदीय[11]पदपाथ. १३
नरनारायण करितां पाय धरुनि त्या नरोत्तमा प्रणती,

---

१. साधुरूपी मुंगळ्यांच्या समुदायाला गुळासारख्या अशा. (सज्जनप्रिय अशा). २. हिऱ्याच्या पर्वतास. ३. छेदन. ४. तुझ्या प्रबल बाहूस. ५. कर्णरूप मेघानें. ६. कर्णवधाचें निवेदन हीच भेट. ७. उतराई. ८. बरोबर च. ९. प्रलयकाळच्या रुद्रासारख्या भयंकर (भीमातें). १०. त्राता. ११. ज्याच्या चरणाचें उदक (गंगा) शिवशिरीं तो—श्रीकृष्ण.

'आम्ही यादव पांडव कृष्णं तुला वंदितों' असें म्हणती. १४
नेत्रें उघडुनि त्यांच्या लक्षुनि हर्षासि, मारिलें अरितें,
ऐसें समजे राजा. तर्क खरा चित्त साधुचें करितें. १५
नृप हर्षें गहिवरला, उठला त्यजुनि स्वयें चि तल्पातें,[2]
कृष्णांसि भेटला; हो! स्पर्शसुख जगीं अलभ्य अल्पातें.[3] १६
अंजलि करुनि म्हणे प्रभु, 'देवा![4] सुखहेतु वृत्त परिसा हो!
स्वर्गीतविषय युष्मद्विक्रम निहतोग्रशत्रु[5] हरिसा हो. १७
अतुळप्रताप दुःसह वृत्र जसा अदितिसूनुच्या[6] पविनें
वधिला, कर्ण तसा या तुझिया प्रियबंधुनें महाकविनें. १८
तुमची आज्ञादेवी निजहस्तगतार्जुनायुधें[7] आजि
कर्णमहिष मारुनियां विजयातें पावली रणामाजि. १९
त्वां इंद्रें प्रेरितसितवाहाशनिनें[8] वृषाद्रिचें[9] पिष्ट
केलें, हें यश देवा! गातील तुझें सदा महाशिष्ट. २०
तूं नरसिंह महात्मा, बीभत्सु[10] तुझा नखप्रकर[11] देवा!
वृष कनककशिपु, महिमा प्रह्लाद, तुझी च ज्या रुचे सेवा. २१
तूं रुद्र, तुझें तिसरें लोचन हें बंधुरत्न, वृष काम;
तूं राम, कर्ण हा भव, अर्जुनभुजतेज हें तुझें नाम. २२
कृष्णेसि हांसला जो दुर्द्यूतीं[12] दाखवूनि सितदंतें[13]
केला त्वत्क्षोभानें, जरि तो दुर्जय बलाब्धि हि, तदंत. २३
कर्णाच्या रक्ताचें करित्ये गोडी पहात पान रसा,[14]
या कर्में हर होसी, दिससि जना तूं महातपा! नरसा. २४
जगलां तिघे पृथेचे सुत, दोघे साधु ते हि माद्रीचे;

१. कृष्णार्जुन. २. शय्येस. ३. क्षुद्रजनास. ४. धर्मराजा! ५. मारिला आहे भयंकर शत्रु ज्यानें असा तुमचा पराक्रम इंद्राप्रमाणे स्वर्गीं गाण्याचा विषय होवो. ६. इंद्राच्या. ७. आपल्या हातीं असलेल्या अर्जुनरूप शस्त्रानें. ८. योजिलेल्या अर्जुनरूप वज्रानें. ९. कर्णरूप पर्वताचें. १०. अर्जुन. ११. नखांचा समुदाय. १२. कपटद्यूतांत. १३. पांढरे दांत. १४. पृथ्वी.

लंघावे दवदहनें कूट[1] कसे निजबळें हिमाद्रीचे? २५
वीरक्षयांत उरले स्वप्राण तुम्हां महाप्रभावांचे;
दुर्व्यसनराहुगिलिता पुण्यें सज्जनरविप्रभा वांचे. २६
चाल, पहा कर्ण, नयन निववीं, नरलोकनायका! पूर
अमृताचा हि नयनहित[2] न तसा, गतसार काय कापूर?' २७
धर्म म्हणे, " सुरभीच्या प्राप्त असे नित्य भव्य नव्य[3] सुता.
अमृतनदीमीनाला स्पर्शे संप्रार्थितां हि न व्यसुता[4]. २८
कल्पद्रुमनिजनीडीं[5] नेणे क्षुत्ताप[6] अलस[7] ही पक्षी;
तैसा त्वच्चरणाश्रित जन न बुडे, इच्छिलें पुढें लक्षी. २९
आम्हांसि तारिलें त्वां, देसी दीना जनासि थोरपण;
इतरांचे बहुविध पण, परि लघु तेः हा[8] तुझा चि थोर पण. ३०
स्वपदाश्रितजनकामप्रमुखाहितषट्कनाशका[9] देवा!
वृषवध काय कठिन तुज? हरिणाचा हरिपुढें किती केवा? ३१
प्याला सिंधुप्रति जो त्यासि श्रम काय कूपजळपानें?
शश किति सिंहीं, व्हावें हस्तींच्या भस्म ज्यांत कळपानें? ३२
कथिलें 'नरनारायण तुम्हीं' असें नारदें मला कानीं[10];
हरिलें सदुक्तिनीं, दृक्तम[11] वैद्यानें जसें शलाकानीं[12]. ३३
'त्वद्वेणुगीतिसि[13] जसी यदुकिला चित्तवृत्ति वेधावी,'
वदला असें चि तो हि ज्ञानीश व्यास साधु मेधावी[14]. ३४
अर्जुन तुझ्या प्रसादें तेजस्वी; त्वां चि तेज निज यातें

---

१. शिखरें. (हिमालय हा आपल्या नांवाप्रमाणें बर्फाचा पर्वत असल्यामुळें वणवा विझून च जाईल). २. दृष्टीला समाधान देणारा. ३. नित्य नवें वैभव. ४. मरण. ५. कल्पवृक्षावर बांधिलेल्या आपल्या घरट्यांत. ६. भुकेची बाधा. ७. आळशी. ८. 'दीना जनासि थोरपण' देण्याचा. ९. आपल्या चरणाचा आश्रय केलेल्या जनांच्या कामादि षड्रिपूंचा नाश करणाऱ्या. १०. एकांतांत. ११. डोळ्यांतील अंधार—सारा—(पक्षीं) दृष्टीवरील मोहपटल. १२. डोळ्यांत औषध घालण्याच्या सळईनें. १३. तुझ्या मुरलीच्या गायनाला. १४. तत्त्ववेत्ता.

दिधलें, ज्वलनासि असें रविनें पाचवयासि विजयातें. ३५
दहनाचा वात सखा, सारथि तूं जिष्णुचा तसा आर्या!
वायुविणें अग्नि जसा, जिष्णु हि असमर्थ तुजविणें कार्या. ३६
बसलासि रथीं ज्याच्या चक्रधरा! धरुनियां प्रतोदास
परमेश्वरा! अरिवधें पावेल न कां जयासि तो दास?" ३७
ऐसें बोलत धर्म स्वरथीं बैसे, निघे पहायास,
तों गेला सुतशोकाकुळ दिनकर सागरीं नहायास.[1] ३८
मग उजळिल्या[2] सुगंधस्नेहें[3] मणिदंड[4] दीपिका[5] शतशा,
भानुप्रभा जशा त्या करिती तम नाशुनि प्रकाश तशा. ३९
गेला सबळ सहरि नृप निजपरकटका हता पहात रणीं.
वाटे भूवरि आला सुतवधसंजाततताप[6] हा तरणी! ४०
धर्मासि दाखवी प्रभु शरचितभूशायि[7]कर्णदेहातें,
जैसें तृषार्तपथिका सज्जन दावूनि अर्ण[8] दे हातें. ४१
शरचितवृषवपु केसरनिकरवृत[9]कदंबकुसुमसें गमलें
भरतकुळप्रवराचें[10] तेथें क्षण नयनमधुपयुग[11] रमलें! ४२
तेजस्विपणें सहजें कर्ण द्युमणिप्रभा गमे त्याला,
पाहे पुनःपुन्हां त्या तो राजा भूरिभाग[12] मेल्याला. ४३
वाटे धर्माला तो तेजस्विप्रवरकर्णपात रणीं,
सुकृतक्षयें गळाला क्षितिवरि साक्षान्महातपा तरणी! ४४
चोळी पावोनि महासाधु अजातारि ताप हातांतें,
'धन्य' म्हणे चित्तीं, जो देव गजा तारिता, पहातां तें. ४५
मृदुहृदय साधु राजा धर्म म्हणे, 'हंत[13]! हा!' तदा त्यातें,

---

१. सूर्यास्त झाला. २. पेटविल्या. ३. सुगंधी तेलानें. ४. रत्नखचित दांड्याच्या. ५. मशाली. ६. पुत्रवधामुळें झाला आहे शोक ज्यास असा. ७. बाणानीं भरलेल्या व भूमीवर पडलेल्या. ८. पाणी. ९. परागाच्या समुदायानें वेष्टिलेल्या कदंबाच्या फुलासारखें. १०. धर्माचे. ११. नेत्ररूपी भ्रमरद्वय. १२. महाभाग्यवान्. १३. हाय! हाय!

'हे गति शिवली, पसरित होते ज्या संत हात दात्यातें!' ४६
नृप हळहळे, म्हणे, 'रे कर्णा! केलें बळें चि हें काय?
त्यजिला महार्हशयनोचित[1] धूळींत चि दुराग्रहें काय. ४७
विद्याभाग्यबळमदें अनयें नयरतजनासि गांजावें,
देउनि शोक स्वजना, जोडुनि जगीं अकीर्ति, कां जावें? ४८
भीष्मद्रोणव्यासप्रमुखांचे सर्वजनहितीं लोलें[2]
बोल परम खोल, जयां मोल नसे, मानिले तुवां फोल. ४९
हा परमेश्वर हि तुम्हां गेला होता प्रियेष्ट सांगाया,
खळ हो! सजलां सारे दुष्ट कराया निबद्ध कां गा! या? ५०
हरि! हरि! विधवा केल्या स्वपरांच्या कोटिशैं[3] स्त्रिया लोकीं!
कर्णा! स्वयें बुडालां बुडउनि आम्हा जनासि ही शोकीं! ५१
आकृति तुझी निरुपमा, सर्वा रुचिराकृतींत रुचिरा[4] हे,
प्राणरहिता हि शोभे; कोठें हि शवीं न लेश रुचि राहे. ५२
होतासि दानशूर, ब्रह्मण्य[5]; गुणज्ञ वर्णितील गुणा.
सांक[6] म्हणोनि अमृतकर, दे ताप म्हणोनि मित्र[7] काय उणा?'
ऐसें वदोनि मग तो धर्म प्रभुला म्हणे, "अगा कवचा[8]!
'नश्यति न मे जनो'[9] या बोल न लागों दिला तुवां स्ववचा.
झालों आजि नृपति मीं, केलें त्वां स्वाश्रितामरद्रो[10]! हें.
पावेल विजय कोण श्वापद पंचास्यशावकद्रोहें[11]? ५५
दहनासि वायु जैसा, प्रियसख वृष त्या सहाय कितवा[12] हो[13].
राज्य हरणार होता या दिव्यास्त्रें[14] वधूनि सितवाहा. ५६
आजि निराश सुयोधन, गतमद ही जेंवि नाग हतदंत[15].

---

१. फार मौल्यवान् अशा पलंगावर निजण्यास योग्य असा. २. उत्सुक. ३. कोटिशः, कोट्यवधि. ४. सुंदर. ५. ब्राह्मणांविषयीं दयाळु. ६. कलंकी. ७. सूर्य. ८. हे कवचरूपा श्रीकृष्णा! ९. माझा भक्त नाश पावत नाही. १०. स्वाश्रितकल्पवृक्षा! ११. सिंहाच्या बच्चांचा द्वेष करून. १२. त्या दुष्ट दुर्योधनाला. १३. हा प्रियमित्र कर्ण. १४. कर्णरूपी. १५. ज्याचे दांत पाडले आहेत असा.

जो उत्खात[1]खररदननखरनिकर हरि, अशक्य न तदंत. ५७
होता सुयोधनाचा या राज्यफळीं[2] सहाय हा यजनीं[3],
म्हणत असेल सगद्गद आठउनीं यास 'हाय! हाय!' जनीं.
कृष्णा! सुयोधनाची अतुळा लोकत्रयांत बालिशता;
हा बहु मान्य कविमतें दशकंठशता तथैव बालिशता. ५९
सुग्रीवा राम तसा, आम्हां व्यसनाब्धिसेतु तूं देवा!
परि, इच्छिली नसे चि प्रत्युपकृतिरूपिणी तुवां सेवा. ६०
त्वां जिष्णु धन्य केला, यश वाढविलें, दिली मला धरणी,
वदला होतासि, 'यश लाध रणीं, अपयश न लाध रणीं.'
जो प्रभु सीमा अश्वथाम्याचा गुरु पिता महत्वांची
तो अनुभविला, तो हि प्रौढ कृती कुरुपितामह त्वां[4] ची. ६२
'धरवीन चि शस्त्र' असा केला, झाला चि सिद्ध पण ज्याचा,
कोणासि साहता या प्रतिविंध्याच्या[5] प्रताप पणज्याचा? ६३
या कर्णभयें क्रमिले म्यां तेरा जागरें चि हायन[6] हो!
मजला झाला होता ताप असा शत्रुला हि हाय! न हो. ६४
होतों व्याकुळ तैसा मृग हि हरिगुहामुखीं न घोरतमीं[7].
आजि तुझिया प्रसादें बा! बहु दिवसां निजेन घोरत मीं. ६५
हें माझ्या हृदयींचें लीलेनें काढिलें महाशल्य.
वर्णूं काय प्रभुजी! मीं त्वत्करुणाकटाक्षकौशल्य[8]." ६६
ऐसी करी प्रशंसा धर्म नृपति त्या महाप्रभावाची,

---

१. उपटला आहे तीक्ष्ण दांत आणि नखें यांचा समूह ज्याचा. २. राज्य हें च फल ज्याचें अशा [युद्ध-] यज्ञांत. ३. मिळीव. ४. अन्वयार्थ—जो अश्वत्थाम्याचा पिता, [आमचा] गुरु, प्रभु (समर्थ) [व] महत्वांची [केवळ] सीमा तो (द्रोणाचार्य) [आणि] तो हि प्रौढ, कृती [असा] कुरुपितामह (भीष्म) त्वां चि अनुभविला. (या उभयतांच्या प्रौढप्रतापाची साक्ष तुला च पटली, असा भाव). ५. धर्मद्रौपदीपुत्र. ६. वर्षें. ७. अत्यंत भयंकर अशा. ८. तुझ्या कृपादृष्टीची कुशलता.

तसि च जया सुर-दानव-मानव मानवति[1] त्या स्वभावाची[2]. ६७
धृष्टद्युम्न-वृकोदर-सात्यकि-माद्रेय म्हणति, 'हा[3] नृप या
संश्रितजनकल्पतरोर्जयतितरां यदुशिरोमणेः कृपया[3].' ६८
पांडव मग शिबिराप्रति गेले, जैसे स्वगह्वरांसि[4] हरी.
कौरव तैसे झाले, यूथप[5] बधितां जसे भयार्त करी. ६९
संजय म्हणे, 'नृपाळा! झाले भट सर्व सत्य भाट तसे;
वृत्रवधमुदितसुरनुत[6]शतमखसम मज वृषारि वाटतसे.' ७०
गेली धृतराष्ट्राच्या संजयवदनेंकरूनि कर्णपथा
संताप द्यावयाला हे पार्थहतप्रवीरकर्णकथा. ७१
जनमेजय[7]श्रुतिप्रति वैशंपायनमुखें चि हे गेली.
मग सूतमुखें शौनकमुख्यमुनिश्रोत्रमंदिरीं[8] ठेली. ७२
श्रीमत्सदाशिवात्मज बाबूजी[9] नायक प्रभु ज्ञानी,
'धन्य' म्हणावें ज्याला शुद्ध[10]गुणश्रवणतृप्तसुज्ञानीं. ७३
दाता वक्ता योद्धा तेजस्वी मानधन असामान्य
अतुळें पितृप्रसादें मंडित देवव्रता[11]असा मान्य. ७४
या साधुसंगमुदिरें[12] मुदितें[13] श्रीरामसुतमयूर[13] कृती[14],
नरनारायणविजयग्रंथ[15] करी व्हावया सुखी सुकृती[16]. ७५

इति श्रीमन्महाभारते कर्णपर्वणि श्रीरामनंदनमयूरेश्वरविरचिते पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥

श्रीरामचंद्रचरणार्पितमस्तु । श्रीकृष्णार्पणमस्तु । श्रीलक्ष्मीनृसिंहोजयति ।

---

१. मान डोलावतात. २. अर्जुनाची. ३. या आश्रिताना कल्पवृक्षाप्रमाणें असणाऱ्या यदुश्रेष्ठाच्या कृपेनें हा धर्मराज उत्कर्षेंकरून वर्ततो. (हें संस्कृतप्राकृत वाक्य चित्य आहे). ४. आपल्या गुहांस. ५. कळपाचा पुढारी. ६. स्तुत. ७. जनमेजयाच्या कानावर. ८. कर्णरूपी मंदिरांत. ९. बाबूजी नाईक बारामतीकर; हे पंतांचे आश्रयदाते. १०. उज्वल गुणांच्या श्रवणानें संतुष्ट झालेल्या शहाण्यानीं. ११. भीष्माचार्यासारखा. १२. सज्जन जो बाबूराय त्याच्या समागमरूप मेघानें. १३. आनंदित झालेला रामचंद्राचा पुत्र मोरोपंत हा च मयूर. १४. कुशल असा. १५. ज्यांत कृष्णार्जुनांचा विजय [वर्णिला] आहे असा [कर्णपर्वरूपी] ग्रंथ. १६. पुण्यवान्.

शल्यपर्व.

अध्याय पहिला.

गरुडध्वजचरणाश्रितचरितश्रवण त्रिताप संहरितें,
भगवत्प्रेम वसाया करितें हृदयासि पिटुनि अंहें रितें. १
संजय पुरासि आला साश्रु कुरुक्षेत्रभूमि सोडून,
'दुर्योधन मेला' हें सांगे अंधासि हात जोडून. २
'तिकडिल सात्यकि केशव पांडव इतुके चि राहिले सात;
कृप कृतवर्मा गुरुसुत इकडिल; झाला असा महाघात.' ३
घेतां चि परम दुःसह विषरससा उग्र शब्द तो कानें,
मूर्छित पडला मृतसा राजा धृतराष्ट्र पुत्रशोकानें. ४
पुत्रव्यसनें व्याकुळमति, विदुर हि 'हाय!' म्हणुनि बहु रडला,
पडला मूर्छित, वाटे, वातें तो पात पादपीं घडला. ५
गांधारीतें मूर्छा ग्रासी; न धवा न देवरा खाया
चुकली, तीपासुनि[11] तिसें[12] पावावा कोण देव राखाया? ६
नवसुनि गौरीस म्हणत होत्या 'अहितांसि[13] परिसुं[14]ना सासु[15],'
धर्मक्षोभें मग्ना शोकीं झाल्या चि परि सुना सासु. ७
दैवें यत्नें उठला नृप; विदुर, स्त्रीसमूह, तो[16] हि रडे,

---

१. गरुड आहे ध्वजावर ज्याच्या अशा विष्णूच्या चरणांचा आश्रय करणाऱ्या लोकांचें चरित्रश्रवण. २. आध्यात्मिक, आधिभौतिक व आधिदैविक असे तीन प्रकारचे ताप. ३. पिटाळून. ४. पाप. ५. हस्तिनापुरास. ६. अश्रु ढाळीत, रडत. ७. पुत्रशोकानें. ८. वृक्षास. ९. पतीस (धृतराष्ट्रास). १०. दिरास (विदुरास). ११. त्या मूर्छेपासून. १२. गांधारीस. १३. शत्रूंस. १४. ऐकूं नये. १५. जीवंत. १६. तो विदुर हि.

ते स्त्रीविलाप दुःसह भूपा, अतिसारिया[1] जसे हिरडे. ८
सांगुनि विदुरासि नृपें स्त्रीजन तेथूनि सर्व काढविला,
मग तेथें बहु तेणें, म्यां[2] न ग्रंथीं, विलाप वाढविला. ९
राजा विदुरासि म्हणे, ‘ हतभाग्यें म्यां हि घात हा केला;
बा ! हाणिली सुरभिला जेंवि, तुज्या तेंवि लात हाकेला[3]. १०
न शिके त्याच्या बोल न बाला[4]; मंदार[5] सावरिल काय
पतनेच्छुचा[6] न, न वरिल बाला[7] मंदा[8]; रसा[9] वरिल काय? ११
शत सुत सोडुनि गेले मज विदुरा! तूं चि गति, दुजी नाहीं;
म्यां बुडविलें, मिळविलें* बहु सुख यश बाल्हिकादि जनांहीं[10].’
ऐसें वदतां पाडी बहु खवळुनि मोह पुनरपि तयातें;
केवळ[11] धीर उपेक्षी बहुविकळा, जेंवि कुनर पितयातें. १३
किति म्हणती,‘आप्तजन,’ किति म्हणती,‘फळसंमूह[12] सांचविला
तो भोगुनि साराया, तत्प्रारब्धें चि वृद्ध वांचविला.’ १४
सावध दीन हि होउनि अंध म्हणे, “ संजया! कसें साहूं?
राहूं परवश होउनि कैसा? कोणासि, सांग, मीं बाहूं? १५
पांच न मेले, मेले त्यांहुनि बहु संकरवाळ[13] वीसपट,
या चिंतेस मदात्मा सांपडला संकर[14] वाळवीस पट[14]. १६
जे अल्प अल्पबळ रिपु, जाले जयपात्र ते च उरफाटे,
शतसुतशोकें न तसें, पांडवकुशळें चि फार उर फाटे. १७

---

१. जो अतिसारी त्यास हिरडे अधिक अतिसार होय असें करितात; तसे च स्त्रियांचे विलाप शोकसमयीं ऐकल्याचा शोक अधिक चि वाढवितात–**पंत.** २. कवीनें. ३. उपदेशास–असा तात्पर्यार्थ. ४. बापाला. ५. कल्पवृक्ष. ६. पडण्याची इच्छा करणाऱ्याचा. ७. सोळा वर्षांची (अप्रौढ) स्त्री. ८. मूर्खास. ९. [प्रौढ] पृथ्वी. १०. वृद्धानीं. ११. [त्या] बहुविकळा धीर केवळ उपेक्षी (अगदी सोडी). १२. कर्मफलसमूह. १३. खड्गधारी. १४. ‘कर’ सहित असा पट=पटकर. ‘पटकर’ हा शब्द तुच्छतेनें कांबळ्याला लावतात. इतर वस्त्रांपेक्षां कांबळ्याला वाळवी लागण्याचा संभव अधिक असतो. * मिळविलेलें.

दैव महाबळ, जेणें केली वंध्या चि नीति कणिकाची,
सुतघातकभीमनुति[1] न सोसेल मला, शिवी हि अणिकाची. १८
अंधपण बरें, अरिच्या केव्हां तरि पाहतों चि तोंडास
घेता चि काळिजाचा हतशतसुतशोकसर्प तो डास[2]. १९
मज अजिनें[3] जीर्णवल्कल बहुमत, या शत्रुचें नव न वास;
वनवास बहु बरा, या दुष्टांचा पळ नको भवनवास. २०
'आह्मी समर्थ समरीं एकाएकास वीस घेराया,
कर्णाद्यखिळ वधाया प्रबळ म्हणुनि वीसवीस[6] घेराया. २१
कोठें सात तशा त्या, कोठें अक्षौहिणी अशा अकरा!
न करा चिंता; दुर्जय मीं शत्रुजना जसा स-कर अ-करा. २२
तन्मातुळ[7], तत्पितृसख[8] भगदत्त, द्रोण, भीष्म, कृप, कर्ण,
बहुत मजकडे, वेदा बुधसे, मज देति[9] सर्व नृप कर्ण.' २३
असकृत् प्रयाणसमयीं[10] मत्सुत ऐसी करूनि संधा[11], तें
सर्व विसरला, गेला सोडुनि कैसा वनांत अंधातें? २४
हा पुत्रा! ऐश्वर्यें शोभत होतास तूं हरिसमान[12],
मानिशिरोमणि नाकीं कैसा लवविशिल त्या हरिस मान? २५
हुरहुर बहु खोटी, रे उर[13]! उरं[14] न क्षण हि, काळजा! तडक[15].
असु हो! निघा चि, न चुको पुत्रप्रस्थानकाळ[16], जा तडक. २६
हतभाग्यास मज मरण कैंचें? धात्या! अगा दयाळो! हें
ऐसें करणें होतें तरि घडिलें उर कशास बा! लोहें. २७
बा संजया! सविस्तर सांग, असा कठिनहृदय हा आहे,

---

१. नुति=स्तुति. २. चावा. ३. मृगचर्म. ४. वस्त्र. ५. अर्जुनास. ६. सर्व अर्जुनवधी योजितों हा अर्थ–पंत. ७. त्याचा (अर्जुनाचा) मामा (शल्य). ८. अर्जुनपिता इंद्र त्याचा मित्र. (द्रोण० अ० २।७८ पहा). ९. आदरानें ऐकती, मान्य देती. १०. युद्धास निघतेवेळीं. ११. प्रतिज्ञा. १२. इंद्रासारखा. १३. हे उरा! १४. राह नकोस. १५. फूट. १६. दुर्योधनाबरोबर [परलोकीं] जाण्याची वेळ.

पेकेल सहस्रमरण, लागे शोकाग्निची न या आंहे[1]." २८
सूत म्हणेः–कर्णवधीं झाला हतदंष्ट्र[2] सर्पसा कुरुप[3],
हतशेष बळ पळालें, नाहीं कोणांत राहिली हुरुप. २९
परभीति बळोत्साहा, बा ! वात्या[4] जेंवि हरि सकळ पाला,
वाटे यूथपनिधनीं पळ सुटला भिउनि हरिस कळपाला. ३०
तेव्हां सकृप कृप म्हणे, 'राया ! झालें असें तुझें बळ हें,
केले प्रबळ हि भीष्मद्रोणादि सुवीर भस्म या कळहें. ३१
साधुरुच्छळफळ कळलें, सावध आम्रुनि तरी नरवरा ! हो.
धर्मासीं सख्य करीं, अपकीर्तीचा जगीं न रव[5] राहो. ३२
सुज्ञास आत्मरक्षण गुरुवचनग्रहण होय अविरुद्ध[6],
अरिकटकरुद्ध होइल अर्जुन तरि, जरि मृगेंद्र अविरुद्ध[7]. ३३
धृतराष्ट्रवचन कृष्णा धर्मा, भीमा[8] हि, मान्य, धर्माचें,
संसारीं सुवचाचें ग्रहण, जसें संगरांत वर्माचें[9]. ३४
बसविल कृष्ण तुज तुज्या राज्यपदीं जेंवि उग्रसेनातें[10],
जें धर्मनीति करित्ये राजहित, करी न उग्र सेना तें.' ३५
भूप म्हणे, "आचार्या[11] ! साधु तुम्हीं गुरु सुरांचिया तरुचे,
हित हि तव वचन मजला, औखद जैसें मुमूर्षुला[12] न रुचे. ३६
म्हणसी परि, तो राजा[13] माजा कैसा धरील विश्वास ?
राज्य प्राज्य[14] द्यूतें हरिलें, हें वृत्त विदित विश्वास. ३७
जो अग्रभाक्[15] सदा नवनवनुतिबहुमानसुखविलासाचा,
झाला दूत स्नेहें, परि आम्हीं कृष्ण दुखविला साचा. ३८
केली सभेंत तैसी कृष्णेची दुर्दशा असीमा जी,

१. ज्वाला. २. पाडल्या आहेत दाढा ज्याच्या असा. ३. दुर्योधन. ४. वावटळ. ५. शब्द. (डाग). ६. नीतीस व धर्मास विरुद्ध नसलेले. ७. मेंढ्यानी कोंडलेला. ८. भीमा हि धर्माचें वचन मान्य. ९. चिलखताचें. १०. हा कंसाचा बाप. कृष्णानें कंसवध करून झाला पुन्हां गादीवर बसविलें, अशी कथा आहे. ११. कृपाचार्या ! १२. मृत्यूची इच्छा करणारास. १३. धर्म. १४. अवाढव्य. १५. शिखरास पोचलेला.

ती 'हा!' ज्या[1] म्हणवी, तो ऐकेल प्रार्थना कसी माजी? ३९
हर्ष अमृतलाभाचा न तसा शक्रास न पविलाभाचा,
ऐसा ज्यास्तव[2] कृष्णा, तो त्याचा प्राण खपविला भाचा. ४०
नव चि सुभद्रेच्या ही दिधला निःसीम भर विलापाला,
हा अपकार क्रोधा, जेंवि दवाग्नीस भरविला पाला. ४१
अस्मत्क्षयार्थ कृष्णा स्थंडिलशयनादि[3] करितसे तप ती,
जपती सदा सुभद्रा तद्दास्या, आठवे जिला न पती. ४२
भीम निवेल गदेनें चूर्ण न करितां अरातिवक्ष[4] कसा?
जो अत्युग्रप्रकृति छिद्रकुललयदक्ष[5] लक्षतक्षकसा. ४३
न शमातल, पाठ करितिल ते सुत धर्माकडे हि माद्रीचे,
त्यजितिल काय स्वगुण[6] प्रेक्षुनि घर्मा[7] कडे हिमाद्रीचे? ४४
छळिल्या[8] कृष्णेनें परदारांच्या काय हो! विलापार्थे
शतदा नसेल मरणोद्योगीं भाकेसि गोविला पार्थे? ४५
या वैरा शमवाया आतां न शकेल भारतीशमती[9],
दिसतें असें विचारें कीं, हे उरली हि भारती[10] शमती. ४६
हा सार्वभौम होवुनि कैसा भोगील अल्पविषयातें[11]?
स्वजनधनमानहानिस्तव होइल अन्न तल्प[12] विष यातें. ४७
होइल कसा पराचा, खपउनि गुरु बंधु सुत सखे, दास?
या, हा अपकर्ष[13] करिल शोकज्वलनांत हुत, सखेदास. ४८
तपलों[14] बहु प्रतापें सर्वांत, जसा रवि ग्रहांमाजी,
परतेजें काय दडूं? मानी मति सौर[15] विग्रहा[16] माजी. ४९
घन चातकासि वनसा[17], धन होता देत याचकाला जो,

---

१. धर्माला. २. ज्या अभिमन्यूस्तव. ३. भुईवर निजणे इत्यादि. ४. शत्रूचें वक्षस्थळ. ५. शत्रुकुलाचा नाश करण्यात तत्पर असा. ६. थंडपणा. ७. उष्म्याला. ८. छळिलेल्या. ९. गुरु—**पंत.** बृहस्पतीची बुद्धि. १०. सेना—**पंत.** ११. लहान देशास. १२. शय्या. १३. हीनावस्था. १४. देदीप्यमान झालों. १५. श्रेष्ठ. १६. युद्धास. १७. पाण्याप्रमाणें.

तो हा कर अत्यल्पद्रविणवितरणें[1] न याचका लाजो ? ५०
भोग त्यागें[2] हि घडले, होतों देवूनि अरिशिरीं पाय,
ऋण सर्व[3] फेडिलें, हा वेचावा या रणाध्वरीं[4] काय. ५१
ध्रुव[5] सुख नसे चि; कैंचा जय? कैंचें राज्य? कीर्ति जोडावी;
ती तों युद्धें चि मिळे, म्हणुनि तनु रणीं, गृहीं न, सोडावी.
तो बहु निंद्य क्षत्रिय, देवुनि जो पाठ जडतम[6] रणातें,
पावे, सदा गदार्दित[7] होउनि रडवीत, रडत, मरणातें. ५२
लागे अंतीं हगवण, मग वणवासा ज्वर प्रबळ पेटे,
नेटे बहु कफ, मोहीं[8] होय गरक, नरकयातना भेटे. ५४
कटु गृहमृति[9] त्या, समजे सुगति समर वरिल्याविण नरा ज्या;
अंतीं सुशस्त्रनिधनें होईल प्राप्त या स्तवन राज्या. ५५
वांचेन भोगलोभें तरि जन निंदील मज, न वंदील.
वंदी[10] लज्जित होतिल, साजेल न कंटक[11], पदक, मंदील. ५६
बहु गेले शोभउनि, स्वर्गाचा मार्ग गगनतळ[12] मळला;
प्रियजनसमागम जया घडला तो पांथ मन न तळमळला. ५७
समर करूनि मरावें, जावें स्वर्गासि हें चि परम हित,
आम्हीं सुरांत होवूं, मागें होवुत नरांत पर[13], महित[14]." ५८
दुर्योधनवचन असें परिसुनि हतशेष वीर मानवले,
बहु 'साधु! साधु!'[15] वदले, ते काळाच्या मुखींल कावचले. ५९
तेथुनि हिमवत्प्रस्थीं[16], मग गेले दोन योजनें दूर
अरुणासरस्वतीचें[17] जळ सेवुनि रात्रि कंठिती शूर. ६०

१. फार थोडें धन देण्यानें. २. दान. ३. देव, ऋषि व पितर यांचें. ४. रणयज्ञात. ५. शाश्वत. ६. अतिमंद. ७. रोगानें पीडिलेला. ८. मूर्छित. ९. घरांत पडून मरणें. १०. स्तुतिपाठक. ११. कडें. १२. गगनतळ शोभवुनि स्वर्गमार्ग मळला; चालता झाला; कां कीं, बहु भीष्म, द्रोण, भगदत्त, जयद्रथ, कर्ण असे महातेजस्वी बहु गेले-**पंत.** १३. पांडव-**पंत.** १४. पूज्य. १५. योग्य! योग्य! १६. हिमालयाच्या शिखरावर. १७. या नांवाच्या नदीचे.

ते भट म्हणति, 'नृपा! प[1]दुपतिविण पर[2] धरिल या न सेनेला,
कोणें समरीं सनयें[3] सोत्साह अरि लया नसे नेला? ६१
गुणनिधि अयोनिजोद्भवभवसम[4] समरप्रवीण गुरुतनय,
कविवृंदमानसींचा हंस, जयाचें सुसेव्य सुरुत[5]नय.' ६२
त्यातें कुरुराज म्हणे, "गुरुपुत्रा! तूं चि आमुची सुगती[6],
न तुजपुढें चि परांचे गर्वभरें गाल बा! लव हि फुगती. ६३
तुज करुनि पुढें आम्हीं म्हणतों बा! 'सर्व ही पर वधूं' तें
सफळ करीं; सेनापति योजीं[7] रडवावया परवधूंतें." ६४
द्रौणि म्हणे, 'कुरुनाथा! सेनापति योग्य शल्य गुहसा हो,
सुहसा[8] हो सेना, या न देवा[9] परकंटकवारिरुह[10] साहो.' ६५
कार्यार्थी समयज्ञ क्षितिपति तत्काळ मानें[11] रथ सोडी,
जोडी हस्त रथस्था शल्या; दासीं हि रीती ती थोडी. ६६
'जें मिळविलें गुहें यश, साधावें त्वां हि सुरस मामा! तें,
हो सेनापति, द्याया हा वर तूं योग्य सुरसमा! मातें.' ६७
या नृपविनयें बोले होवुनि बहु सुप्रसन्न मद्रमणी[12],
'सीता राघवरमणी, आजि जयश्री तसी च मद्रमणी.' ६८
अभिषेक करुनि केला सेनापति कार्तिकेयसा शल्य;
वाटे काढिल कुरुपतिहृदयांतिल वीरतिलक हा शल्य. ६९
तेव्हांचा वाद्यध्वनि ऐकुनियां धर्म केशवास वदे,
'शरणागतांसि देसी बा! तूं तैसें न लेश वासव दे. ७०
बहुधा केला सेनापति मद्रेश्वर सुयोधनें आजि

१. सेनापतिहून अन्य–**पंत.** २. आवरील. ३. सेनापति असावा हा नय –राजनीति–यास मान देणारा [नो] सनय–**पंत.** ४. ब्रह्मदेव व शंकर यांसारखा. ५. नयरूप ज्याचें बोलणें–**पंत.** ६. चांगलें आश्रयस्थान. ७. सेनापतीची योजना कर. ८. योग्यपतिलाभानंदें सुहास्या होव्–**पंत.** ९. दहिवरास. १०. शत्रुसैन्यरूप कमल. ११. आपण राजा हा मान एकीकडे ठेवून रथावरून खालीं उतरला. १२. मद्रपति शल्य.

आजि[1]प्रवीण बहु तो, भ्याली त्याला मति प्रभो! माजी.' ७१
कृष्ण म्हणे, "मज ठावा तो भीष्मद्रोणकर्णसम राया!
स्पष्ट म्हणेल सुरांस हि, 'सोडूनि असूंसि अर्ण[2] समरा या.' ७२
पार्षत सात्यकि अर्जुन भीम, बळी शल्य यांपरिस भारी;
मारी[3] परा[4]हिशत हा मंत्री; नरसिंहसा अरि[5]सभारी. ७३
कुपित हि शतमख[6] चापीं न चढविल हरावयासि मद्रा[7] ज्या[8],
त्वन्मातुळ मज पितृसम, बहुधा अभयद म्हणोमि मद्राज्या[9].
तुझिया वीरांसि रणीं न भिडों देईल हा निकट कांहीं;
संकट ओडवलें! कसि चुकवावी प्राणहानि कटकांहीं? ७५
वायुपुढें घनमाळा तसि होइल यापुढें सपदि[10] सेना,
मज भवदितरीं[11] वीरीं या भस्म करी असें तप दिसेना. ७६
आप्त म्हणावा देतां[12] घेउनि जरि चाप हाक[12] सादास[12];
कैंचा मातुळ? वैरी झाला अरिचा पहा कसा दास. ७७
झाला असेल लज्जित बा भारतनायका! यम हि माम्या,
त्या कंसा; तो त्याचा वर्णावा काय काय महिमा म्यां? ७८
केवळ खळाश्रयत्वें, निष्करुणत्वें, तया[13] चि सम हा ही;
संबंधी ही घातक, समणि[14] हि रक्षार्ह जेंवि न महाही. ७९
शल्य नव्हे पहिला, त्वां मानावा नव्यसा[15] चि समयज्ञा!
गुरु न[16] म्हणोनि[16] करीं तूं अहिताच्या सव्यसाचिसम यक्षा[17].८०
याच्या क्षयें सकळपरकटकक्षय, म्हणुनि वधुनि मद्रप हा,
जें पाहिलें महेंद्रें वृत्रवधें तें चि तूं हि भद्र पहा." ८१

१. युद्धप्रवीण. २. जळ–**पंत.** ३. मारून टाकतों. ४. शत्रुरूप सर्पांचें शत. ५. शत्रुसमाजकाळ–**पंत.** ६. इंद्र. ७. शल्यदेशा–**पंत.** ८. गुण–**पंत.** धनुष्याची दोरी. ९. माझ्या (कृष्णाच्या) राज्यास. १०. तत्काळ. ११. तुझ्याहून दुसऱ्या. १२. हाकेस हाक देता=तुझ्या विनंतीप्रमाणें तुझ्या पक्षास मिळता. १३. कंसासारखा. १४. डोक्यावर मूल्यवान् मणि असलेला असा हि. १५. अपरिचितासारखा. १६. न मानतां. १७. जसा भीष्म पाडिला–**पंत.**

ऐसें प्रार्थुनि घेउनि आज्ञा प्रभु जाय मग निजायास,
भक्ताचा नग मानी, तिळ तो श्रितकल्पनग निजायास. ८२
धर्म हि निरोप देउनि भीमप्रमुखस्वबंधुवर्गातें,
राधेयवधें होउनि निश्चित निजे नमूनि भर्गातें. ८३

अध्याय दुसरा.

प्रातःकाळीं झाला दुर्योधन सिद्ध, परिस राया! तें,
गमलीं कटकें जैसीं सगराचीं सिद्धपरिसरायातें. १
क्षोभे धर्म कुरुबळीं, भस्म करायासि जेंवि कपिल हरी,
न गणि तव चमू, जैसा जलधीच्या वातजात, कपि, लहरी.
आशा वेडी राया! जरि भीष्म द्रोण कर्ण ही खपला,
तऱ्हि शल्याला कुरुपति जय साधिल म्हणुनि बहु रणीं जपला.
आम्हांकडील होते रथ रुद्रसहस्र, दोन लक्ष हरी,
पादात तीन कोटी, सप्तशताधिक दहा सहस्र करी. ४
रथ सा सहस्र, गज ही, पत्ति शतसहस्र, अयुतमित वाजी,

१. तो श्रितकल्पनग (भक्तकामकल्पतरु श्रीकृष्ण) भक्ताचा [आयास] नग (पर्वत) मानी [व] निजायास तिळ मानी. २. शंकरातें. ३. कपिल—पंत. कपिलमुनीच्या समीपभागीं आलेलीं. (सगरराजानें आपला शंभरावा यज्ञ चालू असतां दिग्विजयार्थ घोडा सोडला. त्यामागें साठ हजार सगरपुत्रांचें सैन्य होतें. इंद्रानें हा घोडा चोरून, जेथें भुयारांत कपिलमुनि तपश्चर्या करित होते तेथें नेऊन बांधला; सगरपुत्रांनीं संशयावरून भुयारापर्यंत खणलें तेव्हां त्याना तेथें घोडा दिसला. मुनीनें च घोडा चोरला अशा समजुतीनें सर्वजण तेथें दंगा करूं लागले असतां ऋषींनीं डोळे उघडून पाहतां च सर्व भस्म झाले, अशी कथा आहे). ४. कपिल हा च विष्णु. ५. वायूपासून झालेल्या लाटा. ६. मारुति. ७. अकरा हजार. ८. पायदळ. ९. दहा हजार.

इतुकी च धर्मसेना दुर्लंघ्या सिंधुसी च[1] कितवा जी. ५
शल्यें युद्धारंभीं जो रचिला व्यूह सर्वतोभद्र[2]
आम्हां ऐसा गमला कीं, आजि करील सर्व तो भद्र*. ६
शल्य पुढें, मध्यें नृप, मागें गुरुपुत्र, शकुनि कृप दक्षीं[3]
त्या व्यूहाच्या वामीं[4] कृतवर्मा वीर राहिला पक्षीं. ७
धर्म उठे शल्यावरि, हार्दिक्यावरि[5] सिताश्व बा राया!
भीम कृपावरि, माद्रीपुत्र शकुनिवरि रणांत माराया. ८
जैसा सुरासुरांचा समर तुज तसा चि तो गमो त्यांचा:
रक्तनदी जलधीसीं वाटे करणार योग मोत्यांचा[6]. ९
त्या समरीं भीमार्जुन ते इंद्रोपेंद्रसे नृपा गमले;
भ्रमले, शमले, वमले रुधिर, असुरसे चि कुरुभट भ्रमले. १०
शल्य रथातें कोपें धर्मावरि भंगतां चमू ढकली;
होय अनरि[7]-मद्रप-रण जयभंगद[8] जेंवि सुज्ञमूढकली[9]. ११
वधिला कर्णाचा सुत नामें जो चित्रसेन तो नकुळें,
मग सत्यसेन[10], राया! त्याउपरि सुषेण, अहि जसा नकुळें. १२
धृष्टद्युम्न, शिखंडी, यम[11], सात्यकि, भीम रक्षिती धर्मा;
तैसे चि तुझे योद्धे यत्नें मद्रेश्वरा निजा वर्मा[12]. १३
संसप्तक मथुनि जय हि साहित्य करी जपोनि धर्माचें;
कार्यशतव्यापृत[13] हा सुमति जसा साधुपुण्यकर्माचें[14]. १४
शल्य विशिखपटळानें क्षितिवरि धर्मासि, रविसि वरि, लपवी,

१. दुर्योधनास—**पंत.** २. चोहोंबाजूनी दरवाजे असलेल्या घराच्या आवारास 'सर्वतोभद्र' असें म्हणतात; त्याप्रमाणें केलेली सैन्यरचना. ३. उजव्या (बाजूस). ४. डाव्या बाजूस. ५. कृतवर्म्यावर. ६. वीरांच्या अंगावरील किंवा भग्नगजगंड-स्थळांतील? ७. अजातरिपु—**पंत.** ८. जयापजय देणारे. ९. शहाणा व मूर्ख यांचे भांडण. १०. हे हि कर्णपुत्र च. ११. नकुळसहदेव. १२. आपलें चिलखत च अशा शल्याला. १३. शेकडों कार्यांत गुंतलेला. १४. साधूचें जें पुण्यकर्म—**पंत.** * कल्याण.

खपवी बहु बळ, वाटे तविषुपुढें निपट हार वरिल पवि. १५
तेव्हां झाले बहुशत दारुण उत्पात भूमिकंपादि;
अमरकटक मथुनि नमुचि[2] जेंवि यश तसें चि शल्य संपादी.
निजहय वधितां भोजें[3], मारुति घेउनि गदा तळीं उतरे,
त्याला पाहुनि भ्याले, परभट पंचानना जसे कुतरे. १७
तों भीमसमक्ष चि सहदेवाचे अश्व मर्दिले शल्यें,
सहदेवें तत्सुतशिर हरिलें असिनें पळांत कौशल्यें. १८
कृपधृष्टद्युम्नांसीं होय महायुद्ध बा ! तुझा अनयें,
दश दश बाणांहीं सुत कृष्णेचे ताडिले कृपीतनयें. १९
मोहाया परसेना ज्या, जसि रंभा शुकासि, न शहाणी,
तो शल्य धर्मराया शर मर्मी, व्हावयासि यश, हाणी. २०
कोपे भीम, गदेनें त्या मामाचे वधी सकळ वाजी,
वदला असेल, 'धर्मघ्न न वांचे हें स्वधीस कळवा जी !' २१
भेदी कवच, करी क्षत वक्षीं हाणोनि भीमें[10] तोमर तो;
मेला न विषें दहनें जो, तेणें काय भीम तो मरतो ? २२
त्या तोमरें चि भेदुनि उर, पाडी भीम शल्यसूतातें,
न तदुग्रत्व[11] यमा ये, त्याच्या येईल काय दूता तें ? २३
शल्य गदा घे, पाहे, क्रोधें सोडुनि धनुष्य, शर, भाच्या.
आवेशा मानवले बहु[12] त्या नरहरि[13]मनुष्यशरभाच्या. २४
भिडले, भिड लेश मनीं न धरुनि, ते शल्य-वायुज गदीश,
पडले मूर्छित; त्यांचे हित वदले, 'देउ आयु जगदीश.' २५
शल्यातें पळवी कृप, कृपण धनातें तसें चि रक्षी बा !

१. माघार. २. दैत्यविशेष. ३. कृतवर्म्यानें. ४. सिंहास. ५. अश्वत्थाम्यानें. ६. शल्यास. ७. समर्थ. ८. आपल्या बुद्धीस. ९. वक्षस्थळावर. १०. भयंकर. ११. भीमाचा उग्रपणा. १२. नरसुरगंधर्वादि-**पंत.** १३. मनुष्यरूपी (भीमरूपी) सिंहानें युक्त अशा मनुष्यरूपी (शल्यरूपी) शरभाच्या.

शीघ्र उठे[1] परि दृग्युग[2] नुघडे भीमा जसें चिर[3] क्षीबा[4]. २६
भ्रासें[5] हृदय विदारुनि मारी कुरुराज चेकितानातें[6],
तद्गर्जना[7] परां भय देती, जें काय केकिताना[8], तें. २७
कृप शकुनि भोज जपती शल्या, पाखंड जन जसे बुद्धा,
धर्मातें जिंकाया करिती क्रोधें पुनःपुन्हां युद्धा. २८
अश्वत्थामा, त्यजुनि प्रियसखता[9] विप्रता, परविरोधी[10]
होय; रणीं विजया तो[11] बहुबळ दावि प्रतापरवि रोधी. २९
धृष्टद्युम्ना राजा रोधी, विंध्याख्यनग जसा मिहिरा[12].
धर्म प्रवाह गमला, कुरुवीरांचा समूह तो विहिरा[13]. ३०
शल्यें धर्मकटक बहु, धर्में ही शल्यकटक आटविलें,
अवलोकनकरित्यांला देवासुरयुद्धसें चि वाटविलें. ३१
अपमानें शल्य कढे, छेदी जेव्हा नृप ध्वजाग्रास;
प्रभुचा तिसरा डोळा जेंवि कराया झषध्वजा[14] ग्रास. ३२
मारुति, सात्यकि, माद्रीनंदन करिती पुन्हां हि शरवृष्टी,
ती निरसूनि निववीली देवांची मद्रवासवें[15] दृष्टी. ३३
छेदी सहदेवाच्या, अहिस गरुडसा चि, शल्य चापातें;
तत्सूतातें मारी सहदेव; विचित्र युद्ध बापा ! तें. ३४
पुनरपि सहदेव पवनसुत सात्यकि धर्म वर्षती बाण.
बा ! निःशंक[16] सतीचें घेवूनि सती च हर्षती वाण. ३५

१. [भीम] उठे. २. दोन्ही नेत्र. ३. पुष्कळवेळपर्यंत. ४. उठतां हि मद्यमत्ताचें चिरकाळ नयन उघडत नाहीं-**पंत.** ५. भाल्यानें. ६. या पांडवपक्षीय यादववीरास. ७. दुर्योधनाची गर्जना. ८. मयूरशब्द-**पंत.** ९. प्रियमित्रत्व. १०. मोटा विरोधी-**पंत.** ११. दुर्योधन. १२. सूर्यास. (कथासंदर्भ भीष्म० अ०१।६२ पहा). १३. झरा. १४. मीनकेतु मदनास. १५. मद्रदेशाधिपति शल्यानें. १६. सहगमन करिताना स्त्रिया जें वाण देतात तें घेण्याचा अधिकार स्वतःवर तसा प्रसंग ओढवला असतां सहगमन करण्याची तयारी असलेल्या स्त्रियाना च असतो.

रक्तें न्हाला झाला फुलल्या पळसासमान तो लाल,
बोलाल 'धन्य धन्य चि शल्य,' येशें जिष्णुसीं च तोलाल. ३६
शर पांच पांच हाणुनि मर्मी सर्वांचिया हि कोपानें,
खंडी युधिष्ठिराच्या पुनरपि चापासि शल्य रोपानें. ३७
चाप पुन्हां सज्य करुनि झांकी शल्यासि धर्म सुशरानीं,
त्यांतें तो भस्म करी, जैसा दावाग्नि शुष्ककुश रानीं. ३८
सत्वर दश बाणाहीं भेदुनि कवचासमेत मर्मातें,
धर्मातें बहु पीडुनि दे बहु दुर्योधनासि शर्मातें. ३९
सहदेवधर्मधनुसें मद्रप सात्यकिधनुष्य ही तोडी,
त्यांवरि सात्वत तोमर, भीम हि नाराच सर्पसा सोडी. ४०
नकुळ हि शक्ति क्रोधें, सहदेव गदा तदा बळें हाणी,
धर्म शतघ्नी टाकी, ती नुरवी त्वत्सुताननीं पाणी. ४१
त्या तोमरादि पांचां शस्त्रांतें शल्य खंडुनि क्षोभे,
तो, भेदुनि गजगंडस्थळ गर्जे हरि जसा, तसा शोभे. ४२
एकैकाला हाणी खरतर शर शल्य धरुनि रोष दहा,
जाला सुयोधनाला, शक्राला स्कंदसा चि, तोषद हा. ४३
मध्याह्नीं भानुकडे तैसें शल्याकडे पहावेना,
रवितेज जेंवि घूकां तैसें तत्तेज तें सहावेना. ४४
धर्म म्हणे, 'कृष्णाचा होइल आतां खरा कसा बोल?
हा मामा मारुतसा, माजें बळ सर्व यापुढें फोल.' ४५
सर्व हि मिळोनि झटले भट, लेखें जसे वधावया जंभा,
परि तच्छक्ति न शकली मोहाया त्या, शुका जसी रंभा. ४६

१. शल्य. २. एकाल बरें युद्ध तरि-**पंत.** ३. इंद्राशी. ४. मूळांत 'पांच' असें एक च पद असून त्यावर '२' चा आंकडा घालून त्या पदाची द्विरावृत्ति सुचविली आहे. ५. वाळलेले दर्भ. ६. सहदेव व धर्म यांचीं धनुष्यें तोडली तसें. ७. एकदम शेंकडों योद्धयांनां मारणारें आयुधविशेष. ८. देवांचा सेनापति जो कार्तिकस्वामी त्यासारखा. ९. वायुप्रमाणें. १०. देव. ११. जंभासुरास.

शरवृष्टि करुनि पाडुनि तम मोही शल्य धर्मकटकांतें,
दूरग[1] शूरगणासि हि दे त्रास श्येन[2] जेंवि चटकांतें[3]. ४७
करिति रितें विजयरणीं[4] शत गुरुपुत्र त्रिगर्तरथ[5] भाते,
झाकिति मेघ शरौघें[6] रविची त्याची तसी च रथमा ते. ४८
वधिले दोन सहस्र श्रीकृष्णसखें त्रिगर्तभट निकरें;
लीलैतांडवपंडित[7] हरिला जाईल काय नटनिकरें[8]? ४९
हरि करिकुळीं, परबळीं करि तो अतुळप्रभाव कवि धूमः
तैसा होय, चराचर जाळुनि जैसा चि पावक विधूम[9]. ५०
द्रौणि करी तुमुल समर, हाणी प्रभुला हि उग्र रोप दहा,
मणिहर[10] अहिला तैसा जाला विजयासि परम कोपद हा. ५१
बहु खवळुनि पार्थ म्हणे, 'जों जों गुरुसुत म्हणोनि सोसावें;
तों तों याणें, तातें[11] बाळकसें, उद्धतत्व पोसावें. ५२
धरितां क्षमा, कराया पाहे जैसा बळें चि हानि खळ,
विश्वगुरूस[12] ही गुरुसुत लंघितसे कीं मदांध हा निखळ!' ५३
ऐसें म्हणोनि मारी सूतातें, मग समस्त तुरगांतें,
सोडी अशा शरांतें, जे स्वपदीं लववितील उरगांतें[13]. ५४
द्रौणि कराया प्रेषी क्रोधभरें चूर्ण तूर्ण[14] मुशळातें,
त्यास हि तोडी अर्जुन; कैसें पावेल सुजड[15] कुशळा तें? ५५
त्यावरि टाकी गुरुसुत यमदंडसमप्रचंडपरिघातें,
तो काय त्यापुढें, जो जय दे पवि[16]पाणिला हि अरिघातें. ५६
वेधी शरत्रयें गुरुपुत्रास, छिन्न करुनि परिघास,

---

१. दूर असणाऱ्या. २. ससाणा. ३. चिमण्यांस. ४. अर्जुनाबरोबर चाललेल्या युद्धांत. ५. त्रिगर्तराजाचे रथी योद्धे. ६. पाण्याच्या (पक्षीं) बाणांच्या ओघें. ७. विलासनृत्यनिपुण असा शिव. ८. [सामान्य] नर्तक मंडळीकडून. ९. धूमरहित. १०. शिरस्थ मणी हरण करणारा. ११. बापानें बालक पोसावें तसें. १२. अखिल विश्वाचा गुरु जो श्रीकृष्ण त्यास देखील. १३. सापांस. १४. त्वरित. १५. अत्यंत जड (पक्षीं) मूर्ख. १६. इंद्रास.

बा! परशस्त्र तसें त्या बाणकिबरि, जेंवि अग्निवरि थेंस. ५७
ब्राह्मण, सखा, गुरुतनय, शांतीका वदति हा तपो, करणीं
काय अधिक या भावें, रथी, आवरवि हात, धोमे[1] रणीं. ५८
तों जाला विरथ असें अर्जुनि, पांचाळ्य[2] सुरथें[3] ये, राया!
गुरुसुत एकें चि शरें लवडी पाडी वळांत वेरी या. ५९
त्याच्या चि रथीं बैसे तो श्रीमान् द्रोणसुत अतिक्रुद्ध,
बुद्ध[4] क्रतुनिष्ठासीं[5], तेंवि पुन्हां जिष्णुसीं करी युद्ध. ६०
धृष्टद्युम्न सुयोधन यांसीं संग्राम जाहला भारी,
राजा पीडित होतां रक्षी, धावोनि कुरुचमू सारी. ६१
कृप कृतवर्मा यांसीं युद्ध करी ध्यायथा यश शिखंडी,
शल्य हि महारथांलें पीडी, जैसा पशूंसि शशिखंडी[6]. ६२
शल्य छेदी सहसा नकुळाच्या ही वधार्थ चापातें,
तों तो तत्काळ करी सज्य दुजें, जों लवे न बा! पातें. ६३
नाणी मनांत नातें, हाणि मामास तीव्र शर भाचा,
गमला निपट चि निष्ठुर संगर तो, जेंवि सिंहशरभाचा. ६४
जो समरसमर्थ, दुजा अर्जुन, तो वीर सात्यकि हि, राज्या!
केला विरथ, दिसेना भेद विखरितां शरौघ मिहिरा[7] ज्या[8]. ६५
धर्म म्हणे, 'मारील चि निर्दय हा अंतकाम[9] हे भाचे,
सात्यकिस हि अंड[10]; नुपडिल मग हरिच्या दंत कां महेभाचे[11]?
भ्यावें क्यां धर्में पांडुसुतें पण करूनि कां मरणा?
सुक्षत्रिय आदरिती स्वर्गपदाचा धरूनि काम रणा. ६७

१. [अश्वत्थाम्याचा] आव. २. पांचाळदेशाच्या राजाचा पुत्र सुरथ. ३. [अर्जुनाहून] इतर अशा. ४. पाखंडधर्मप्रवर्तक. ५. यज्ञयागादिकांवर निष्ठा असणाऱ्याशीं. ६. चंद्र आहे मस्तकीं ज्याच्या असा शंकर [प्रलयकाली] सर्व चराचर प्राणिमात्रास जैसा पीडी. ७. सूर्यास. ८. शल्यास. (सूर्य जसे किरण विखरतो तसे शल्यानें बाण विखरिले). ९. नाश इच्छिणारा. १०. भारी—पंड. ११. ऐरावताचे. * गवत.

रथ सिद्ध करा, अर्जुन हो माजा पृष्ठगोप[1], रथचक्र
दक्षिण रक्षो सात्यकि, उत्तर जो द्रोणहस्तिचा नक्र[2]. ६८
भीम चि असो पुरःसर[3], होइन मद्राधिपाधिक अशानें[4],
मेलों तऱ्हि बाधेल न नाकीं सुतशोक पांडुस यशानें.' ६९
धर्म गमे राम, करिति तें रणसाहित्य काय कपि, नाकी
कीं ते पुरदाहोद्यत[5], तो साक्षात् विश्वनायक पिनाकी. ७०
अंधकवधार्थ हरसा, मद्रेशवधार्थ धर्मराज सजे,
त्यावरि उठले दुर्योधन शल्य त्यक्तधर्म[6] राजस[7] जे. ७१
दुर्योधन भीमाच्या पाडी छेदूनि केतुतें धनुतें,
भीम उरीं शर हाणुनि पाडी मूर्छित तुज्या तनूजनुतें[8]. ७२
मग तत्सूतशिरातें, दावाया काळपुरपथासि[9], हरी,
तेव्हां स्वैर पळाले घेउनि ते तूर्ण त्या रथासि हरी[10]. ७३
कृप कृतवर्मा अश्वत्थामा हे धांवले तयामागें,
त्यांचे अनुग[11] बहु जयें मथिले, परगज जसे महानागें[12]. ७४
होता धर्म परममृदुदांतप्रकृति[13] प्रसिद्ध जो पहिला,
तो झाला बहुदारुण, न तसें उग्रत्व तक्षका अहिला. ७५
जिकडे जिकडे पाहे तिकडे तिकडे भयें चमू फाटे,
आटे बहु कुरुबळ, बा ! तो धर्म प्रलयरुद्रसा वाटे. ७६
धर्मावरि शल्य बळें, शल्यावरि धर्मराज करि लगट;
त्यांला[14] मद्रप, वाटे, आम्हां कौंतेय, आज करिल गट. ७७
गमले दोघे हरिसे, मग भुलले[15] पळ ससे समर-सिकते;

१. पाठिराखा. २. द्रोणाचार्यरूप गजेंद्राचा [शत्रु] मगर (धृष्टद्युम्न). ३. पुढे चालणारा. ४. अशा व्यवस्थेनें. ५. त्रिपुरांचें दहन करण्यास उद्युक्त झालेले देव. ६. टाकला आहे धर्म ज्यानीं. ७. रजोगुणी. ८. पुत्रास. (दुर्योधनास). ९. यमनगरीच्या मार्गास. १०. घोडे. ११. पाठीमागें जाणारे. १२. मोठ्या हत्तीनें. १३. अत्यंत मृदु व निग्रही स्वभाव ज्याचा असा. १४. धर्मप्रभृतींना. १५. शल्य हरि तेव्हां धर्म पळभरि ससा गमला; धर्म हरिसा पळभरि शल्य ससा, पळभरि शल्य सिकवितो, धर्म सिकतो, धर्म सिकवितो शल्य सिकतो, असें गमलें—पंत.

रक्तें न्हाले, झाले बहु फुलले पळससे, [1]सम रसिक ते. ७८
शल्याकडे निरखितां वाटे निवटील हा चि धर्मातें,
धर्माकडे पहातां भासे पावेल हा चि [2]शर्मातें. ७९
धर्माचें धनु शल्य छेदी, तों पांडुनंदन नव [3]सजी,
धनु खंडुनि [4]विरथ करी, करुनि महेशासि वंदन नवस [5]जी!
अश्वत्थामा स्वरथीं वाहुनि शल्यासि तत्क्षणीं पळवी,
तेव्हां धर्म दरातें वाजवुनि स्वजय निजबळीं कळवी. ८१
मद्रप मुहूर्तमात्रें चढुनि नवरथीं पुन्हां करी लगट,
वाटे काळ खवळला सबळा [6]धर्मात्मजा करील गट. ८२
[7]गजवीरशवकुशानीं झांकी त्या रणमखीं [8]अवनिवेदी,
समरांगण-ताट भरुनि काळाला [9]मद्रभूधव [10]निवेदी. ८३
नरवर [11]गरधरखरतरशर करकर दांत खावुनीं सोडी,
फोडी कवच उरस्थळ; वाटे तो वात त्या द्रुमा झोडी. ८४
त्या ताडी धर्म हि मग; झांकी जैसा [12]परासु नयनातें,
[13]सावध होउनि सोडी, लक्षुनि तो त्या परा सुनय, नातें. ८५
बाणाहीं शल्याचें भेदी वक्षस्थ कवच कनकाचें;
मन काचें न करी; बा! धर्माचें ज्ञान जें चि [14]जनकाचें. ८६
शल्य पुन्हा धनु त्याचें तोडी ज्या म्हणति सर्व तापस 'जी!'
साप सजीव दुखविला तैंवि गमे धर्म, अन्य चाप [3]सजी. ८७

---

१. [युद्धाविषयीं] सारखे च रसिक असे ते. २. कल्याणास; विजयास. ३. सज्ज करी. ४. शल्यास—**पंत.** ५. धृतराष्ट्रा! ६. धर्मराजास. ७. हत्तीवरून लढणाऱ्या वीरांचीं प्रेतें हे च कोणी दर्भ त्यानीं. ८. भूमि ही च वेदी (होमद्रव्ये ठेवण्याची जागा). ९. मद्रदेशाधिपति शल्य. १०. समर्पण करी. ११. सर्पाप्रमाणें अत्यंत तीव्र असा बाण. १२. गतप्राण. १३. तो सुनय [शल्य] सावध होउनि त्या (धर्मा) परा लक्षुनि (शत्रु असें मानून) नातें सोडी (आप्तसंबंध विसरला); १४. विदेही जनकाचें. (शल्य आपला मामा; त्याच्यावर बाण कसे सोडावे, असा मोह धर्मराज हा ज्ञानी असल्यामुळें त्याला पडला नाहीं).

धर्म शराहीं वेधी शल्याला हरि[1] जसा नमुचितें[2] हो !
तें पाहुनि सुर म्हणती, 'ख्यात जगीं या यशें समुचितें[3] हो.' ८८
सेनापति धर्माच्या खंडी भीमाचिया हि वर्मातें,
दोघांचे हि भुज करी दुर्बळ, भेदुनि पळांत मर्मातें. ८९
अहिलें जेंवि शिखंडी खंडी धर्माचिया धनुष्यातें,
त्याचें तेज सुरास हि दुःसह केवळ नव्हे मनुष्या तें. ९०
कृप ही पाडी हाणुनि तत्सूता[4] स्वामिजयपरा शर सा,
हय मारुनि मद्रप दे सर्वां खचरांसि[5] भय पराशरसा[6]. ९१
विप्रा वेदाचासा, भीमास न भंग तो पहावे गा !
धनु सूतशिर हि तोडी सोडुनियां शरयुगा[7] महावेगा. ९२
मग ताडी[8] विशिखशतें, सहदेव हि मातुळासि बहु ताडी,
भीम तयाच्या तुकडे कवचाचे खंडुनि क्षणें पाडी. ९३
घेउनि असि-चर्म, उडी टाकी मद्रप रथावरुनि तूर्ण,
धांवे सुयोधनमनोरथ धर्मवधें करावया पूर्ण. ९४
नकुळरथेषां[9] तोडुनि धर्मावरि शीघ्र धांवला नीट,
करिवरि हरिसा किंवा हरिवरि अत्युग्र शरभसा धीट. ९५
धृष्टद्युम्न शिखंडी शैनेय द्रौपदेय हे राया !
वेष्टिति धर्मप्रभुला, काळ हि न शके जयासि हेराया. ९६
भीम तयाच्या छेदी दश विशिखांहीं क्षणांत चर्मातें
असितें मुठींत भल्लें[10] तोडुनि दे अमित तोष धर्मातें. ९७
तन्हि धर्मावरि धांवे द्याया सुयश स्वबाहु[11]परिघातें,
अशनि[12] कराया हरितें, कुरुपतितें तेंवि तुष्ट अरिघातें. ९८

१. इंद्र. २. एतन्नामक राक्षसास. ३. योग्य अशा. ४. धर्माच्या सारथ्यास. ५. द्रुवास (पक्षी) राक्षसांस. ६. राक्षससत्र करणाऱ्या या नांवाच्या वसिष्ठपौत्रासारखा. ७. दोन बाणांस. ८. [भीम] ताडी. ९. ईषा=ज्यावर जूं ठेवतात तो दांडा. १०. बाणविशेषानें. ११. आपल्या परिघतुल्य बाहूतें. (परिघ=अडसर). १२. [जेंवि] अशनि (वज्र) अरिघातें हरितें तुष्ट कराया धांवे.

धर्में तयावरि योजी शक्तिसि, सुर[1]शिल्पपति जिचा घटक,
कटक ग्रस्त करी ती, कोठें हि जिला कधीं नसे अटक. ९९
निजशक्ति ईश्वरें[2] ती असुरावरि योजिली असें वाटे,
[3]क्रौंचाद्रि तसा चि उरीं होतां शक्तिप्रहार तो[4] फाटे. १००
वक्ष विदारुनि शक्ति [5]क्षोणींत शिरे बिळीं जसी [6]उरगी,
कुरुंगी[7] 'हा! हा!' ऐसी प्रकटे बहु, 'साधु[8]! जय' असी सुरगी.
मद्र महीपति गमला, तो निजला धरुनि पोटिसीं महिला[9]
त्या व्यसुलां[10] हि न सोडी श्री, पतिला जसि पतिव्रता महिला.
वधिला धर्में सकटक मग शल्यानुजें[11] विचित्रकवच रणीं,
बा! काय अशक्य तया, जो नम्र महाविभूतिधवचरणीं[12]? १०३
भ्यालें कुरुकटक, तया सात्यकि बा भरतनायका! मारी,
तेव्हां वाटे वधितो देवारिबळासि काय कामारी. १०४
सात्यकिसीं कृतवर्मा हरिसीं हरिसा भिडे महाकोपें,
तीं तीं बाणांहीं हय वेधुनि, तोडी धनुष्य ही रोपें. १०५
जिंकाया न शकावे शक्रप्रमुख हि सुर प्रभो! ज्यांतें[13],
सात्यकि विरथ करि उरीं हाणोनि दश क्षुरप्र भोजातें. १०६
कृतवर्मा वीर विरथ होतां, द्रुत पळविलें कृपानें त्या,
बळ सर्व भंगलें हो! त्यजुनि पळालें रणीं नृपा! नेत्यां[14]. १०७
एक सुयोधन वारी धृष्टद्युम्नादि सर्व परकटकें,
समयीं मार्गणदानें[15] जैसा शोभे तसा न कर कंटकें[16]. १०८

---

१. देवांचा श्रेष्ठ कारागीर (विश्वकर्मा). २. शंकरें. ३. क्रौंच नांवाचा पर्वत. (हा कार्तिकस्वामीनें फोडला अशी कथा आहे). ४. शल्य. ५. पृथ्वींत. ६. नागीण. ७. कौरवांची वाणी. ८. शाबास! विजय असो. ९. पृथ्वीला (पृथ्वी ही राजाची स्त्री च होय). १०. गतप्राण शल्यास. ११. विचित्र कवच धारण करणारा शल्याचा धाकटा भाऊ. १२. अणिमागरिमादि अष्टविध ऐश्वर्याचा अधिपति जो विष्णु त्याच्या चरणीं. १३. कृतवर्म्यास. १४. पुढाऱ्यास. १५. बाण मारण्यानें (पक्षी) याचकास दान दिल्यानें. १६. कंकणानें, कड्यानें.

बहु कुरुपतिप्रसादें केलें नवमांसभोजन वैयानीं,
झाला सहाय त्याला, आला बैसोनि भोज नवयानीं. १०९
येतां चि तदश्व वधुनि धर्में खिळिला पळांत गौतम ही,
वाटे युधिष्ठिर प्रभु करिल चि पररक्तपूरधौत मही. ११०
अश्वत्थाम्यानें तो कृतवर्मा वा! पुन्हां पळविला हो!
तुमच्या चि अधर्मास्तव भोज हि या दुर्यशें मळविला हो! १११
धर्माप्रति प्रशंसिति वृत्रवधीं जेंवि देव मघव्याला;
जो सुप्रजा न, वंध्य चि तो पुरुष, न पुत्र, मूर्त अघ, व्याला. ११२

अध्याय तिसरा.

त्या शल्याचे उरले होते जे सप्तशत रथी मागें,
धर्मातें माराया ते एकामें चि धांवले रागें. १
तेव्हां बसला होता दुर्योधन शक्रसा गजावरता,
तो त्या वीरांसि म्हणे, 'थांबा, ऐका विचार, या, परता.' २
ते प्रभुवचन विलंघुनि गेले चि युधिष्ठिरासि माराया,
वाराया त्यांसि पुढें झाले भीमादि सर्व बा राया! ३
'कोठें धर्म वृकोदर अर्जुन यम सात्यकी?' असें पुसती,
ज्यांची 'व्हावें पांडव वधुनि अनृण' हे चि कामना नुसती. ४
अर्जुन धावुनि आला धर्मातें, अरि वधूनि, रक्षाया;
शकुनि म्हणे कुरुपतिला, 'योग्य न तूं स्वबळघात लक्षाया.'
कुरुप म्हणे, "वदलों मीं 'पावेल यशासि मद्र, थांबा हो!
करुनि विचार रण करूं, मजपासीं दूत मंद्रथां बाहो.' ६

१. दुर्योधनाच्या कृपाप्रसादानें! २. खगानीं—पंत. ३. नवीन रथांत. ४. गौतमकुलोत्पन्न कृपाचार्य. ५. शत्रूंच्या रक्ताच्या पुरानें धुतलेली अशी. ६. चांगली संतति आहे ज्याला असा. ७. एकदम, जुटीनें. ८. ऋणमुक्त. ९. मद्रदेश. (अर्थात् तेथील योद्धे). १०. माझ्या रथ्यांस.

लंघुनि मदुक्त गेले, जावूं द्या, ते मरोत[1] मारुतें हो!"
शकुनि म्हणे, 'न उपेक्षीं तूं त्यां दहनां सहाय मारुत हो. ७
समरीं प्रकुपित वीर प्रभुशासन[2] लंघिती न तो दोष,
तोष प्रभुला व्हावा, यावा न कदापि भटहठें रोष. ८
त्यांहीं आम्हां आम्हीं त्यांला रणसंकटांत राखावें,
इतरें निजप्रजेला मृगराज म्हणेल काय गा! खावें?' ९
काय कथावें काळग्रस्तानें[3] आन[4]? नीच मूढ कैळी
सुचउनि उरली ती ही काळाच्या आननीं चमू ढकली. १०
धावे कुरुपति तेव्हां राया! संग्राम[5] होय बळकट, कीं,
सप्तशत हि रथ मेले, उरलें नाहीं च सत्वबळ[6] कटकीं. ११
भीमाला बळ चळचळ कांपे, सोडी कळा[7] चि राया! तें;
शीघ्र पळे तें, जैसें बकरें येतां गळा चिरायातें. १२
भीमार्जुन यम सात्यकि पांचाळ द्रौपदेय हे मागें,
रागें धर्म हि धांवे; काळ म्हणे, 'तूं हि[8] पाठिला लागें.' १३
भीष्मवधीं द्रोणवधीं कर्णवधीं तें चि दुःख शल्यवधीं;
जें अनुभविलें आम्हीं कोण्ही ही ऐकिलें नसेल कधीं. १४
पाठीस लागले ते पांडवपांचाळभट असें म्हणती,
" आजि नृपोत्तम झाला धर्म, सकळ यासि करितिल प्रणती[9].
आजि सुयोधन सुपदभ्रष्टनहुषसा[10] स्वदुर्गुणें झाला,
याला पाहुनि निश्चित यमधर्म म्हणेल, 'नारकीं[11] घाला.' १६
आजि विदुरवचन रडत शतदा घटिकेंत आठविल अंध;
गंध नसे ज्ञानाचा, दाटुनि कीं हो! वळाविला[12] बंध! १७
जें साधूंसि दिलें तें आपण भोगील दुःख आमरण,

---

१. मारोत. २. स्वामीची आज्ञा. ३. काळग्रस्त शकुनीनें. ४. [युद्धावांचून] दुसरें. ५. युद्ध. ६. धैर्य. ७. तेज. ८. तूं धर्म. ९. नमस्कार. १०. उद्योग० अ० २।२३ ते ६३ पहा. ११. नरकांत. १२. बळकट केला.

उदकीं पक्क घटासीं सुघटित हि करील काय आम रज? १८
लोभ धरुनि केला जो विषदग्धादि प्रयोग अनर्थांचा,
येइल त्याचा प्रत्यय, अस्थैर्य परिसोनि सर्व तनयांचा. १९
जीवनहीना दीना मीनापरि बहु बरा तळमळेल;
भिजविल आमें घट तसा नित्याश्रुभरें धरातळ; मळेल. २०
होतिल सत्य समस्त हि वदले विदुरादि कृष्णमहिमा ते,
अंध म्हणेल, 'मला घे पोटीं देवूनि विवर महिमाते!'" २१
ऐसें बहुत चि बोलत परभट पाँटीस लागले क्रोधें,
कुरुपतिवांचुनि मागें एकें हि न वदन फिरविलें योधें. २२
सूतासि म्हणे राजा, 'पावेल न सैन्य भद्र थारा हें,
या पळल्या सेनेच्या जघनीं स्थापूनि मद्रथा राहें. २३
वेळेसि[10] सिंधुसा जय हि न लंघिल मनुष्यवल्लीला,
हरिलीलासी च रणीं भाजी, नोहे मनुष्यवल्लीला.' २४
एकविस सहस्र विविध देशींचे यानहीन कवि पत्ती
म्हणति, 'मरोनि वरूं या स्व:सुखसंपत्ति, युक्त न विपत्ती.' २५
त्यांहीं भीमाचा रथ मरणार्थ बळें चि वेढिला कोपें,
भीमें न लेखिले ते प्रबळ हि पशु जेंवि जाणत्या गोपें. २६
स्वरथावरूनि उतरे धरुनि करीं तो महाभुज गदेतें,
त्यांला देता झाला, क्षुद्रां भेकां महाभुजग दे ते. २७
भीम सहस्राधिक ते अयुतद्वय पत्ति करुनियां चूर्ण,
पूर्ण कराया संधा धावे स्वरथीं बसोनियां तूर्ण. २८
होय सुयोधन वेळा, पांडवबळसिंधु बा! थबकला गा!

१. पक्क भाजलेल्या. २. कांचलें घडलेलें. ३. कच्चें. ४. नाश. ५. मलिनकीर्ति होईल. ६. हे भूमाते! ७. कल्याण. ८. आश्रय. ९. मध्यभागीं. १०. किनाऱ्यास, मर्यादेस. ११. मनुष्याप्रमाणें कृति. १२. वाहनाविरहित असे. १३. स्वर्गलोकीचें सुख ही च संपत्ति. १४. गुराख्यानें. १५. बेडकांस. १६. मरण. १७. वीस हजार. * पाठीस

पाहे *लाग कवळाया जेंवि करुनि अचळ पाय बक कार्बीं. २९
स्वभटांसि म्हणे कुरुपति, 'मरण चुकेना कधीं असें कळतां
पळतां, धर्मापासुनि चळतां, अयशें करुनि कां मळतां? ३०
भीमा आजि पुढें ही निमिष हि चुकवुनि यमा न वांचाल,
ज्या जन्म, मरण त्या; हे ठावी कोणां न मानवां चाल? ३१
झाले आहेत क्षत दोघे ही कृष्ण, सर्व या, परता,
युद्धें जय कीं स्वर्ग; श्रेष्ठ जगीं लाभ कोण यापरता?' ३२
या बोधें ते सैनिक सर्व परतले करावया युद्ध,
शाल्व शिरे धर्मबळीं असुरबळीं जेंवि वासव क्रुद्ध. ३३
बहु भ्याले त्या, प्रेरी कोपें तो शाल्व सिंधुरवरा ज्या;
परबळरव होय जसा तो मंदरमथितसिंधुरव राज्या! ३४
धृष्टद्युम्नाचा रथ केला तत्काळ पीठ आपटुनीं,
त्या करिभयें पलायन वरिलें समरीं म्हणोनि 'हा!' पटुनीं.
भीम शिखंडी सात्यकि रोधिति त्या शाल्वकुंजरा; ज्या जी
युक्ति सुचे तो करि ती; ते दाव चि, तो हि कुंज राज्याजी! ३६
तो गज गदाप्रहारें धृष्टद्युम्नें झटोनि लोळविला,
छेदुनि शिर सात्यकिनें शीघ्र स्वर्गासि शाल्व बोळविला. ३७
वृत्रवधीं असुर तसे शाल्ववधीं त्रासले तुझे वीर,
पुनरपि पळतां त्यांतें कृतवर्मा मात्र एक दे धीर. ३८
आम्हीं कृतवर्म्याचा, सात्यकिचा भरवसा तिहीं धरिला,
झालें युद्ध सुदारुण, तो संगरदेश शवशतें भरिला. ३९
मग युयुधानें केला कृतवर्मा विरथ, काय सांगावें?
भुजबळ देतें जय, तरि कविनीं नयधर्मबळ चि कां गावें? ४०

---

१. मासा. २. पाणी. ३. आपल्या क्षात्रधर्मापासून. ४. शाल्वदेशाचा राजा. ५. मोठ्या हत्तीस. ६. शत्रुसैन्याचा शब्द. ७. मंदरपर्वतानें घुसळलेल्या समुद्राचा शब्द. ८. शूर योद्धयानी. ९. दावाभिवेष्टित कुंज—पंत. १०. वेलीचीं जाळीं. ११. पांडवपक्षीयाना. १२. सात्यकीनें. * लागा पाहे=संधि पाहतो.

तो कृतवर्मा स्वरथीं वाहुनि तत्काळ पळविला सकृपें,[1]
वीरश्रीचा चि सदा वरिला दुसरा न पळ विलास, कृपें. ४१
हार्दिक्याच्या[2] भंगें पुनरपि कुरुकटक भंगलें सर्व;
गडबडला न सुयोधन मात्र, सुरपराभवीं जसा शर्व. ४२
यम भीम धर्म सात्यकि पांचाळ द्रौपदेय भट अन्य
सर्व हि निवारिले बा! केलें दुर्योधनें महाजन्य.[3] ४३
कौरववीर परतले; करिते झाले महासमर राजे;[4]
बहु, अभिमुख मेले हो! स्वर्गाच्या उघडणार अररा[5] जे. ४४
विरथ युधिष्ठिर केला त्या समरीं शकुनिनें अगा राया!
जेणें कपटें सच्छ्री[6] सीतासी आणिली अगारा या. ४५
धर्में शकुनि पळविला, मग कृतवर्मा नृपा! विरथ केला;
तो शूर दूर तेथुनि पळउनि सकृपें पृथासुतें[7] नेला. ४६
कोपें मानाहीचा[8] तो पेटारा[9] पृथासुतद्वेषी
करितां युद्ध कृपासीं, धर्मावरि सप्तशत रथ प्रेषी. ४७
शस्त्रांची वृष्टि तिहीं केली जी मुख्य पांडवावरि ती
गिरिवरि घनवृष्टि च; तव पुत्र नृप शिखी च तांडवा वरिती.
शीघ्र शिखंडिप्रमुख प्रबळ प्रतिकूळवातसे[10] सुटले,
फुटले सर्व हि त्यांचे भुज मस्तक, चाप तटतटां तुटले. ४९
शकुनि म्हणे, 'हूं! मारा. फिरवूं चि नका तुम्हीं रणीं वदन;

---

१. सदय अशा (कृपाचार्यानें). २. कृतवर्म्याचें. ३. घोर युद्ध. ४. धर्म-दुर्योधन-**पंत.** ५. कपाटातें-**पंत.** ६. साधूंची (पांडवाची) संपत्ति. ७. 'पृथासुतें' असें कवीच्या लेखणींतन चुकून पडलें असावें; कारण, मूळांत अश्वत्थाम्यानें आपल्या रथांत घालून कृतवर्म्याला पळविला असें आहे. (कुंभकोणची आवृत्ति शल्यपर्व अ० २२ । ८ पहा). यावरून पंतांचा उद्दिष्ट पाठ 'कृपीसुतें' असा असावा असें अनुमान केल्यास ते त्यांच्या अनुप्रासप्रवृत्तीला हि अनुसरून च होईल. (मागें अ० १।३१ 'सकृप कृप' हा अनुप्रास पहा). ८. अभिमानरूपी सर्पाचा. ९. दुर्योधन-**पंत.** १०. उलट्या वाऱ्याप्रमाणें.

मागुनि[1] करितों घेउनि [2]अयुतमित स्वाश्वसैन्य मीं कंदन[3]. ५०
शिरतां शकुनि अकस्मात् कटकीं कदनार्थ धर्मराज, घनीं,
परिसे महाकलकला, [4]तालवनीं जेंवि [5]मर्मरा, [6]जघनीं. ५१
सहदेवासि म्हणे, 'घे हे पांच द्रौपदेय, घे बळ हें,
मथुनि[7] शकुनितें सत्वर संपादीं शुद्ध कीर्तितें कैळहें.' ५२
धांवे सहदेव पुढें पुत्र करुनि, तें [8]उलूकजनकबळ
गांठी, वाटे मृगकुळ तो पंचानन करावया कबळ. ५३
वधिली सेना, शकला संरक्षायासि न शकुनी तीतें;
वंध्येतें भजतां जरि फळ, तरि येईल यश कुनीतीतें. ५४
वधिले च्यार सहस्र, व्याघ्रवृकांहीं वनीं जसे मेष,
उरले दहा सहस्रांमध्यें सैनिक सहस्र सा शेष. ५५
शकुनि सरे मागें मग कृष्णासुत मातुळाकडे गेले;
मेले उदंड, उरले ते परतुनियां गजांत गज ठेले. ५६
सहदेव हि शकुनिकडे गेला तों खवळला पुन्हा शकुनी,
धृष्टद्युम्ना[9] गांठुनि बळ बुडवी, [10]तदवना न तो शकुनी. ५७
[11]पार्षत समरीं मेले बहु, उरले सप्तशत [12]हयारोह,
तन्हि नुमजे श्याल तुजा; कीं, सरतां आयु होतसे मोह. ५८
[13]त्यांस हि 'हूं! घ्या चि' म्हणे; जें न [14]नंदी करिल करिलें तें [15]भुंडकी?
मग 'नृप कोठें?' ऐसें स्वभटांसि शकुनि पुसे, स्वयें हुडकी.
कोणीं कथिलें, '[16]भ्रम महिवरि हिमकर उतरला असा करितें

१. पिछाडीकडून. २. संख्येनें दहा हजार. ३. संहार. ४. दाट अशा ताडाच्या वनांत. ५. पर्णध्वनि–**पंत.** ६. घनीं जघनीं कलकला परिसे, तालवनीं जेंवि मर्मरा–**पंत.** जघन=पृष्ठभाग. ७. युद्धाने. ८. उलूकाच्या पित्याचें (शकुनीचें) सैन्य. ९. धृष्टद्युम्नाकडे. १०. त्या सैन्याच्या रक्षणास. ११. जवळचे लोक. १२. घोडेस्वार. १३. उरलेल्यांस. १४. मूळपाठ–**घनघटा करील.** १५. लहानशी विहीर, नदीच्या किंवा ओढ्याच्या कांठची विहीर. १६. अन्वयार्थ–[जें स्वकीयांना] महिवरि हिमकर (चंद्र) उतरला असा भ्रम करितें; [परंतु] अरितें रविमंडळसें [गमतें] तें छत्र सुयोधनावरि झळकतें [पहा].

'अरितें रविमंडळसें छत्र झळकतें सुयोधनावरि तें.' ६०
धांवे तेव्हां वाटे छत्र विधु, शकुनि चकोरसम राया!
भेटे, बळें दे; असदुपदेश बहु, दुजा नको रस मराया. ६१
शकुनि म्हणे, 'म्यां वधिले धर्माचे सर्व संगरीं घोडे,
थोडे उरले रथ गज, धांवा; श्रमल्याविना न जय जोडे.' ६२
या वचनें बहु हर्षे आवास क्रोधकामलोभाचा,
धांवे युधिष्ठिरावरि गतमति मामा तसा चि तो भाचा. ६३
बहु गर्जना करित रथसमुदय धांवे अजातशत्रुकडे,
म्हणती, 'युधिष्ठिराचे आजि तिळायेव्हडे करूं तुकडे.' ६४
तें पाहुनि पार्थ म्हणे, "प्रभुच्या परिभव करील अरि हा कीं!
श्रीकृष्णा! माजा रथ ने परसेनार्णवांत, हरि हाकीं. ६५
देवा! संग्रामाला झाले कीं आजि दिवस अठरा या,
हठ रांया बुडवितसे, हा योग्य पदीं कुबुद्धि न ठराया. ६६
जो कुरुसेनासागर गोष्पद होवूनि आजि उरला हो!
निःशेष करूं द्या हो! कुरुपतिचें अश्रुहार उर लाहो. ६७
जन्हि साम भीष्मपतनीं करिता, शिव भूमिपाळकां होतें,
कारिल क्रूर कुमति कुरुकुळकीर्तिकलंक काळ कां हो! तें? ६८
न च केलें भीष्में शरतल्पीं हि पडोनि जें विहित कथिलें,
कर्णवचें हित मानी, त्यजुनि कनक बाळ जेंवि हित कथिलें.
तो प्रभु पडल्यावरि ही पुनरपि कां हें प्रवर्तलें युद्ध?
कारण तुमजे, माजें ज्ञान जरि गुरुप्रसादजनु शुद्ध. ७०
तैसा हि प्रभु पडला, तन्हि अविवेकी पहा कसा अरि तो
करितो अद्यापि समर, जय साधाया धनुष्यशर धरितो. ७१

१. [दुर्योधनाचे]. छत्र हा च चंद्र. २. दुर्योधनास कलह करायास–**पंत.** ३. हाळाहळादि–**पंत.** ४. वसतिस्थान. ५. दुर्योधनास. ६. राज्यपदावर. ७. अश्रुबिंदूंचा हार. ८. काळस्वरूपी, नाशकर्ता. ९. गुरुप्रसादापासून उत्पन्न झालेलें.

मेला ब्रह्मविदुत्तम आचार्य द्रोण तन्हि सख्या कृष्णा!
तुमजे खळ किमपि, पहा; न सुरा भुलवी जना जसी तृष्णा.
भूरिश्रवा जयद्रथ बाल्हिक भगदत्तराय कवि कर्ण
तपले जपले खपले, मेला हितवादिनायक[3] विकर्ण. ७३
जन्हि भरला धूळीनें दुःशासन पंकपूर्ण खळगा तो,
जें प्रथम गात होता गाणें अद्यापि तें चि खळ गातो. ७४
आर्यें भीमें मथिले भ्राते अक्षौहिणीपति हि मानी,
तन्हि न द्रवे खळाची बहुतापें ही, पहा, मतिहिमानी. ७५
सन्मन म्हणेल देतां चिंतामणिचा डबा, 'वळेना मीं;'
कीं, झालें धरुनि तुझ्या प्रेमाची चाड बावळें नामीं. ७६
त्या त्वां विश्वगुरुवरें हित कथिलें परि न मानिलें कांहीं,
यांहीं हे वरिली जसि तसि सगराच्या न हानि लेंकांहीं. ७७
होणार चूर म्हणउनि म्हणतें पापोर बा! 'वळेना' गा!
हें झोंबतें हिराया सन्मणिला पोर बावळें नागा. ७८
भीष्म द्रोण विदुर कवि यांचा मंदारवंद्य उपदेश
घेता, जरि काय कुळीं असता होणार मान्य सुपदेश. ७९
घेइल कोणाचें, ज्या न तुझें ही सेव्य भव्य[10] जनकवच,
म्हणताति ज्यासि नारदवाल्मीकिप्रमुख भव्यजन 'कवच'?
मेल्याविना न देइल आलें जें भव्य राज्य पंदरा[11] तें,
पावे लोभी परधनहर, जेंवि ज्वरित आज्यप,[12] दरातें[13]. ८१
वदला विदुर, 'न देइल राज्य असे जों सजीव हा नीच,'
तें चि खरें; आहे या खळभाळीं स्वपरजीवहानी च. ८२

---

१. ब्रह्मज्ञश्रेष्ठ. २. आशा, लोभ. ३. हितोपदेश करणाऱ्यांत श्रेष्ठ. (सभा० अ० ५।४४ ते ५५ पहा). ४. बुद्धिरूप बर्फाचा ढोग. ५. मागें अ० २।१ पहा. ६. स्वयें च मेले—पंत. ७. पाप्याचें वक्षस्थळ. ८. कल्पवृक्षास हि वंद्य. ९. चांगल्या राज्यपदाचा अधिपति. १०. कल्याणकारक. ११. ताम्ब्यांत. १२. तूप पिणारा. १३. भीतीस, नाशास.

देवा! भस्म करूं दे अंधसुतसहाय राहिले थोडे;
जोडे जय तव तेजें, हाक, परबळीं [1]धंसोत हे घोडे.” ८३
विजयरथासि अजित [2]अज करवाया, भस्म तव चमू, ढकली;
वेढुनि धनंजयातें करिति धरुनि शस्त्र-कवच मूढ कली. ८४
लज्जा बहु दे, [3]गहनीं शिरल्या, अभिमन्युजनक, वणव्याला;
त्रिजगीं विजया जिंकी ऐसा पुत्रासि जन कवण व्याला? ८५
गांडीव कुपिततापसवच कीं भृगुरामधन्व अथवा तें
[4]हरचक्षु परां दुःसह; [5]जय जेणें जेंवि कृष्णपथ वातें. ८६
न नरीं तुरगीं नागीं भीमानुज दुसरिया शरा योजी;
गमला यमलार्जुनभि[6]त्सूत पलाशांत रामसा तो जी! ८७
त्या [7]प्रलयांत सुयोधन धृष्टद्युम्नें नृपा विरथ केला,
अश्वीं चढोनि तेथुनि शकुनिकडे प्राणसंकटीं गेला. ८८
[8]सर्वरथानीकक्षय झाला, उरले सहस्र तीन करी,
[9]हतशेषा पृतना [10]मृतिचिंता जैसी महासती न करी. ८९
तो गजसमूह सहसा पांचां ही पांडवांसि वेढी गा!
त्या जयशरनिकर, जसा तृणतूलांच्या [11]शिखी शिवे ढीगा. ९०
जीच्या निजदष्ट्यधिकें उग्रत्वें होतसे सखेद शनी,
त्या स्वगदेनें भीमें वधिले ते मृत्युचे सखे [12]दशनी. ९१
एकें चि गदाघातें भीम जसें लोळवी परकरीतें,
कौतुक पार्थ हि हाणुनि एक चि एकीं गजीं शर करी तें. ९२
एक मरे तों त्यां नरसिंहांवरि ये [12]रदी नवा राया!

---

१. बेधडक शिरांत. २. श्रीकृष्ण. ३. अरण्यांत. ४. शंकराचा [तिसरा] डोळा. ५. वाऱ्यामुळें ज्याप्रमाणें अग्नि अनिवार्य होतो त्याप्रमाणें ज्या गांडीवामुळें अर्जुन होतो. ६. यमलार्जुन नांवाच्या वृक्षास मोडणारा (कृष्ण) आहे सारथि ज्याचा असा (अर्जुन). (कर्ण० अ० १०।१८ पहा). ७. घोर युद्धांत. ८. रथांत बसून लढणाऱ्या सर्व सैन्याचा नाश. ९. मरून बाकी राहिलेली सेना. १०. मरणाची काळजी. ११. अग्नि. १२. दंती-**पंत.** हत्ती.

भ्रमले दिग्गिभं न शकते; मग किति ते येर दीन वाराया? ९३
बहु गज धर्मे नकुळें सहदेवें मारिले नृपा! 'पविनें
नग भेदिले' म्हणावें पाहुनि दूरूनि निश्चयें कविनें. ९४
धांवे नृप विरथ करुनि धृष्टद्युम्न हि, उदंड मथन करी;
भ्रमले श्रमले, समरीं पळ हि धरी धरें न हरि, न रथ, न करी.
कृपकृतवर्माद्रौणि स्वरथानीकीं नृपा न पाहूनीं,
बहु शोध करुनि पुसती समरीं स्वक्षत्रियांसि बाहूनीं. ९६
म्हणति 'न जाणों' किति, किति म्हणतीं, 'अभिमान धरुनि आजिवरि
मरतां सारथि गेला शकुनिकडे नृप चढोनि वाजिवरी.' ९७
कोणी म्हणति, 'हुडकितां पुसतां कां? जरि असेल, देखाल.
लेखाल ध्रुव वपु तरि धर्मासि चुकाल, कोटगे खाल. ९८
हे आले परभट कीं याया सुखयश जनांत शुद्ध करा,
क्रुद्धकरालतमांतकसम भीम स्मरुनि शीघ्र युद्ध करा.' ९९
परिसुनि ऐसें द्रौणि द्वार करी द्रुपदपुत्रबळ वधुनीं,
स्वधुनी त्यजुनि मकरसे शीघ्र निघाले तिघे चमूमधुनी. १००
कांहीं मीं हि झगडलों स्थापुनि कुरुबळ मुहूर्तपर्यंत,
दैवें करीं न धरितां, कोण भुजबळें करील अर्यंत? १०१
त्या श्रांतवाहधृष्टद्युम्नापासूनि होउनीं भग्न
बा! मीं यथाकथंचित् सुटलों, झालों भयार्णवीं मग्न. १०२
तों च्यारिशतरथांसह सहसा सात्यकि रणांत आढळला,
मजवरि नीट चि आला, अद्रिवरुनि उपळ जेंवि बा! ढळला.
केलें म्यां सात्यकिसीं युद्ध प्रभुजी! मुहूर्त दारुण हो!

---

१. दिग्गज. २. दुर्योधन. ३. तग, टिकाव. ४. शाश्वत. ५. गोते (?). ६. रागावलेल्या व भयंकर अशा यमासारखा. ७. आपली नदी. ८. कृपाचार्य, कृतवर्मा व अश्वत्थामा. ९. संजय. १०. थकले आहेत घोडे ज्याचे अशा. ११. मोठ्या कष्टानें; माराकुटीनें. १२. पर्वतावरून. १३. धोंडा.

अजिताश्रितापुढें बहु दुर्बळ हो ऐंद्र याम्य वारुण हो. १०४
पार्थाचा शिष्य सखा तो सात्यकि काय! सूत मीं काय!
पडलों मूर्छित होउनि; झाला मर्मक्षतार्त हा काय. १०५
सात्यकिसीं रण करितां प्राप्त न होईल कां पतन यास?
बा! सुर हि सत्यकाच्या पाहुनि पावेल कांप तनयास. १०६
धरिलें मज युयुधानें जैसें झडपुनि हरूनि दर्पाला,
पक्षीश्वरें धरावें लीलालेशें पळांत सर्पाला. १०७

अध्याय चवथा.

दुर्मर्षणादि अकरा तव सुत भीमासि गांठिती कोपें,
वधिले प्रायः प्रभुजी! दश एकैक चि दारुणें रोपें. १
छेदी धनुः श्रुतर्वा समरपटु त्वत्तनूज अकरावा,
भीम हि तच्छिर तोडी, बा! अभिमुखनिहतशोक न करावा.
अत्युग्रा भीमातें प्रेषाया शीघ्र काळसदनातें,
हतशेष सर्व वेढिति कोपें, पाहुनि कुमारकदनातें. ३
तेव्हां पन्नास रथी, पत्ति अयुत, सप्तशत करी मथिले,
अष्टशत तुरग भीमें, म्यां हे मोजूनि वरबळें कथिले. ४
किंचिच्छेष कुरुकटक भीमें ठोकूनि बाहु भिववीलें,
प्रेक्षकसुरजनलोचनकोटीसह धर्महृदय निववीलें. ५
दोघे शतांत उरले सुत, दुर्योधन सुदर्श हे मात्र,
गात्रें क्षतशतपीडित ज्यांचें, जे शोकदुर्यशःपात्र. ६

---

१. कृष्णाश्रितापुढें. २. इंद्र, यम व वरुण यांचे आश्रित. ३. या पदानीं योग्यतेसंबधीं महदंतर सुचविलें. ४. मला. ५. सहज. ६. बहुतेक. ७. शत्रुसमोर लढत असतां मेलेल्याचा. ८. [तुझ्या] कुमारांचा. ९. [व्यासांच्या] वरसामर्थ्यानें. १०. थोडे उरलेलें. ११. शरीर. * धनूंतें. (हें संस्कृत रूप आहे).

दूरुनि धवलच्छत्रें वाहसमूहीं तयांसि पाहुनीं,
केशव म्हणे, 'प्रतिज्ञा सफळा केली न भीमबाहूनीं.' ७
हर्षुनि म्हणे, "कृष्णा! रिपु उरले अल्पक, मारिले बहुत;
परगजपावकज्वळवीं बाधी होवूं दिले रणीं न हुत. ८
तो धरुनि संजयातें घेउनि येतो तुझा प्रिय छात्र,
ते वेगळे तिघे कृप कृतवर्मा द्रौणि दुर्यशःपात्र. ९
हा पार्षत इकडे कुरुपतिचें बळ मथुनियां उभा आहे,
तो त्या हयांत दिसला, तुमचा उत्कर्ष खळ न जो साहे. १०
जाले श्रांत नकुळसहदेव खळांसीं करुनि कळहातें,
त्यां चि मथावें उरलें हें अरिचें अरिसमेत बळ हातें. ११
तो गांधारे पाहुनि तुज न पळाले भिवूनि सहसा जो,
मीं तूं जयें जगीं या कृष्ण! त्या मातलिबलारिसह साजों. १२
कोणी पुरुष प्रेषुनि तो पार्षत्त तूर्ण आणवा, हूं! 'न'
कां म्हणसि? राम होसिल, वदतों हें सत्य आण वाहून. १३
सैन्य स्वल्प चि आहे, तें हि परिश्रांत, तूं अशामाजी
मारीं सुयोधनातें, वांछितसे मति तुज्या यशा माजी. १४
'मारुनि सकळ बळ तुम्हां अजितांतें जिंकिलें' असें म्हणतो,
शेष कुरुकटक मथितां खळ तुजसीं करिल निश्चयें रण तो."
अर्जुन म्हणे, 'अनंता! तो चि बळी आधि बोळविल याला,
त्या द्रोघे किति, नेले अष्टनवति दुष्ट टोळ विलयाला? १६
नेले नदीज कुरुगुरु वैकर्तन शल्य हे असे विलया,
तेथें, ज्या पापा शुचि हांकिति, हा किति? मही न सेविल या.

१. [दुर्योधनाच्या] पांढऱ्या छत्राच्या खुणेवरून. २. अश्वसमूहांत. ३. शिष्य. (सात्यकि). ४. धृष्टद्युम्न. ५. दुर्योधन. ६. इंद्रसाराथ व इंद्र यांच्याप्रमाणें. ('सह' हा शब्द सादृश्यवाचक हि आहे). ७. रामसा जयें विश्वमान्य-**पंत.** ८. बलवान् भीम. ९. अठ्याण्णव. १०. ज्ञाते-**पंत.** ११. धिक्कारितात-**पंत.** १२. दुर्योधनास-**पंत.**

उरले साग्रशत[1] करी, पंच शतें अश्व, रथ हि दोन शतें,
तीन सहस्र पदाती, खळबळ साधील काय हो ! यश तें ? १८
हरिला हरिण तसे मज कोणी सोडूनि जरि न झुरतील,
चुरतील, मच्छरांसि न पुरतील क्षण हि पर न उरतील. १९
तूं हि प्रसन्न, तो ही पी रक्षाया प्रजा गरालें[2] जो,
आजि ध्वांतहर[3] मला, हरितां धर्मप्रजागरा[4], लाजो. २०
परतोनि आणितों श्री मारुनि त्या परमनीचकितवातें[5],
मदिषूंच्या, केले सुरवर, उडउनि पर, मनीं चाकित, वातें. २१
आजि कुरुवधू पुष्कळ रडतिल पतिपुत्रघात परिसून,
निंदिल गांधारीतें, होती जोडीतें[6] हात परि सून.' २२
ऐसें म्हणोनि विजयें प्रभुकरवीं स्वरथ शीघ्र हाकविला.
केले वश हरिहर; पँर तन्महिमा वर्णवे न हा कविला. २३
सांगों काय, वृकोदर सहदेव हि धांव हेति घेती, तें ?
जी कुरुसेना होती, गांठिति तत्काळ हे तिथे तीतें. २४
वधिला जयें त्रिगर्ताधिपति सुशर्मा सबंधुसुतसैन्य,
भीमें सुदर्शन, नृपा ! तें पाहुनि ये सुयोधना दैन्य. २५
गांधारकटक मर्दुनि सहदेवानें उलूक खपवीला,
त्या दुःसहसुतशोकें शकुनिविवेकप्रताप लपवीला. २६
स्मरला विदुरकविवचन शतदा तो रडुनियां खळखळां तें,
न रडेल कसा, सिकवी साधुच्छळयुक्ति जो खळ खळांतें?
शोकें आधीं पुष्कळ अश्रु, क्रोधें महेषु मग सोडी,
त्यांतें चापातें ही बा ! तो सहदेव वीरवर तोडी. २८

---

१. बरोबर शंभर. २. विषाला. ३. अंधकाराचा नाश करणारा (सूर्य). ४. सूर्याचा धर्म प्रजागर (जागृत) करण्याचा व अर्जुन तर धर्माच्या प्रजागराचा लोप करून त्याला स्वस्थ झोंप घेऊं देणार. अर्थात च यामुळें सूर्याचा पाडाव होऊन तो अर्जुनाला लाजेल, असा भावार्थ. ५. शकुनीस. ६. धन्य कुसवा म्हणोनि—**पंत.** ७. श्रेष्ठ असा.

त्याउपरि ओंठ चाउनि शकुनि प्रेषी कराल करवाल[1],
त्यातें तोडूनि म्हणे[2], 'रण न तुम्हीं, छळ कराल, करवाल.' २९
मग टाकिली गुरुगदा[3], करि तो तीच्या हि खंडना कीं जी
शक्ति हि सोडी, पाडायाची उत्साह थंड नाकीं जी. ३०
भ्याला सौबळ[4], झाला कुरुवीरसमूह विमुख बा राया!
वाराया मृत्यु निघे; धांवे सहदेव त्यासि माराया. ३१
हरिसा गर्जोनि म्हणे, 'कां रे! झालासि अक्षम रणातें?
घे फळ पदरीं, तुजला देतात तुजे चि अक्ष[5] मरणातें. ३२
हांसविले जे तेव्हां द्यूतें सवस्व हरुनि पशु[6] भाचे,
मेले; उरलां दोघे मात्र तुम्हीं मंद कंद[7] अशुभाचे. ३३
हरितों तुजें शिर शरें, तरुचें फळ निपुण[8] जेंवि हरि लगुडें[9];
हरिन यशें सन्मन मीं; नच तूं; अमृतें तसें न हरिलें[10] गुडें.' ३४
ऐसें दापुनि खंडी छत्र, ध्वज, धनु; करी विरथ, हांसे.
विधूनि म्हणे, 'मामा! काढा कीं जे तुम्हां जयद फांसे!' ३५
क्रोधें घालूनि उडी, घेउनि तो निपट अच्छवि[11] प्रास[12],
सहदेवास वधाया धांवे, ग्रह[13] जेंवि अच्छविप्रास[14]. ३६
तीं बाणानीं तोडी प्रास, भुजद्वय, पळांत हो राज्या!
त्या काय, जयास उणें प्राप्त मुकुंदप्रसादहोरा[15] ज्या? ३७
मग त्या विजयानंद[16]स्मितभरविकसितमनोज्ञतरगल्लें

१. भयंकर खड्ग. २. [सहदेव] म्हणे. ३. अन्वयार्थ—मग जी गुरुगदा (प्रचंड गदा) टाकिली तिच्या हि कीं (आणि?) जी नाकीं (स्वर्गांतील—देवांतील—) ही उत्साह थंड पाडायाची शक्ति सोडी तिच्या हि खंडना तो (सहदेव) करि. ४. शकुनि. ५. फांसे. ६. पशुतुल्य; मूर्ख. ७. अनर्थांचे गड्डु च असे. ८. चतुर पुरुष. ९. काठीनें. १०. हरण होईल. ११. निस्तेज असा शकुनि. १२. भाला. १३. पिशाच. १४. निर्मल—पवित्र—ब्राह्मणास. १५. कृष्णकृपारूपी मुहूर्त. १६. जय प्राप्त झाल्यामुळें हास्याच्या अतिशयानें प्रफुल्लित व अधिक सुंदर झाले आहेत गाल ज्याचे त्या.

सतसंधें सहदेवें शकुनिशिरःपद्म उडविलें भलें. ३८
पडतां शकुनिकळेवर कुरुबळ होउनि भयाकुळ गळालें,
सिंहें यूथप वधितां करियूथ तसें समस्त हि पळालें. ३९
धर्माद्यखिळ सुखविती सहदेवातें स्तवें बहु सुचितें,
सुर जैसे शक्रातें वधितां सर्वासुराधम नमुचितें. ४०
शेष शकुनिबळ धांवे वेढुनि नकुळानुजासि माराया,
वाराया त्यासि करी प्रभुसारथि विशिखवृष्टि बा राया! ४१
सहदेवातें रक्षी, पार्थ करी भस्म शकुनिपृतनेतें;
आपण चि लया जातें कीं ज्वलवाला लयासि घृत नेतें? ४२
शकुनिबळक्षय होतां खवळे कलिसा चि सज्जनद्वेषी,
हतशेष पत्तिहयगज जे होते ते समस्त हि प्रेषी. ४३
'पांचाळांतें मारा, पांडव परमापदर्णवीं बुडवा.
धावा नरकुंजर हो! परबळनळवन समस्त ही तुडवा.' ४४
या आज्ञेतें वाहुनि माथां ते सर्व ही निघाले हो!
भीमार्जुनादिशस्त्रज्वलनांत पतंगसे रिघाले हो! ४५
अत्यंत दुरभिमानें बुडउनि अक्षौहिणी तशा अकरा,
बा! एकला तळावरि उरला नृप, वृकवनीं जसा बकरा. ४६
जाला क्षतविकळ, हय हि मेला, कोणी नसे रणसहाय,
तत्कंटकितकळेवर पाहुनि म्हणता चि बा! फणस 'हाय!'
मग अपयान करावें ऐसें दुर्योधना नृपा सुचलें,
रुचलें मनासि, जरि अभिमान म्हणे तत्पदा 'रहा, नुचलें.'
अंध म्हणे "या पुत्रव्यसनें पोटांत फार भडभडतें,
गडबडतें मन वेडें, माणुस 'मीं मीं' म्हणोनि बडबडतें! ४९
पांडवबळ किति उरलें? कर्म सुताला पुढें घडे काय?

१. सत्यप्रतिज्ञ अशा. २. अर्जुन. ३. दुर्योधन. ४. मोठ्या संकटसमुद्रांत. ५. शत्रुसेनारूपी देवनळाचें वन. ६. त्याचा रोमांचित देह. ७. पलायन. ८. त्याच्या पावलास. * योग्य अशा.

वद, ऐकों दे, कोंदे शोकें जो शीघ्र तो पडे काय." ५०
सूत म्हणेः–बा! उरले रथ दोन सहस्र, सप्तशत नाग,
पांच सहस्र हय, अयुत पत्ति; पुढें आयकावया लाग. ५१
तेथुनि पदाति[1] तो नृप डोहाकिडे गदासहाय[2], करी
तैसा, निघे बुडाया पावुनि परिभवगदास[3], 'हाय!' करी. ५२
लागे स्मरुनि अनादृत[4] विदुरवचन मानसा खरखरा[5] हो!
हळहळुनि म्हणे, 'तुच्छा कां भस्मितसमा[6] न साखर खरा हो?'
तों त्या सात्वतधृष्टद्युम्नांसीं भेटि उपरमीं[8] घडली,
दृष्टि मृगावरि हरिची, मजवरि[9] गुरुमृत्युची[10] तसी पडली. ५४
पार्षत हांसुनि वदला सात्यकिला, 'हा कशास हो! धरिला?
मारावें चि, न द्यावें सुखें, अहिला तसें, अभय अरिला.' ५५
आलें मना, न केला सात्यकिच्या निमिष ही विलंब करें,
खड्ग उपसिला, गमलों बा! मीं देवीपुढें जसें बकरें! ५६
तों व्यास गुरु स्वामी प्रकटुनि असुदान देववी राज्या!
वारी त्या सात्यकिला, वारूं शकते न देव वीरा ज्या. ५७
जें सामर्थ्य गुरुपदीं तें कैंचें पारिजातकीं अगमीं?
जालों मुक्त, निघालों बा! सत्वर नागपुरपथें[11] मग मीं. ५८
एका कोसावरि मज दुर्योधन भेटला गदापाणी,
आलें डोळ्याला बहु वर्षाकाळीं जसें नदा पाणी. ५९
दुर्योधनराज्याचा मज पाहुनि दीन बहु गळा दाटे;

---

१. पायीं चालणारा. २. गदा सहाय ज्यास. (गदा हातांत घेऊन). ३. पराभवरूप रोगास. ४. पूर्वी न स्वीकारिलेलें. ५. चटपट. ६. राखेसारखी. ७. गाढवास. ८. लढाई थांबल्यावर. ९. मज संजयावर. १०. धृष्टद्युम्नाची. ११. हस्तिनापुराच्या मार्गानें. (येथें पंतांच्या हातून 'नागपथपुरें' असें लिहिलें गेलें आहे! परंतु मुकट्याऐवजीं 'मुटका' असें लिहिलें किंवा बोललें जाणें हा दोष जसा संभवतो, तसें च हें आहे असें म्हटलें पाहिजे).

–१९–

आटे कासार,[1] तर्‍या[2] अवघड झषदर्शनें[3] तसें घाटे. ६०
सात्यकि मारित होता, व्यासें प्रकटोनि शीघ्र वांचविलें,
हें निजदुःख उपसिलें[4] म्यां जें होतें मनांत सांचविलें. ६१
भ्रात्यांची सैन्यांची गति पुसतां स्पष्ट म्यां असें कथिलें,
'कृप कृतवर्मा गुरुसुत उरले, मग[5] सर्व शत्रुनीं मथिलें.' ६२
स्पर्शुनि करें मज म्हणे, "व्यासदयापात्र तूं न मरशील,
वरकड सकळ हि पडले या रणकाळाननीं[6] समरशील.[7] ६३
पांडव ससहाय रणीं मीं एकाकी क्षतार्त असहाय,
वांचेल कोण मादृश[8]? मज न म्हणों दे चि वीररस 'हाय!' ६४
राज्याला[9] सांग असें, सर्वसुहृद्‍बंधुपुत्रबळहीन
पुत्र क्षतार्त झाला, श्रमला, निजला ह्रदीं जसा मीन." ६५
इतुकें बोलुनि शिरला कुरुपति डोहांत कालियाहि[10] तसा,
तो ह्रद पोटांत स्थळ दे, व्यसनीं शरण आलिया हितसा.[11] ६६
मायेनें[12] करुनि जळस्तंभ नृप गृहीं तसा ह्रदीं राहे,
तों शोध करित आले कृप भोज द्रौणि भेटले बा! हे. ६७
चुकला स्वनिधि पुसावा दैवज्ञवरासि जेंवि दीनाहीं,
त्याहीं पुसिला मजला 'आहे राजा सजीव कीं नाहीं?' ६८
म्यां कथिलें, 'कुशली प्रभु आहे; सांगुनि असा निरोप मला,
श्रमला शिरला डोहीं त्या[13] गरुडत्रस्त नागसा[14] गमला.' ६९
ऐसें ऐकुनि रडला वत्सळ आचार्यपुत्र बाळकसा,
"'आपण असहाय' म्हणे, नेणुनि आम्हांसि भूमिपाळ कसा? ७०
शत्रूंसि तिघे आम्हीं आहों समरीं समर्थ माराया,
कां नहुषभीत हरिपरि[15] वरिला अज्ञातवास हा राया!?" ७१

---

१. सरोवर. २. त्या कासाराला. ३. माशास पाहून. ४. बाहेर काढिलें. ५. बाकीचे. ६. युद्धरूप मृत्यूच्या मुखांत. ७. युद्धशील. ८. माझ्यासारखा. ९. धृतराष्ट्रास. १०. कालिया नांवाचा सर्प. ११. मित्रासारखा. १२. जळस्तंभनविद्येनें. १३. त्या डोहीं असें म्हणोनि दाखविला—पंत. १४. कालियासारखा. १५. इंद्राप्रमाणें.

चिरकाळ करित होते ते स्नेहेंकरुनि बहु विलाप तिथें,
कीं, रडुनि दडुनि डोहीं तस्करसा दीनता इळापति[1] घे. ७२
त्यावरि पांडुसुतांतें दूरुनि पाहुनि भयें गळाले हो!
वाहुनि मला कृपरथीं सत्वर शिबिराकडे पळाले हो! ७३
पाहुनि शिबिरांत रथत्रय, तवसुतसंक्षय श्रवण करुनीं,
जन लागले पळाया सूर्यास्तीं भीमपार्थभय धरुनीं. ७४
राजस्त्रीतद्रक्षकसचिवजनाचा न ताप तो कथवे;
नगराकडे पळाले लोकांचे बहुभयें सशोक थवे. ७५
न निरखिल्या ज्योत्स्नांशा[2] शुद्धा रविनें हि राजदारा ज्या,
त्या पाहिल्या प्रसिद्ध[3] प्राकृतलोकें[4] पथांत बा राज्या! ७६
त्या व्यसनीं कृष्णातें धर्मातें प्रार्थुनीं युयुत्सु[5] कवी
चुकवी उपद्रव पथीं, माळाकार[6] न जसीं फुलें सुकवी. ७७
सांभाळुनि सर्वांतें आला घेउनि पुरांत, तों वाटे
पाहुनि विदुरासि गळा बहुत गहिवरें युयुत्सुचा दाटे. ७८
विदुर पुसे, 'प्रभुवांचुनि[7] वत्सा! जालें कसें तुजें येणें?
येणें अवघड वाटे, बा! यूथप[8] सोडिला कसा ऐणें[9]?' ७९
वैश्यापुत्र म्हणे, 'बा! शल्य शकुनि मरण पावले सबळ,
कोणी उरला नाहीं जीवंत सहाय नृपतिच्याजवळ. ८०
बा! नित्य पावले ज्यापासुनि पूजा सुयोध नवि, पत्ती[10]
प्राङ्मुख[11] पळोनि गेला, वदवेना ती सुयोधनविपत्ती. ८१
हें वर्तमान ऐकुनि शिबिरापासुनि ससाध्वस सशोक
सर्वस्वत्याग करुनि सकळ पळाया चि लागले लोक. ८२
कृष्णातें धर्मातें आज्ञा मागोनि, राजभार्यांतें,

---

१. पृथ्वीपति दुर्योधन. २. चंद्रिकेसारख्या. ३. प्रसिद्धपणें. ४. सामान्य लोकानीं. ५. पांडवपक्षीय धृतराष्ट्रपुत्र. ६. माळी. ७. धर्मराजावांचून. ८. कळपांतील मुख्य हरीण. ९. मृगें—पंत. १०. पायीं. ११. पूर्वाभिमुख.

रक्षुनि घेउनि आलों, कीं, लागावा न दोष आर्यांतें[1].' ८३
विदुर म्हणे, 'उरलासि प्रलयीं, यावरुनि पुण्य अंधानें
वाटे कांहीं केलें; वधिले कीं शत हि सत्यसंधानें[2]! ८४
बा! वांचलासि भाग्यें वत्सा! तूं अंधयष्टि[3], जा गेहा;
किति सांगों? [5]कामादिस्तेनवनीं[4] तव पिता न जागे हा. ८५
मारविले भूदुर्गाप्रीत्यर्थ स्वसुत टोणगे हातें,
[6]अत्यविवेकी हा बा! लावील ज्वलन कोण गेहातें? ८६
धर्माकडे उद्यां जा, आजि सुहृत्कामना[7] पुरीव, रहा;
जातों मीं राजगृहीं, बुडतो शोकांत कीं पुरीवर[8] हा.' ८७
विदुराज्ञेनें गेला; करिल कसा तो प्रियंवद[9] नकारा?
शोकें शुचि सुखद रुचिर परि होय युयुत्सुला सदन कारा[10].८८
श्रीमद्रामपदीं हें[11] तुलसीदळ वाहिलें सुरस, मोर
जाले प्रेमें, ज्याच्या[12], ब्रह्मादि समस्त ही सुर, समोर[12]. ८९

इति श्रीमदार्याभिरचिते भारते श्रीरामनंदनमयूरेश्वरकृतौ
शल्यपर्व समाप्तम् ॥ श्रीमद्रामचंद्रचरणार्पितमस्तु ॥

---

१. श्रेष्ठांस–तुम्हांस. २. सत्यप्रतिज्ञ भीमानें. ३. अंधाची (धृतराष्ट्राची) कांठी. ४. कामादि (षड्रिपुरूपी) चोरांच्या वनांत. ५. धृतराष्ट्र. ६. अतिशय विचारी. ७. इष्टमित्रांची इच्छा. ८. हस्तिनापुराधिपति धृतराष्ट्र. ९. गोड बोलणारा. १०. तुरुंग. ११. शल्यपर्वरूप. १२. ज्याच्यासमोर.

(शल्यपर्वांतर्गत)

गदापर्व.

अध्याय पहिला.

वारणपुरपाळ[2] म्हणे, 'सांग पुढें संजया! कसें झालें?
चवघां[3] अवशिष्टांच्या हृदयीं कर्तव्य कोणतें आलें?' १
संजय म्हणेः-नृपाळा! शिबिरस्थ जनासि पळ भयें सुटला,
फुटला तडाग[4] वाटे, धैर सर्वांचा हि जेधवां तुटला. २
गेले त्या द्वैपायननामा डोहाकडे तिघे योध,
पांडव करीत होते कुरुराज्याचा चहूंकडे शोध. ३
ते गुरुपुत्रादि म्हणति, 'ऊठ त्यागुनि सुयोधना! डोहा,
धर्मासीं[7] युद्ध करीं, होवूत परासु योध[5], नाडो[6] हाँ. ४
आहों सहाय आम्हीं कृप, भोज, द्रौणि हे तिघे राया!
आहेत संग्रहीं बहु या पांडुसुतांसि हेति[8] घेराया. ५
उरलें क्षतातें थोडें परबळ, साहेल तव न वेगातें,
घेत चि आलें तटिनीतटसें[9] आघात नवनवे गा! तें. ६
कासारीं मकर न हो; कुरुपद घे करुनि शत्रुकदना कीं
अभिमुख मरोनि समरीं साधावें दिव्यभोगपद नाकीं.' ७
भूप म्हणे, 'उरलां या कल्पांतीं वीर हो! बरें झालें,

---

१. पंतानीं मूळभारतांत शल्यपर्वांतर्गत असलेलें गदापर्व स्वतंत्र करून व त्याला 'सौप्तिक' आणि 'ऐषीक' या जोडपर्वाची जोड देऊन **आर्याभारताचें** दहावें पर्व केलें आहे. २. हस्तिनापुराधीश धृतराष्ट्र. ३. अश्वत्थामा, कृपाचार्य, कृतवर्मा व दुर्योधन या. ४. सरोवर. ५. धीर. ६. नाडला जावो. ७. धर्म. ८. शस्त्रें. ९. नदीतीरासारखें.

आलें मनासि, कर्णद्वय तुमच्या हितवचोमृतें धालें. ८
आजि विसांवा घेवूं, श्रम शमल्यावरि सुखें उद्यां झगडूं,
सर्व परांसि [1]चतुर्भुजभुजसे आम्हीं तुम्हीं रणीं रगडूं.' ९
द्रौणि म्हणे, 'ऊठ नृपा! शपथ करुनि सत्य तुजपुढें कथितों,
मीं सर्व [2]सोमकांतें आजि [*]निशा हे न लोटतां मथितों. १०
सोमकमांसें पुष्कळ गृध्रशिवावायसांसि वाढीन,
तेव्हां चि कौरवेंद्रा! हें आंगांतील कवच काढीन.' ११
जें भाषण पावाया केलें व्यसनाब्धिपार धीरानीं,
तें ऐकति भीमाचे आले जे भ्रमुनि पारधी रानीं. १२
होते [3]मांसभरपरिश्रांत परि व्याध न पळ ही ठेले,
ते तूर्ण [4]पारितोषिकधनलोभें पांडवांकडे गेले. १३
साधुसि हि सुखविति कथुनि परघाताची कथा [5]पिशुन काहीं,
सुचवुनि तस्कर द्यावी तुष्टि न द्यावी तथापि [6]शुनकांहीं. १४
प्रिय परिसुनि भीम भुले, न गणी [7]पात्रादिनीतिपथ कांहीं;
व्याधानीं मेळविलें, न तसें [8]सुतसोमजन्मकथकांहीं. १५
आले गर्जत धांवत ते पांडव त्या ह्रदाकडे तूर्ण,
वदले पांचाळ, 'मनोरथ होतो आजि [9]अनरिचा पूर्ण.' १६
परिसुनि परबळकलकल पुसुनि निघाले कृपादि कुरुपतितें,
केले [10]अकीर्तिभाजन ज्या [11]मित्रसुहृत्सनाभिगुरु पतितें. १७
जावुनि दूर उतरले वटमूळीं ते हयांसि सोडून,

---

१. विष्णूच्या चार बाहूंसारखे. २. पांचालास. ३. मांसाच्या ओझ्यानें थकलेले. ४. बक्षीस. ५. चहाडखोर. ६. कुत्र्यानीं [नेहमी भुंकून] तुष्टि न द्यावी; तथापि तस्कर सुचवुनि द्यावी. (चोर आला आहे अशा वेळचें च कुत्र्याचें भुंकणें मनुष्याला आवडतें, असा भाव). ७. सत्पात्रीं दान करण्याविषयींचा नीतिमार्ग. ८. सुतसोमाच्या (भीमद्रौपदीपुत्राच्या) जन्माची वार्ता सांगणारानीं. ९. अजातरिपु धर्माचा. १०. अपकीर्तीस पात्र. ११. मित्र, जिवलग स्नेही, ज्ञाति व वडील. * रात्र.

चिंता करीत बसले खळसंगतिनें अकीर्ति जोडून. १८
कृष्णपुरःसर[1] पांडव आले हाकीत हय कडके[2] डोहा,
धिक्कारिति किति कीं, 'यो बाहिर सोडूनि भय, कडंकडी[3] हा.'
धर्म म्हणे, 'श्रीकृष्णा! होता सुखभोग कालि[4] याला जो,
तो कैंचा आजि? अहा! या कालिय हा हि कालिया[5] लाजो.' २०
कृष्ण म्हणे, 'न अशाची माया तुज भरतसत्तमा! यावी,
मायेनें चि वधावा, जो खळ ऐश्वर्यमत्त मायावी.' २१
धर्म म्हणे, 'गांधारे! धर्मपरित्यागकर्म न घडो हें,
तातस्नेहें तैसें घावें तुजला न अयश अघ डोहें. २२
निजलासि काय सर्व क्षत्र[7] स्वकुळ हि रणांत मारवुनीं?
जीवित असें कसें तुज रुचलें सर्व स्वकीर्ति हारवुनीं? २३
होता भजत सदा ग्रहं मसणा[8] कीं वारुळा जसा सर्प,
कोठें सोडुनि गेला तुजला तो मान आणि तो दर्प? २४
मागें वरुण पुढें हरि, उजवा यम आणि यो धनद डावा,
किंबहुना क्षोभो[9] जग, मानधनकुलीनयोध न दडावा. २५
उठ रे, सुयोधना! ये बाहिर, कर संगरासि[10] उत्साहें;
लपणें, पळणें न भलें, लोकांत तुझी करील कुत्सा हें. २६
मारुनि आम्हांसि रणीं जोडुनि जय तूं चि आजि हो राजा,
कीं दिव्यवीरलोकाप्रति साधुनि शीघ्र आजिहोरां जा.' २७

---

१. कृष्ण आहे पुढारी ज्यांचा असे पांडव. २. तापट. ३. खवळो. ४. काल. ५. स्वकुळनाशकत्वें—**पंत.** ६. भगवत्प्रसादपात्रत्वें—**पंत.** गरुडाच्या भीतीनें कालिया नाग यमुनाडोहांत दडून राहिला होता, त्यामुळें त्याच्या विषानें यमुनाजळ कलुषित होऊन जीवाना पीडा होऊं लागली; तेव्हां श्रीकृष्णानें डोहांत उडी घेतली व त्याचा प्रतिकार करून तो त्याच्या मस्तकीं उभा राहिला. भगवंताचीं पावलें मस्तकावर उमटल्यामुळें कालिया निर्भय झाला व कृष्णाच्या आज्ञेप्रमाणें त्यानें तो डोह सोडला. ७. क्षात्रधर्म. ८. पिशाच. ९. इंद्र. १०. युद्धरूपी सुमुहूर्त.

कुरुराज म्हणे, ' धर्मा ! प्राणिमर्मीं भय शिरे न हें चित्र,
तेजस्वी हि व्यसना सांपडतो जैंवि राहुला मित्र. २८
भ्यालों नाहीं कांहीं [1]क्षतविग्रह विरथ केवळ श्रमलों,
विश्रामाकरितां मीं डोहीं शिरलों असें, नसें भ्रमलों. २९
होतों स्वस्थ विसावा घेउनि मीं, स्वस्थ तूं हि हो पहिला;
युद्ध करीन, तुम्हांला मथुनि भयें कांपवीन या महिला.' ३०
धर्म म्हणे, '[2]आश्वस्त चि आहों आम्हीं समस्त ही योध,
करितों चिरकाळ तुझा युद्ध कराया सुयोधना ! शोध. ३१
निजलासि काय डोहीं ? पहुडाया रम्यमंचकीं आधीं
मारुनि रणांत आम्हां सर्वांत [3]प्राज्यं राज्यपद साधीं. ३२
वधितील पांडुनंदन तुजला [4]युद्धाध्वरांत अथवा हे,
[5]रथवाहेभसमागम आहे, जा धडक, नाकपथ वाहे.' ३३
कुरुराज म्हणे, " धर्मा ! ज्यांकरितां प्राज्य राज्य जोडावें,
ते बंधु मारिले त्वां; आतां म्यां कां न शस्त्र सोडावें ? ३४
मेले [6]क्षत्रियपुंगव, ज्यांस्तव सौभाग्य [7]नैकविध [8]वाहे,
भोगूं काय [9]इला मीं क्षीणाखिलरत्नकांति विधवा हे ? ३५
मधुपें नीरजसें म्यां त्यजिलें [10]हृतसर्वसार हें पद तों,
केवळ युद्धोत्साहें जिंकीन तुम्हांसि मीं असें वदतों. ३६
भीष्म गुरु वृष हि मेला, भ्यावा ज्या वीरनायका यम ही,
नसतां सहाय हे, मजकरवीं म्हणविल न ' हाय !' काय मही ?
जातों तपोवनातें, जोडीन करूनि सुतप सन्महिम्या,
आतां नलगे चि मला, घे तूं चि, दिली तुला चि [11]मन्महि म्या." ३८

---

१. जखमानीं युक्त आहे देह ज्याचा. २. स्वस्थ. ३. मोठें. ४. युद्धयज्ञांत. ५. रथ घोडे व हत्ती यावरून युद्ध करणाऱ्याची सोबत. ६. क्षत्रियश्रेष्ठ. ७. नाना-प्रकारचें. ८. [पृथ्वी] वाहते, धारण करिते. ९. पृथ्वी. १०. हरण केला आहे सर्व सारभाग–मध–(पक्षीं) सारभूत अंश ज्यांतील अशा. ११. माझी (!) पृथ्वी.

धर्म म्हणे, "देसी परि न च ध्यावी, हित दिसो असीम हि म्यां;
उत्क्रांतिधेनुसी बहु मिळविल घेतां मही असी महिम्या? ३९
देसी कसा अनीश्वर तूं? हा धर्म हि कसा अविप्र भजो?
घेइल भूदान कसें तो, क्षत्रिय जाणता अविप्रभ जो? ४०
कुलकल्याणाकरितां कृष्णप्रभु शंभुसम हि मागाया
आला, तेव्हां न दिली, केला सुकवींस न महिमा गाया. ४१
अतितीक्ष्णें सूच्यग्रें भेदे तितुकी हि मेदिनी भारी;
वेड्या सुयोधना! तूं आतां देतोसि ती कसी सारी? ४२
द्यावी न मला अरिला त्वां सूच्यग्रीं हि लागली मृत्स्ना,
देतोसि कसा मूढा! मेल्यावांचूनि मेदिनी कृत्स्ना? ४३
न च वांचसील आतां आम्हां अर्पूनियां हि अवनीतें,
तुज साधुबाधकाला साधेल कधीं हि सुतप न वनीं तें. ४४
जें जीवन मरण तुजें हें आजि मदीयमानसाधीन;
संपादीन तुज वधुनि निजराज्य, न दीयमान साधीन. ४५
वांचवितों, परि योग्य न तूं; देती अभयदान अनघातें.
प्रायश्चित्त तुज वध चि; कीं, बहु मळलासि साधुजनघातें. ४६
चारुनि गरळ बुडविलें बांधुनि डोहांत, डसविले साप,
दहनप्रयत्न केला, धन हरिलें, दुर्वचें दिला ताप. ४७
केलें कृष्णाकर्षण, सुतशोकाब्धींत बुडविला बाप,
हें देहान्तप्रायश्चित्ताविण वारतें कसें पाप? ४८
बसला वृषभ कधीं ही आपण न म्हणे चि जेंवि 'मूठ कसी,'

१. मर्यादारहित; अत्यंत. २. मरणकाळी दान दिलेल्या गायीसारखी. ३. धनी नसलेला. ४. ब्राह्मण नसलेला क्षत्रिय. ५. सूर्यासारखा तेजस्वी-पराक्रमी. ६. सुईच्या टोकानें. ७. जास्त. ८. माती. ९. सर्व. १०. पृथ्वीस. ११. माझ्या मर्जीवर अवलंबून असलेले. १२. दिलें जाणारें. १३. निष्पापास. १४. द्रौपदीचें आकर्षण—सभेत ओढणें. १५. अर्जुन. १६. [थकून] बसलेला. १७. बैलाच्या पाठीवर टाकण्याची मूठ. १८. बांधा.

तैसा सुयोधना! तूं आतां होवूं नको चि, ऊठ कसा." ४९
धृतराष्ट्र म्हणे, "कैसा झाला [1]संतर्ज्यमानें मत्तनय,
न च गणिला अरिजनसा जेणें होवूनि मानमत्त नय? ५०
[2]प्रकृतिक्रोधन, मानी, तेजस्वी [3]राजराज कीं सुत तो,
विषकंटकसा [4]तर्जनशब्द कुलजमानधनमनीं रुततो. ५१
वंदुनि [5]बद्धकर म्हणत होते 'जी! जी!' समस्त ही यवन,
ज्याचा हक्पात परमदुःसह अहिता, घना जसा पवन. ५२
जैसें करीस हरिनीं, अरिनीं कीं वेढिलें [6]सुता रानीं,
किंवा चंदनतरुला तुकडे पाडावया सुतारानीं. ५३
वद संजया! कटुवच श्रवण करुनि पुत्र बोलिला काय,
ज्याचा शत्रुजनाच्या शस्त्रांहीं सर्व सोलिला काय?" ५४
संजय म्हणेः–तळमळे, सोडी बहु दीर्घ उष्ण निश्वास;
त्या तर्जनोक्ति राज्या! जेंवि [7]कशा लागल्या [8]सदश्वास. ५५
मग त्या डोहांतुनि तो कुरुराज म्हणे, 'युधिष्ठिरा! परिस;
अरिसमुदायास न मीं भ्यालों, बाहेन संगरीं [9]अरिस. ५६
परि विरथ एकला मीं, बहु सरथ सशस्त्र अरि तुम्हीं क्रुद्ध,
युद्ध करावें बहुनीं एकासीं धर्म हा नव्हे शुद्ध. ५७
मजसीं युद्ध करावें एकेंएकें चि सन्मतें [10]धर्में,
कीं मीं असहाय क्षतविकळ, रहित आयुधें रथें वर्में. ५८
धर्में कराल रण तरि ऐसा ही मीं तुम्हां न आटेन,
लोपाल सर्व तेजें, [11]परनक्षत्रांत [12]तपनें वाटेन. ५९
धर्मन्यायें करिसिल रण तरि तुज सानुजासि मारीन,
जे जे मदर्थ मेले त्यां त्यांचें ऋण अशेष वारीन.' ६०

---

१. निर्भर्त्सना केलेला. २. स्वभावतः रागीट. ३. सार्वभौम. ४. निर्भर्त्सनेचा शब्द. ५. हात जोडलेले. ६. दुर्योधनास. ७. चाबूक. ८. चांगल्या घोड्यास. ९. सुदर्शनास–पंत. १०. युद्धधर्मानें. ११. शत्रुरूप नक्षत्रांत. १२. सूर्य.

धर्म म्हणे, 'वा! जाणसि तूं हि बरा क्षत्रधर्म हा राया!
जालासि बरा योद्धा आम्हां सर्वांसि सिद्ध माराया. ६१
एकासीं च रण करीं, घे जें मानेल आयुध रणीं तें,
सोडाया योग्य नव्हे मानधन असोनि आयु धरणीतें. ६२
युद्ध करिल तुज संमत तो चि, प्रेक्षक समस्त वरचील[1],
धरिसिल सत्व[2] तरि अरि हि परिपालितकवि[3]सम स्तव रचील.
घे हा हि कामवर[4], जन्हि पांचांचा ही घडेल न वध रणीं;
राया सुयोधना! हे हो एकाच्या वधें चि तव धरणी.' ६४
कुरुराज म्हणे, 'आहे बळभद्रें शिकविली मज गदा ती[5],
मजसीं युद्ध कराया यावा योद्धा गदाधर पदाती. ६५
झालीं रथगजयुद्धें, हो अद्भुत राहिलें गदायुद्ध,
यश जोडीन गदेनें मथुनि समस्तांसि आजि मीं शुद्ध.' ६६
धर्म म्हणे, "गांधारे! मजसीं च गदा धरून ये भीड.
मरसील सत्य कथितों; कीं, व्यवहारीं धरूं नये भीड. ६७
होइल पवि धरुनि करीं आजि तुज जरि स्वयें हरि सहाय,
पावुनि अयश म्हणेल चि तो केवळ दुर्बळापरिस 'हाय!'" ६८
हें वचन न साहे, मग आला घेउनि गदेसि बाहेर,
वाहे रक्त, गमे तें धृतिचें कुरुराजदेह माहेर. ६९
निर्भय परमभयंकर गमला तो दंडपाणि अंतकसा.
वाटे करितिल याचा पांडवपांचाळवीर अंत कसा? ७०
कुरुपतिच्या अवलोकुनि दुःसहसंकटदशेंत आस्यातें[6],
करिते झाले राया! पांडवपांचाळयोध हास्यातें. ७१
कोपुनि त्यांसि म्हणे, 'रे! घ्या फळ आतां चि मदुपहासाचें,
धर्मा! तुझ्या परिचयें शिकला साधुत्व यदुप[7] हा साचें. ७२

---

१. वरकड, बाकीचे. २. धैर्य–पराक्रम–दाखविशील. ३. आश्रय देऊन ठेविलेल्या कवीप्रमाणें. ४. इच्छित वर. ५. ती गदायुद्धविद्या. ६. मुखास. ७. श्रीकृष्ण.

युद्ध करावें मजसीं एकें एकें युधिष्ठिरा ! परिसीं,
न भिडावें बहुतानीं व्यसनीं गांठूनि एकल्या अरिसीं.' ७३
धर्म म्हणे, 'गांधारे ! अत्यंत क्षत्रधर्म हा क्रूर;
मारिति एकातें ही करुनि व्याकुळ रणीं महाशूर. ७४
ऐसी ही धर्मांची[1] नसती जरि भूमिपाळका ! सरणी[2],
कां बहुवीरांकरवीं तूं मारवितासि बाळकास[3] रणीं ? ७५
बहुताहीं न वधावा एक, असा धर्म, तरि कसा सद्रे[4] !
तो एक अनेकांहीं वधिला सौभद्र तव मतें वद रे ! ? ७६
सर्व हि नीच प्राणीं धर्मातें संकटीं[5] बरें पाहे,
वाहे अनयओघें[6] भलतेचिकडे सुखीं, असें आहे. ७७
टोप कवच घाल, बरे बांध विखुरले सुयोधना ! केश,
घे जें व्हावें तें तूं, सत्वें होतो सुयोध नाकेश[7]. ७८
देतों हा काम[8] पुन्हा एक तुला, जेंवि अग्निला आज्य,
आम्हां पांचांमध्यें वधिसिल एकासि तरि तुजें राज्य. ७९
जीवनदानावांचुनि काय तुजें प्रिय करूं कलिव[9] राया !
स्वपरक्षयार्थ आम्हां त्वां चि बळें गोविलें कलिवरा या.' ८०
कनकशिरस्त्राणकवच[10] धरुनि रणोत्साह तेज बहु त्याला,
नृप शोभला अधिष्ठुनि रणरंगा, सुवर[11] जेंवि बहुल्याला[12]. ८१
होउनि सिद्ध नृप म्हणे, 'पांचांतुनि एकजण गदी भलता[13]
यावा, न च ठेवावा तो हेत, असेल जो मनीं सलता[14]. ८२
माजी करील धर्मन्यायें तों सर्वशत्रुहानि गदा;
चातक जेंवि घनकणा[15], जपला गुरुच्या[16] तसा चि हा निगदा[17].

१. युद्धधर्मांची. २. पद्धति. ३. अभिमन्यूस. ४. सज्जनशत्रो दुर्योधना ! ५. प्राणसंकटीं. ६. अनीतीच्या ओघानें. ७. स्वर्गाधिपति. ८. वर. ९. कलह. १०. सोन्याचा टोप व चिलखत. ११. चांगला नवरा मुलगा. १२. बोहल्यावर [चढून]. १३. वाटेल तो. १४. सलणारा. १५. मेघोदकास. १६. बळरामाच्या. १७. वचनास.

करितों वैरान्त उपक्रमुनि स्वजयावहा गदासमरा,
सर्व तुम्हीं बळें घाया कुंतीहृद्गतमहागदास मरा.' ८४
श्रीकृष्ण म्हणे, "धर्मा! काय म्हणावें तुला अगा बापा!?
'एकवधें राज्य तुझें' वदलासि असें कसें अशा पापा? ८५
स्पष्ट गदायुद्धें बळ याचें कोणा हि नावरायाचें.
बा! 'धर्मराज' ऐसें पडलें न उगें चि नाव रायाचें! ८६
तुज कीं विजया, नकुळा, सहदेवा हा गदारणीं वरिता,
हरिता तेज पळांत चि, वीर कवण धीर यापुढें धरिता? ८७
नित्य गदाभ्यास करित आला वर्षें समग्र हा तेरा,
या शत्रुपुढें भीमावांचूनि धरील कोण हातेरा? ८८
मारुति हि गदायुद्धीं न बहुकृतश्रम जसा सुयोधन गा!
वासव जेंवि अशनिनें, स्वगदेनें चुरिल हा सुयोध नगा. ८९
आरंभिलें पुन्हां हें त्वां जेंवि द्यूत विषम राया! तें,
दाटुनि वांटुनि घाटुनि चाटुनि पीतोसि विष मरायातें. ९०
भीम बळी च, सुयोधन राजा आहे बळी कृती हि महा;
कांपविल प्रबळास हि; होय गदासमर पौष बा! हिम हा. ९१
'अधिक बळीहूनि कृती' म्हणति असें सर्व सुज्ञ तुजसम जे,
बापा अजातशत्रो! स्वार्थ परार्थापुढें न तुज समजे. ९२
पीडुनि अहि कुशळाच्या त्वां, मानुनि गरिब, लाविला वांटे,
कीं आपणासि खाया मुक्त करुनि हरि बलाविला वाटे. ९३
ज्योंहीं 'अरिवरि हि दया करिजे' हें वचन घातलें कानीं,
केला त्यांहीं च नृपा! धृतराष्ट्राच्या न घात लेकानीं. ९४

१. आरंभून. २. जोर. ३. कुंतीच्या [पुत्रविषयक] मोठ्या हृद्रोगास. ४. तुझें-पंत. ५. भीम. ६. [गदायुद्ध शिकण्यासाठीं] बहुत केले आहेत श्रम ज्यानें असा. ७. कुशल, पटाईत. ८. पौषमहिन्यांतील थंडीसारखा. ९. सुखरूपतेच्या मार्गास लाविला. (जीवंत सोडला). १०. पिंजऱ्यांतून. ११. ज्या कोणीं.

हित शत्रुचें करावें, संकट आम्हां श्रितांसि[1] ओपावें[2]?
कोपावें न, विभो! या बंधुजनास प्रसन्न हो, पावें. ९५
सकळ रिपु वधुनि एकाकरवीं बा! तूं चि राज्य हारविता,
नक्षत्रत्व समस्तां देइल आतां, धरील हा रविता. ९६
वसुधा हे पांडुपृथासंतति अधिराज्य[3]भागिनी मोहे,
वनवासभैक्ष्ययोग्या; तरि च कळत कळत हितपथीं मोहे." ९७
भीम म्हणे, 'श्रीकृष्णा! हृदयांत धरूं नको विषादास,
हा किति? मत्क्रोध करिल, जिंकुनि हालाहला विषा, दास.
माजी सुयोधनगदेपरिस दिढीनें गदा अधिक आहे,
बा! हे साक्षात्प्रलयक्षुब्धमहोरग[4]विषाग्निची आहे[5]. ९९
माजे दिग्गज[6]करमदहर मांसल[7] दीर्घ हे पहा भुज गा!
चुरितिल सुखें चि वज्रा इक्षुसम, पटोल[8]सम महाभुजगा. १००
व्हा प्रेक्षक सर्व, जयश्री वरिल्ये मज गदासहायास;
अबळ त्रिलोकी[9]सिकतासेतु वृकोदरनदा सहायास.' १०१
ऐसें युद्धोत्साहें गर्जे, हांसे, पिटी भुज गदीनें[10],
बा! ज्यापुढें बकादिक, जैसे गरुडापुढें भुजग दीन. १०२
होउनि हृष्ट हरि म्हणे, 'बा! दृष्टि तुज्या भुजा न लागावी,
सत्कविनीं कीर्ति तुजी भीमा! खळवनदवानला[11]! गावी. १०३
त्वां वधिला नागायुतबळ[12] दुष्ट हिडिंब, तद्द्विगुण बक रे!
किर्मीर तच्चतुर्गुण, खळ सकळ हि तुज, वृका जसे बकरे. १०४
मणिभद्रप्रमुख तुवां वधिले बहु यक्ष राक्षस क्रूर,
शूर विलोकुनि तुजला समरीं गेले पळोनि बहु दूर. १०५
तो हि तुवां वधिला, जो खळगणनीं प्रथम कीचक लिहावा;

---

१. आमच्यासारख्या आश्रिताना. २. द्यावें. ३. सार्वभौम राज्य भोगणारी. ४. शेष. ५. ज्वाला. ६. दिग्गजांच्या सोंडेचा गर्व हरणारे. ७. पुष्ट. ८. पडवळा-सारखे. ९. त्रैलोक्यरूप वाळूचा बंधारा. १०. गदाधरश्रेष्ठ (भीम). ११. दुष्टरूप अरण्याच्या वणव्या! १२. दहा हजार हत्तींचें बळ असलेला.

अंधज अंधक हर हो[1], तूं पुण्यश्लोक[2] नीच कलि हा वा.' १०६
धर्म म्हणे, 'अरिच्या हा करिल चि यदुनंदना! गदी नाशा;
कीं, सफळा करितो तवचरणाश्रय[3] नंदनाग दीनाशा. १०७
मारिल तुज्या चि तेजें भीम गदेनें सुयोधना सत्य,
बहु मन्मनोव्यथांला वा! झाला हा सुयोध नासत्य[4]. १०८
भुजग करुनि गरुडाचें अप्रिय सुखरूप सुचिर[5] राहेल;
परि भीमाचें विप्रिय करिता कोणी हि शिव[6] न पाहेल.' १०९
सात्यकि म्हणे, 'प्रभो! हा भीम गदासंगरीं असामान्य,
लोकत्रयीं नसेल चि रामावांचुनि[7] गदी असा मान्य. ११०
चुरिल नगांसि गदेनें, तेथें या शत्रुची कथा काय?
न गणील चि भीमाचा शतवज्राघातजव्यथा काय. १११
हय रथ गज हि उडविले कंदुकसे आमुच्यासमक्ष महा,
न गदी जगदीशा! यासम कोणी, ईश्वरासम क्षम हा.' ११२
त्या[8] मारुतिचें बहुनीं केलें याचें हि तेंवि वर्णन हो!
कीं त्रासें कारुण्यें[9] कृतपर्ण[10] भीमास्य[11] तें विवर्ण[12] न हो. ११३
देती बहु तेज स्तव[13], सद्वैद्यें योजिले जसे काढे;
पर्वीं[14] पाथोधि[15] जळें, भीम स्तवनीं बळें तसा वाढे. ११४
प्रभुसि म्हणे तो, 'वमतों चिरकाळ क्रोधगरळ सांचविलें,
धर्माच्या संकोचें आजिवरि महाखळासि वांचविलें. ११५
धर्माच्या हृदयांतिल काढितसें मीं समूळ कांटा हो!

---

१. दुर्योधन हा अंधकासुर आणि तूं शिव हो. २. नलराजा. ३. तवचरणाश्रय की नंदनाग (कल्पवृक्ष) दीनाशा सफळ करितो. ४. अश्विनीकुमार. ५. चिरकाल. ६. कल्याण. ७. बळरामावांचून. ८. आंजनेय मारुतीला त्याच्या पराक्रमाचें स्मरण करून द्यावें लागे, असें वर्णन आहे. ९. कृपेनें न वधितां ही प्रतिज्ञाभंग मुख मळेल–**पंत**. १०. [दुर्योधनास मारण्याचा] केला आहे पण ज्यानें. ११. भीमाचें मुख. १२. निस्तेज. १३. प्रशंसा बहु तेज देतात. १४. पौर्णिमा किंवा अमावास्या या दिवशीं. १५. समुद्र.

भक्तमयूराचा तूं करुणाब्द अव्हेरिसील कां टाहो?' ११६
देव म्हणे, 'बा! विजयश्रीच्या घे, करुनि आजि, हारा, जा,
वज्रें हरिसा केला त्वां हतरिपु धन्य आजि हा राजा. ११७
गांधारवीर, मागध, कालिंग, प्राच्य भूप बुडविले;
तुडवीले बहु हय रथ, कंदुकसे त्वां महेभ उडवीले. ११८
मानित होते स्वाधिक अचळत्वें न शिखरीप्रति ज्ञाती[2],
मथुनि तसे केली हरि[3]दुःसाध्या काशि खरी प्रतिज्ञा ती? ११९
अरि मुख्य एक उरला याचा ही ऊरुभंग[4] करिशील,
हरिशील पदोपद्रव[5], बा! तूं हरि[6]शिल शत्रु करिशील. १२०
आहे कृती सुयोधन, यासीं यत्नेंकरूनि युद्ध करीं;
आलें चि तुज्या हें यश दुग्धोदधि[7]फेनपुंजशुद्ध करीं. १२१
धर्मासि धरा साधुनि द्यावी त्वां, करुनि यश निज गदीशें,
जासि इंद्रासि उपेंद्रें[8] दिधली लाजवुनि[9] अशनि जगदीशें.' १२२
प्रभुनें प्रमुदित केला भीम म्हणे अग्रजासि, 'बा राया!
द्यावी आज्ञा मज हा निजसर्वस्वहर चोर माराया. १२३
संकोचली खळहृता राज्यश्री फार, तीस पालवितों[10],
घालवितों हार गळां, शासन[11] पहिलें तसें चि चालवितों.' १२४
ऐसें बोलोनि गदा घेउनियां भीम तो अरिस बाहे;
धृति धरुनि शंभराव्या सुतमरणाची कथा परिस बा! हे. १२५
भीमावरि दुर्योधन आला पाचारितां चि उत्साहें,
वरकड सर्व असो बा! लेश हि साहे न शौर्य कुत्सा हें. १२६

---

१. धर्म. २. भाऊबंद, कौरव. ३. इंद्राला हि साधण्यास कठिण. ४. मांडीचा भंग. ५. राज्यपदोपद्रव–**पंत.** ६. सिंहासारखा स्वभाव आहे ज्याचा. ७. क्षीरसमुद्राच्या फेनसमूहासारखें स्वच्छ. ८. वामनानें. (येथें बलिकृत अश्वमेधाची कथा अनुसंधेय आहे). ९. आपल्या मदतीवांचून इंद्राला धरा मिळाली म्हणून वज्राला लाज वाटणार. १०. बोलावितों. ११. आज्ञा. (राजकर्म).

अभिमुख शस्त्राघातें समरमखामाजि वेंचिला काय;
स्वंततर कवण मजहुनि? आतां कर्तव्य राहिलें काय? ३७
मन्द्रोग मदैश्वर्य प्रेक्षुनि वदले समस्त अरि, 'हाय!'
स्वंततर कवण मजहुनि? आतां कर्तव्य राहिलें काय? ३८
सत्कारील सुरांचा [1]ससुहृत्सुतसोदरा मला राय;
स्वंततर कवण मजहुनि? आतां कर्तव्य राहिलें काय? ३९
ज्या [2]वीरसू तयांला झाली मान्या जगत्रयीं माय;
स्वंततर कवण मजहुनि? आतां कर्तव्य राहिलें काय? ४०
[3]प्रविहतसंकल्प तुम्हीं झालां, सर्व हि बुडाल शोकांत,
सकळ सहायांसह मीं प्रमुदित होईन वीरलोकांत." ४१
या वाक्याच्या, झाली कुरुपतिवरि पुष्पवृष्टि, [4]अवसानीं,
सुर झाले हृष्ट, जसे जन होतां काम पूर्ण नवसानीं. ४२
गंधर्वांनीं सुस्वर वाद्यें वाजवुनि गायिलें यश हो!
आलें धन्यत्व जगीं, [5]तुमची मोहासि न च सुधी वश हो. ४३
बहु अप्सरा हि गगनीं यश गावुनि नाचल्या नृपा! न मला
झाला शोक, क्षणभरि सुविवाहोत्सव चि तो मना गमला. ४४
बहु 'साधु! साधु!' वदले सिद्ध, [6]सुरभि शीत मृदु पवन वाहे;
ऐकत होते राजस्तव पर, मत्कर्ण ही नवनवा हे. ४५
नृपपूजेनें झाले लज्जित धर्मादि सर्व ही राज्या!
[7]शोणमणि अदाह्यत्वें गुरु न, अभेद्यत्वगर्व हीरा ज्या. ४६
घडतां अधर्म पश्चात्तापें सचित्त कां न कोंडे हो!?
धर्मादि सर्व झाले दीन, अधोवदन, [8]कानकोंडे हो! ४७

---

१. मित्र, पुत्र व बंधु यांसह असणाऱ्या मला. २. वीरमाता. ३. नाहींसे झाले आहेत मनोरथ ज्यांचे असे. ४. शेवटीं. ५. धृतराष्ट्र व गांधारी यांची. ६. सुगंधी. ७. अग्निदिव्यांत उतरतो (उरतो?) म्हणोनि माणिक्यमणि च गुरु, अग्नित उरत नाहीं म्हणोनि घनाभेद्य ही हीरकमणि गुरु नव्हे—पंत. ८. लज्जित.

त्यांसि म्हणे कृष्ण, ", वचन माजें धर्मादि सर्व परिसा हो!
मन तुमचें खेदातें धैर्यें, जरि हान[1], स्वल्प[2] परि, साहो. ४८
'ज्याचा शंकरसा सुखकर शंतनुनाम बाप गावा,' हे
म्हणतात[3] जन, सुरांची ज्याला पोटांत आपगा[4] वाहे, ४९
जो शरशयनीं निजला भीष्म महाराज एक; हा दुसरा
कुरुगुरु, ज्याला भजलां सर्व, जसे हंस मानसा सु-सरा; ५०
तिसरा कर्ण श्रीमान् ज्याचें[5] उघडें कवाड, वर हात,[6]
आले यत्सदनीं, सुश्वशुरगृहींसे च वाडव[7] रहात; ५१
चवथा श्रीस्मरहरवरभव[8] नवनवसवमहोत्सवशतरत[9]
भूरिश्रवा महात्मा, आले बहु यत्सुशीलवश तरत; ५२
बहु मान्य वेदसे हे चवघे अवघे अलंघ्य अर्णवसे,
अजित चतुर्भुजभुजसे, यांचें यश भरुनि साधुकर्ण वसे.[10] ५३
ऋजुयुद्धें सुपुरुष हे समरीं न कदापि पावते पतन.
मायायोगें वधिले म्यां चि तुम्हांला करावया जतन. ५४
म्हणता हा हि गदाधर दंडधरा अंतका हि 'मागें हो;'
हरुनि प्रताप, द्यावा कंप समस्ता हि, या हिमागें हो! ५५
म्यां, बुडतें सर्वस्व स्पष्ट, अनृत एक वांचविल यांतें,[11]
योजुनि असें अधर्में नेवविले प्रबळ पांच विलयातें. ५६
संकट पडतां कपटें वधिले वृत्रादि शत्रु शक्रानें,
श्रीशें छळें[12] महाखळ वृक[13] वधिला जो अवध्य चक्रानें. ५७
केलें धर्मज्ञानीं जें दुस्तर संकटीं तरायास,
तें चि करावें, व्हाया अवकेशी[14] भलतसा परायास.[15] ५८

---

१. हानि. २. अल्प. ३. मूळपाठ—लोक सारे. ४. गंगा. ५. ज्याच्याकडे याचकाना मुक्तद्वार होतें. ६. दान देण्यास तत्पर. ७. ब्राह्मण. ८. शंकराच्या वरापासून उत्पन्न झालेला. ९. नव्या नव्या शेंकडों यज्ञमहोत्सवांमध्यें रत असलेला. १०. यांची कीर्ति साधु निरंतर ऐकतात. ११. सर्वस्वातें. १२. कपटानें. १३. एक शिववरोन्मत्त राक्षस. १४. वंध्य—पंत. १५. शत्रूचा उद्योग.

संकोचलां वृथा कां? बैसा यानीं, उठा, निघा, चाला;
झाला जय, प्रहर्षें गर्जा; जावूं सुखें निवासाला." ५९

अध्याय सातवा.

श्रीकृष्णाच्या वचनें पांडव पांचाळ हर्षले सर्व,
बा! त्यांसि आपणाहुनि उत्कर्षें मेरु वाटला खर्व. १
गाजत वाजत जावुनि कुरुपतिशिबिरासि पावले हर्षें,
ते निजविजयोत्कर्षें सर्व निवाले जसे सुधावर्षें. २
'हा शिबिरसंनिवेश स्वर्ग चि भोगूं सुयोधनाचा, या,'
ऐसें वदोनि शिरले, न च आळसले सुयोध नाचाया. ३
शिबिरप्रवेशसमयीं देव म्हणे, 'सर्व उतरले शूर,
घेवुनि धनु शरधि सख्या! तूं हि रथावरुनि उतर, हो दूर.' ४
'ज्यासि सकळ खळविघ्न त्रासति कंठीरवा जसे कुतरे,
वदतो आजि असें कां?' ऐसें अर्जुन मनीं म्हणत उतरे. ५
पार्थ उतरला आधीं मग भगवान् साधुचा हित उतरला,
ज्याचा पदाश्रित, भवीं असुनि हि मदनेषुनीं तितउ, तरला. ६
प्रभु उतरतां चि झाला गुप्त ध्वजसहित दिव्यकाय कपी,
त्या साश्वरथासि शिखी, जेंवि त्रिपुरासि रुद्रसायक, पी. ७
सर्व हि विस्मित झाले सहसा त्या स्यंदनाचिया दाहें,
जिष्णु म्हणे, 'सांग असें कां घडलें श्रितसुरद्रुपादा! हें?' ८
देव म्हणे, 'द्रोणाच्या, कर्णाच्या आणिखां हि धीरांच्या
पूर्वीं च महास्त्रांहीं झाला होता प्रदग्ध वीरांच्या. ९
पेटों न दिला रथ तुज ध्याया रक्षूनि विजय अनघाला,

---

१. ठेंगणा. २. सैन्याचा तळ ३. भाता. ४. सिंहास. ५. कामबाणानीं. ६. बहुछिद्र—पंत. ७. ध्वजस्थ मारुति. ८. अग्नि ग्रासून टाकी. ९. आश्रिताना कल्पवृक्षाप्रमाणें आहेत पाय ज्याचे अशा श्रीकृष्णा! १०. निष्पापास.

घालूं घावा कैसा चोरांसि हरावया स्वधन घाला? १०
जरि मीं नसतों, करिते कर्णब्रह्मास्त्रमल्ल[1] भस्म रणीं,
सादर असती तूं हि श्रीगौरीप्राणवल्लभस्मरणीं.' ११
भेटुनि धर्मासि म्हणे, "जय झाला पुण्यकीर्तिसदना! कीं,
मेले सर्व अरि, यशें केलें तुझिया ध्रुव स्वपद नाकीं. १२
या दारुणतरवीरप्रळयापासूनि होवुनीं मुक्त,
झालां राज्यश्रीसीं भ्राते पांच हि पुन्हां तुम्हीं युक्त. १३
झाली सफळा, केली होती विजयावनार्थ[2] आज्ञा, ती
त्वत्सुकृतें चि;म्हणतिल स्तवन करुनि 'धन्य' मज हि बा! ज्ञाती."
प्रभुवचनें रोमांचित होय, युधिष्ठिर म्हणे, "अगा धात्या[3]!
तरलों तव प्रसादें, कपि जैसे सेतुनें अगाधा[4] त्या. १५
गुरुवृष[5]विद्धथस्त्रातें भीता वज्री; कसा नर सहाता?
माज्या येता जय तुजविण, शक्राच्या जसा न रसें[6], हाता. १६
जालों होतों बलिहृतपद[7] शक्र तसा च पुष्कराक्षा! मीं,
बा! पुष्टि तुष्टि तुजला जसि अमृतरसा न दुष्करा क्षामीं[8]. १७
संसप्तकादियुद्धीं विमुख न होवूं दिला विजय दास,
स्वसम चि केला अजित, स्वस्ति[9] असो तुज सदा त्रिजयदास.
स्पष्ट उपप्लव्यांत[10] व्यासें कथिलें, 'मुकुंद ज्या पक्षीं,
तिकडे जय, भय न धरीं, रक्षीं निजधर्म, कृष्णपद लक्षीं.' १९
त्वद्यश गातिल नारदमुख कवि, शक्रादि देव, सुस्वर गा!
तुज 'दे दास्य' म्हणावें, हतभाग्य म्हणोत 'दे वसु[11]' स्वरगा[12]."

---

१. कर्णाचें ब्रह्मास्त्राभिमंत्रित बांण. २. अर्जुनरक्षणार्थ. ३. त्रात्या (श्रीकृष्णा)! ४. समुद्राला. ५. द्रोणाचार्य व कर्ण यांच्या ब्रह्मास्त्रास. ६. अमृत. ७. बळीनें हरण केलें आहे पद (स्थान) ज्याचें तो इंद्र. ८. कृश—**पंत.** कृश झालेल्यास पुष्टि तुष्टि [देणें] जसि अमृतरसा दुष्करा न [तसी] तुजला न. ९. कल्याण. १०. नगरविशेषीं. ११. संपत्ति. १२. कल्पवृक्षास.

ऐसें बोलुनि धर्म श्रीकृष्णातें करीं धरुनि तोषें,
शिबिरीं शिरे निधिंगृहीं, ईश्वरसह धनद जेंवि, जयघोषें. २१
तव कोषाधिकृताहीं रत्नाचे राशि विविध वस्त्रांचे,
रजतांचे कनकांचे दाखविले बहु अमूल्य शस्त्रांचे. २२
वाटे बिभीषण चि दशवदनाची सर्व संपदा पावे,
जीच्या बळें धनिक जन सकळ हि, देवूनि कंप, दापावे. २३
गर्जुनि भीम म्हणे, 'गे श्री! बुडवुनि दुर्जनास आलीस;
आली समानशीलव्यसना तूं जानकीस जालीस.' २४
हय सोडविले, झाले सानंद स्वस्थ सर्व जितकाशी,
ती शिबिरभूमि वाटे त्यांसि, मुमुक्षूंसि जेंवि हित काशी. २५
सात्यकिपांडुसुतांतें देव म्हणे, 'सूक्ति आयका माजी;
सोडूनि शिबिर राहों बाहेर चि मंगळार्थ या आजी.' २६
युयुधान पांडुपुत्र प्रभुसह सत्वर निघोनियां गेले,
नेले शिबिराबाहिर ते ओघवतीनदीतटीं ठेले. २७

अध्याय आठवा.

तेथें धर्मप्रभुनें कल्याणाचा उपाय आठविला.
प्रार्थुनि नागपुराप्रति वंशवर्ती वासुदेव पाठविला. १
जनमेजय भूप म्हणे, 'कां पाठविला मुकुंद, सांग मला.
मन विटल्यावरि हि विभुसि उचित कुरुपुरप्रवेश कां गमला?'
प्रश्नातें बहु मानुनि वैशंपायन म्हणे, 'नृपा! परिस,

---

१. खजिन्यांत. २. खजिन्यावरील अधिकाऱ्यानीं. ३. सखी. ४. समान आहे वर्तन व संकट जीचें अशी (राज्यश्री). ५. जयानें शोभणारे. ६. संग्रामसमाप्ती-नंतर करावयाच्या मंगलविधीसाठीं. ७. 'ओघवती' हें गुणवाचक विशेषनाम कीं काय? ८. हस्तिनापुरास. ९. ताब्यांत राहणारा.

गांधारीधृतराष्ट्रक्रोधप्रशमार्थ धाडिलें हरिस.' ३
धर्म म्हणे देवातें, 'शरणागतदीनवत्सला बा! जें
होतें दुस्तर संकट तें त्वां सर्व हि निवारिलें माजें. ४
वधिला छळें[1] सुयोधन हें गांधारी सती न साहेल,
तीच्या उष्णश्वासें बा! अस्मद्भस्म ही न राहेल. ५
अत्यंत दुःसहा जसि कपिलाची दृष्टि[2] सगरसंततिस,
तसि पांडुसंततिस हे, स्तविती बहु इस हि जेंवि संत तिस.
त्या दवदहनापासुनि[3] ते जैसे रक्षिले सखे गोप,
हे हि तसे रक्षावे गांधारीचा हरूनियां कोप. ७
शीघ्र करावें, मानुनि गांधारी ती पृथा, प्रसादन[4] हो!
केला जो आजिवरि प्रभुजी! तो हा वृथा प्रसाद न हो.' ८
कृष्ण म्हणे, 'स्वस्थ रहा, हा मीं जातों, तुजी च तुज आजि
रक्षील साधुता; या सिद्धिपुढें उक्ति युक्ति किति माजी? ९
पुण्यश्लोका धर्मा! त्वत्कीर्ति सखी सुरापगेला[5] हो,'
वदुनि असें बसुनि रथीं कुरुनगरा तो दुराप[6] गेला हो! १०
होता धृतराष्ट्रनिकट सद्विद्याकीर्तिशांतिसदन मुनी
श्रीव्यासदेव, देवें[7] केला समुदश्रु[8] साश्रु पद नमुनी. ११
वंदुनि धृतराष्ट्रातें, गांधारीतें मुकुंद मग वंदी;
सस्वर[9] रडे दयानिधि तो, ज्याचे वेद देव मुनि बंदी. १२
केलें शोकसमुद्भवबाष्पविमोक्षण[10] मुहूर्तभरि अजितें;
अजि! तें प्रभुवात्सल्य चि वत्सळपण पितृजनीं[11] नवें सजितें[12].

१. कपटें. २. मागें पृष्ठांक २६३, तिसरी टीप पहा. ३. एके वेळीं वणव्यांत सांपडलेल्या गायी व गोपाळ यांचें–तो वणवा योगसामर्थ्यानें गिळून–कृष्णानें रक्षण केल्याची कथा आहे. ४. प्रसन्न होण्याचा उपाय. ५. गंगेला. ६. [तपश्चर्येनें हि] दुर्लभ असा. ७. श्रीकृष्णानें. ८. आनंदाश्रुयुक्त. ९. मोठ्या स्वरानें. १०. शोकानें उत्पन्न होणाऱ्या दुःखाश्रूंचा त्याग. ११. वडिलांच्या (धृतराष्ट्र व गांधारी यांच्या) ठायीं. १२. उत्पन्न करितें.

मग नयनें प्रक्षाळुनि शुद्धजळें करुनि सविधि आचमन,
प्रभु करि सांत्वोपक्रम, नृपकोपाचें करावया शमन. १४
'देवा! वेदीं शास्त्रीं कांहीं अविदित पदार्थ तुज नाहीं;
जाणसि काळगति; तुजें स्तविलें सुज्ञत्व सर्वसुजनाहीं. १५
व्हावा न स्वकुळक्षय, न क्षत्रक्षय, म्हणोनि बहु केला
पांडुसुतानीं यत्न, प्रभुजी! तो सर्व ही वृथा गेला. १६
विषदाहद्यूतच्छळवनवासाज्ञातवास साहूनीं
आले शरण तुज, समय न विलंघुनि शासनांत राहूनीं. १७
जेंवि बहु अशक्तांहीं भोगावे क्लेश, तेंवि शक्तांहीं
बा! भोगिले निरंतर पांडुसुतांहीं त्वदंघ्रिभक्तांहीं. १८
द्यावें राज्य मदुक्तें, द्यावीं पांचां न पांच कां गावें?
मति मारिली तुझी ही. विधिचें सामर्थ्य काय सांगावें! १९
भीष्म, द्रोण, कृप, विदुर यांचें वच तुज न मानलें कांहीं,
केला या मुनिचा ही कथितां हितगुज न मान लेंकांहीं. २०
अणु हि अतिक्रम नाहीं पांडुसुतांचा, प्रभो! न कोपावें;
निजयष्टि अनुजसंतति हे हातींची त्यजूं नको, पावें. २१
अरिस हि दुःखित देखुनि धर्ममन जसें मुलास कळकळतें,
रडतो अजातरिपु बा!, शील तयाचें तुला सकळ कळतें. २२
त्वां पांडव रक्षावे, हित धर्मा आणि या वयाला जे;
यावा पाय धराया, परि राजा! धर्म यावया लाजे. २३
पांच तयांचीं नमनें, बा! माजें हें तुला नमन सावें,
धर्मज्ञा सर्वज्ञा व्याससुता! त्वन्मनीं तम नसावें.' २४
मग गांधारीस म्हणे, "देवि! महामति! बुडों नको शोकीं,
सति! सुव्रते! तुजसमा दुसरी सीमंतिनी नसे लोकीं. २५
दुःसह सुतशोक तुला शिवला जैसा दवाग्नि कदलीस;

१. सांत्वनास प्रारंभ. २. करार. ३. आज्ञेंत. ४. दैवाचें. ५. व्यासाचा. ६. मोह; अज्ञान. ७. स्त्री.

करिसील काय? तूं तों श्रुतिसी [1]कविमहित विहित वदलीस. २६
न तुझी सुयोधनानें धर्मार्थमयी सदुक्ति आयकिली,
रक्षील [2]धनदद्त्ता [3]निधिसदनाची अभाग्य काय किली? २७
देवि! [4]मुमूर्षुजन न घे ओखद, न करी च सर्वथा पथ्य;
वदलीस 'धर्म जिकडे तिकडे जय,' तें चि जाहलें तथ्य. २८
न धरावी [5]पार्थांची त्वां सति! सोडुनि दया विनाशमती,
दैवप्राप्त दुःखें न च सुविवेकोदयाविना शमती. २९
उग्र तप, तुझें करिसिल भस्म चि उघडूनि नयन वसुधेतें;
[6]विषशक्तितें तसि च तव दृक् देती नित्य भय नव सुधेतें. ३०
सति! पुत्रपंचक, अतुळ शुचि निजतप ही, करीं जतन यांतें,
तनयांतें देवि! विसर, आतां शोचूं नको, [7]गैतनयातें." ३१
गांधारी प्रभुसि म्हणे, 'चळली होती मति स्वसुतपातें,
बा! कोप भस्म करिता सानुज धर्मासह स्व-सु-तपातें. ३२
कालिय दवडुनि शांता केली जसि [8]दक्षजातनयदुहिता,
तसि हे हि कोप निरसुनि; बा! त्वदधिक [9]आप्त [10]तात न यदुहिता!
या वृद्धा अंधा हतपुत्रा राज्यास पांडुसुतसहित
तूं चि गति, दीनबंधो! बहु केलें आठवूं नको अहित.' ३४
ऐसें बोलोनि रडे राज्ञी झांकूनि वदन पदरानें,
द्रवला देव, उरविला ज्याच्या ध्रुवबुद्धिमोह न [11]दरानें. ३५
प्रभुनें बहु प्रकारें सांत्वुनि, केला उणा विलाप तिचा;
जीणें रडोनि [12]सस्वर सुतशोकज्वर दुणाविला पतिचा. ३६

---

१. शहाण्या लोकांस मान्य असें. २. कुबेरानें दिलेली. ३. भांडाराची. ४. मरणाची इच्छा करणारा. ५. पांडवांची. ६. [कोपकालीं] विषशक्तीतें तसि च [प्रसादकालीं] नवसुधेतें लाजवी. ७. गेली आहे नीति ज्यांपासून अशा तनयातें. ८. अदितिपुत्राची (सूर्याची) कन्या यमुना. (कथासंदर्भ मागें पृष्ठांक २९५, टीप सहावी पहा). ९. इष्टमित्र. १०. बाप. ११. शंखानें. (ध्रुवबाळाची कथा प्रसिद्ध च आहे). १२. मोठ्या सुरानें.

व्यासाला, राज्याला, गांधारीला नमूनि झडकरि तो,
उठला भक्तमयूरांवरि जो करुणामृताब्द झंड करितो. ३७
वदला देव, 'कुरुवरा ! त्वां न करावा चि शोक बा प्राज्ञा !
उठलों सत्वर पांडव संरक्षायासि, दे मला आज्ञा. ३८
द्रोणसुताचा, पांडव मारावे मारिला जिहीं बाप,
पाप अभिप्राय असा कळला; तो दुखविला जसा साप.' ३९
भूप म्हणे, 'कृष्णा ! जा, वत्सांला व्यसन हें न बाधावें.'
देवी हि म्हणे, 'करिवररक्षार्थ जसा तसा चि बा ! धावें.' ४०
भगवान् भक्तभय हरुनि जाय स्वरथीं बसोनि वेगानें,
ज्याच्या शुद्ध यशाच्या, ताप कसा तरि असो निवे, गानें. ४१
कर्णद्वारें व्यासप्रभु बोधसुधा परा सुता पाजी,
जीतें लाजे ती ही जिववुनि हरिती परासु तापा जी. ४२

अध्याय नववा.

धृतराष्ट्र म्हणे, 'सूता ! भीमानें मस्तकीं दिला पाय,
भग्नोरु पांडवाहित मानी मत्पुत्र बोलिला काय ?' १
सूत म्हणेः–काय पुससि ? ज्याचें न कधीं हि पादतळ मळलें,
तें राजरत्न तैसें, जैसें धूळींत याद तळमळलें ! २
ज्याच्या आंगीं अयुतद्विपबळ ऐसा समर्थ लोकेश,
जो परशतनियमनपटु नियमी कष्टेंकरूनि तो केश. ३
रडत मजकडे पाहुनि, निंदुनि धर्मासि, सोडुनि श्वास,
वदला भूप असें कीं, "न धरावा साधुचा हि विश्वास. ४

---

१. सततवर्षाव. २. पांडवाना. ३. श्रेष्ठ अशो. ४. धृतराष्ट्रास. ५. जी परासु (मृत) जिववुनि (जीवंत करून) तापा हारिति ती हो (प्रसिद्ध सुधा). ६. मोडल्या आहेत मांड्या ज्याच्या असा. ७. पांडवांचा शत्रु. ८. शेकडों शत्रूंना कह्यांत ठेवण्यास समर्थ. ९. बांधी.

भीष्म, द्रोण, जयद्रथ, मद्रप, भूरिश्रवा, कृपाचार्य,
शकुनी, अश्वत्थामा, कृतवर्मा, कर्ण, वीरवर आर्य, ५
हे सर्व नाथ होते, तरि हि अवस्था पहा कसी झाली?
'दुरतिक्रम काळ' असी वृद्धोक्ति, तिची प्रतीति मज आली.
ऐकादशसेनापति मीं या कुदशेसि पावलों आजि;
काळापुढें तृण चि तो, शक्रशतासीं हि करिल जो आजि. ७
लंघुनि समय गदेनें भीमें केलें मदूरुयुगमथन,
असतील वांचले जे त्यांसि करावें असें तुवां कथन. ८
कपटें श्रीभीष्मप्रभु, गुरु हि, जयद्रथ हि पांडुतनयांहीं,
भूरिश्रवा हि कर्ण हि मथिला बहु साधु शूरजन यांहीं. ९
मोडुनि मदूरु, पाडुनि मज, माजें मर्दिलें शिर पद्मानें,
यापरिस चित्रें दुसरें काय करावें अधार्मिकमद्मानें? १०
तातातें मातेतें नमुनि असें सांग संजया बा! कीं,
'केलें राज्य अकंटक, पुष्कळ सुख भोगिलें जसें नाकीं. ११
विष्णुपदीं पिंड तसा शत्रुशिरीं देय पाय जो डावा,
तो म्यां दिला, अधिक याहुनि जन्मुनि अर्थ काय जोडावा?
होउनि पराजित परप्रेष्य न मीं जाहलों, न हें थोडें;
अरिहृतपदोपजीवन खाजविजे जेंवि आपुलें घोडें. १३
हें बहु बरवें, मजवरि असतां मीं श्री कधीं न रागेली;
देती लाज तसी हे, त्यागुनियां स्त्री जसी नरा गेली. १४
आमरण पांडवांसीं माजा निर्विघ्न चालिला दावा,
दैवें सुपुरुषपुंगव अभिमानभरें असा चि लादावा. १५
सुक्षत्रियांसि जी गति बहुमान्या ती च हे मला घडली,

१. सामर्थ्यवान्. २. अकरा [अक्षौहिणी] सेनेचा अधिपति असा. ३. नियम. ४. माझ्या दोन्ही मांड्यांचा भंग. ५. आश्चर्यकारक. ६. देण्यास योग्य. ७. शत्रूंचा सेवक. ८. अरिहृत आपुलें घोडें आपण जसें खाजवावें तसें स्वपद अरिहृत जालें असतां तदुपजीवन अत्यनुचित—**पंत.**

तनु मनुपूत[1] घृताहुति मखशिखिकुंडीं[2] तसी रणीं पडली. १६
शक्रें विषें वधावा जैसा सुत प्रमत्त अनयानें,
वधिला तसा अधर्में हा तेजस्वींद्र पांडुतनयानें. १७
या छळवधें परांचें दुर्यश, माझें जगीं सुयश जालें;
आजन्मसदाचारें यावें तें सुफळ सेवटीं आलें.' १८
कृप, कृतवर्मा, अश्वत्थामा यांतें निरोप सांग असा,
'पांडव खळ छळबळें वध करितिल, फार सावधान असा. १९
गुरु, सुत, बंधु, सुहृज्जन गेले स्वर्गासि सर्व हि नीट,
मीं हि निघालों, आला प्रांतविरस[3] विषय[4] समजतां वीट.' २०
व्याकुळ होइल माता तात सुनांच्या सदा विलापानें.
शोकें बहु, न विषाच्या बहु ताप त्रास दाविला पानें. २१
पतिबंधुलयें दीना होइल धीरा परें[5] स्वसा[6] माजी,
मज मायसी म्हणे बा! 'कर गा! देउनि परस्व[7] सामा' जी. २२
होईल लक्ष्मणाची बहुधा पृथुलोचना[8] प्रसू[9] नाहीं[10].
वज्रप्रहार सोसिल कासि, व्हावी मूर्छिता प्रसूनाहीं[11]? २३
जरि काय वाग्विशारद[12] येता चार्वाक[13], बहु बरें होतें;
करिता अपचिति[14] माजी; दुःसाध्य हि कार्य साधिता तो तें."
ऐसे विलाप बहुविध केले सांगों नृपा! किती काय?
बहु जन ऐकुनि रडले, पडले शोकांत, बोलिले 'हाय!' २५
सचराचरा धरा ही त्या समयीं कांपली नरवरा! हे,
लोक पळे मृग हि खग हि ऐकुनि तन्निकट तो न रव राहे. २६

---

१. मंत्रानें पवित्र. २. यज्ञांतील अग्निकुंडांत. ३. अंतीं कंटाळवाणा. ४. राज्योपभोगादि. ५. परंतु. ६. भगिनी, दुःशला. (जयद्रथस्त्री). ७. शत्रूचें द्रव्य (राज्य). ८. विशाललोचना. ९. माता. १०. मरून जाईल. ११. पुष्पांच्या योगानें. १२. भाषणांत चतुर. १३. चार्वाक नांवाचा दुर्योधनपक्षीय राक्षस. १४. पूजा.

अश्वत्थाम्यातें तो युद्धव्यवहार त्या जनें कथिला
कीं, 'भीमें ऊरुद्वय भंगूनि गदायुधें नृपति मथिला.' २७

अध्याय दहावा.

भोज, कृप, द्रौणि तिघे आले धांवोनि शोणित[1] वहात,
मनिं म्हणति, 'खळा भीमा! कैसा धरिला न कोणि तव हात?'
धांवडिले सूतांहीं त्या वीरांचे महाजवन वाजी,
होते क्षतार्त परि ते दाखविती प्रतिपदीं जव नवा जी! २
येउनि विलोकिला कुरुराज तिहीं प्रमथितोरु[2] पतित रणीं,
हरिहत गज कीं राहुग्रस्त समस्तग्रहाधिपति तरणी. ३
भूतक्रव्यादाहीं परिवृत[3] सर्वत्र उग्रकृत्याहीं[4],
तो दुर्योधन, भूपतिसत्तम जैसा धनार्थिभृत्याहीं[5]. ४
मोह तिघांस हि झाला, त्यां ती कष्टा दशा पहावेना;
सर्वस्वहानि सोसे, प्रभुहानि कुलजमना सहावेना. ५
उतरुनि रथावरुनि ते बसले कुरुपतिसमीप वीर तिघे,
तन्मति तसी जसी पतिदाहीं[*] दुःसह दशा नवी रति घे. ६
बसतां समीप आला त्यां धीरांला हि हुंडका राज्या!
तो ताप काय सांगों, जोडी कर अग्निकुंडकारा[6] ज्या? ७
द्रौणि म्हणे, "हा! किमपि न यश आलें आमुच्या धनुष्यांतें,
बहुधा सहाय होउनि यश द्यावें हें नव्हे मनुष्यांतें[7]. ८
नसतें असें तरि तुजी होती राज्या! असी दशा कां गा!?
लागावी कस्तूरी पुष्कळ त्या धूळि लागली आंगा! ९

---

१. रक्त. २. मोडल्या आहेत मांड्या ज्याच्या असा. ३. वेढलेला. ४. भयंकर कृत्यें करणाऱ्यानीं. भूतानीं व राक्षसानीं. ५. द्रव्येच्छु सेवकानीं. ६. अग्निकुंडरूप कारागृह. ७. बहुतप्रकारें सहाय करून हि यश देणें हें मनुष्याच्या हातून होणारें नाहीं. * शंकरानीं मदन जाळून टाकला तेव्हां.

त्यास क्रव्याद जपति, होते बहु जपत ज्या सदा ज्ञाती;
गेली कोठें गा! ती शक्राचीसी तुझी सदाशा[1] ती? १०
दुःशासनादि सोदर कोठें, कोठें तुझा सखा कर्ण,
कोठें शकुनि जयद्रथ, ज्यां भाग्य तुझें जसें झषां[2] अर्णे[3]? ११
कोठें छत्र तुझें तें? बा! केलीं आजि काय तीं चवरें?
गमति उतरलीं विधिंच्या[4] जीं गगनांतूनि आयतीं च वरें. १२
'चपळा श्री' हें सत्य; प्रत्यय आला मनास, न च खोटा;
रविसा कवि साधुमहित दाटुनि लावील दोष न चखोटा[5]." १३
नेत्र पुसुनि सर्वांतें भूप म्हणे, "शोक काय हो! याचा?
मर्त्यांचा केव्हां तरि भस्म चि विपद्शोक[6] काय होयाचा. १४
तरि होता घात, जरि व्यसनीं सांभाळितों न टेकेलौ[7],
मानी हांसुनि म्हणते मज, 'वीराभिनय[8] या नटें केला.' १५
पडला शात्रवशस्त्रें[9] समरांत समंतपंचकीं[10] काय,
कां करितां शोक उगे? पडलों रोगार्त मंचकीं काय? १६
पावे अनंतसुकृतें क्षत्रिय समरांत कायहानि बरा,
होइल वांचोनि सुचिर रुचिरगृहीं लाभ काय हा निवेरा[11]? १७
उरलें तेजें[12], अधर्में वधिला धार्मिक परें, बरें जालें;
आलें मनास माज्या, तीक्ष्ण हि परि पथ्य हें जसें आलें. १८
मेलों बहुभाग्याचा मीं निहतज्ञातिबांधव स्पष्ट,
उरतों, शोकें झुरतों; स्वजनवियोगाअसा नसे कष्ट. १९
धर्मभ्रष्ट न झालों, हा कृष्णाचा प्रभाव, न दुज्याचा,
पूर्वज वसिष्ठनामा[13] सन्महितयशा तसा चि यदु ज्याचा. २०
उरलां प्रळयांत तिघे, जालें प्रिय परम आजि हें माजें,

---

१. मोठी सत्ता. २. माशांस. ३. पाणी. ४. ब्रह्मदेवाच्या वरानें. ५. चांगल्यास. ६. विपत्तिगृह—पंत. ७. धैर्यास. ८. वीराचा आविर्भाव, बतावणी. ९. शत्रूंच्या शस्त्रानें. १०. या नांवाच्या क्षेत्रांत. ११. म्हाताऱ्यास. १२. कीर्ति. १३. मूळांत ह्या वसिष्ठाचा उल्लेख नाहीं; मग हा कोण?

द्याया अशक्य सदमृतरसपाना मेरुतुल्यहेमा जें[१]. २१
मज जय जोडुनि द्याया यत्न तुम्हीं साधुनीं भला केला,
‘दुरतिक्रमा[२] नियति[३] जनकृतिला[४]’ मुनिदृष्टि[५] जसि बलाकेला.
न करावा शोक तुम्हीं अवलोकुनि हे असी दशा माजी,
वेद प्रमाण जरि तरि म्यां अक्षय लोक जिंकिले आजि.” २३
ऐसी वदोनि वाणी आणी पाणी नृपाळ नयनांत,
लोळे रजांत, निजता[६] मृदुलपयःफेनशुभ्रशयनांत[७]. २४
द्रौणि बहु रडोनि म्हणे, ‘मज लोकांला न दाखवे वदन,
दे आज्ञा त्या सकळां पांचाळांचें करावया कदन. २५
वधिला कपट करुनि गुरुवर्य त्रैलोक्यमान्य अधमानीं,
ऋजुयोधी तूं हि प्रभु जालासि तसा चि लब्धवध[८] मानी. २६
धर्में वधिते तरि मज न तुजा[९] बहु शोक बाणता पातें,
देता शिरोनि हृदयीं न असा विषदिग्ध[१०] बाण तापातें. २७
न तसा स्वतातघातें जालों मीं तप्त, जेंवि तव घातें;
शिशुसख्य[११] आमुचें जें जाणे क्षितिवरिल लोक अवघा तें. २८
कृष्णसमक्ष परांतें प्रेषीन प्रेतराजभवना[१२] मीं,
अरिलयबळ मच्छस्त्रीं, अघलयसामर्थ्य जेंवि भवनामीं[१३]. २९
आहेसि योग्य आज्ञा द्याया, ऋण आजि सर्व वारीन;
त्या तातघातकांतें[१४] मीं सर्व उपाय करुनि मारीन.’ ३०

---

१. प्रिय. २. अलंघनीय. ३. दैव. ४. यत्नाला—**पंत.** ५. कौशिकदृष्ट्या बलाका दग्धा—**पंत.** कौशिकनामक एक तपस्वी ब्राह्मण एका झाडाखालीं वेदपठन करीत बसला असतां त्याच्या मस्तकावर वरून एका बगळीनें पुरीषोत्सर्ग केला; यामुळें ब्राह्मणानें क्रुद्ध होऊन तिजकडे अनिष्टचिंतनपूर्वक पाहिलें तों ती मरून पडली. (महाभारत—वनपर्व अध्याय २०५ कलकत्ता-प्रत). ६. निजत आला—**पंत.** ७. मऊ व दुधाच्या फेंसासारख्या पांढऱ्या शयनावर. ८. प्राप्त जाला आहे वध ज्याला. ९. तुझ्या—दुर्योधनाच्या—मरणानें. १०. विषयुक्त. ११. बालमैत्री. १२. यमनगरास. १३. शंकराच्या नांवांत. १४. पांडवांना.

गुरुपुत्रपणश्रवणें बहुत चि तो मानिवर्य सुख पावे;
आलें मनास. कोण व्यसनीं न म्हणेल 'अर्यसु खपावे'? ३१
नृप कृपमुखाकडे अवलोकुनि म्हणे, 'अहो! उठा तूर्ण
आचार्य तुम्हीं, येथें आणावा कलश करुनि जलपूर्ण.' ३२
जलपूर्ण कलश घेउनि येतां त्यातें म्हणे नृप, "प्राज्ञा!
अभिषेक द्रौणिशिरीं शीघ्र करीं, म्यां दिली तुला आज्ञा. ३३
मत्प्रिय इच्छित अससिल तरि आग्रह या करूं नको कार्या,
अभिषेक करुनि सेनापति तूर्ण द्रौणिला करीं आर्या! ३४
'राजनियोगें विप्रें युद्ध करावें धरूनि चापातें,'
वेदज्ञ असें वदती, जाणसि तूं ही समग्र बापा! तें." ३५
अभिषेचिला कृपानें दुर्योधनचित्तरंजना भाचा,
पावकितें अभिषेची पूर्वी सुत जेंवि कंजनाभाचा. ३६
अभिषिक्त द्रौणि नृपा! आलिंगुनियां सुयोधना सिद्ध
होय, निघे गर्जुनि, तृण भस्म कराया शिखी जसा इद्ध. ३७
गेले तिघे हि देउनि आपुलिया लाज तळमळ तपातें,
धूळींत मीनसा बहु होता कुरुराज तळमळत पातें. ३८
हर्षाति पावोनि जसे साधु-रसि-कवि प्रयागदा पर्वा,
निवतील तसे पाहुनि साधु रसिक विप्र या गदापर्वा. ३९
हें पर्वपुष्प वाहे श्रीरामपदीं मयूर तो भावें,
शोभावें साधुशिरीं, यासि रसिकमधुपवृंद लोभावें. ४०

इति श्रीमहाभारते श्रीरामनंदनमयूरविरचिते गदापर्व समाप्तम ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु॥
श्रीराम जय राम जय जय राम ॥

---

१. शत्रूंचे प्राण. २. नकारार्थी. ३. राजाज्ञेनें. ४. कार्तिकेयास. ५. कमलनाभ विष्णूचा पुत्र ब्रह्मदेव. ६. अग्नि. ७. प्रदीप्त. ८. चांगले रसिक असे विद्वान् लोक. ९. प्रयागफल देणाऱ्या. १०. रसिकरूप भ्रमरांचा समुदाय.

सौप्तिकपर्व.

अध्याय पहिला.

बाडववीर[2] गुरुतनय, कृप, कृतवर्मा निघोनियां[3] गेले,
शिबिरासमीप[4] जावुनि रात्रिमुखीं[5] ते मुहूर्तभरि[6] ठेले. १
शिबिरीं पांडवकटकध्वनितें परिसोनि, आपणावरि ते
येतात असें मानुनि जाले तेथुनि पलायना करिते. २
धावुनि वनांत जावुनि पाहुनि तेथें विशाळ एक वट,
उतरोनि[7] करुनि संध्या बसले चिंता करीत एकवट. ३
अत्यंत श्रांत क्षतदेह[8] क्षतजें[9] सचैल[10] ते भिजले,
जरि वरशयनोचित[11] तरि कृपकृतवर्मा धरातळीं निजले. ४
होता तसा चि जागा द्रौणि ज्वरदग्धकायसा[12] रातीं,[13]
वटवासिवायसांतें मारी तों एक वायसाराती.[14] ५
काकांचें कदन करी कौशिक[15] होऊनि रात्रिबळमत्त[16]
त्या नीच्यापासुनि ही गुण घे गुरुपुत्र जेंवि मुनि दत्त.[17] ६

---

१. भारतीयुद्धाच्या शेवटच्या दिवशीं रात्रीं धृष्टद्युम्नादि पांडववीर शिबिरांत सुप्त (निद्रित) असतां अश्वत्थाम्याने छापा घालून त्यांस ठार केलें, असा कथाभाग असल्यामुळें ह्या पर्वास **सौप्तिकपर्व** हें नांव आहे. २. ब्राह्मणयोद्धा. (हें गुरुतनय व कृप यांचें विशेषण). ३. समरभूमीवर दुर्योधन पडला होता तेथून. ४. [आपल्या] छावणीजवळ. ५. संध्याकाळीं. ६. दोन घटका. (कांही वेळ). ७. रथांतून. ८. शरीरास जखमा झालेले. ९. रक्तानें. १०. वस्त्रासहित. ११. चांगल्या बिछान्यावर निजण्यास योग्य. १२. तापानें पोळत आहे शरीर ज्याचें. १३. रात्रीं. १४. कावळ्यांचा शत्रु; घुबड. १५. घुबड. १६. रात्रीच्या वेळीं बळानें माजलेला. १७. दत्तात्रेयानें चोवीस गुरु केले; त्यांत सर्प, कपोत इत्यादि तिर्यक् योनींतील प्राण्यांपासून हि उपदेश घेतला.

अभिमुख शस्त्राघातें समरमखामाजि वेचिला काय;
स्वंततर कवण मजहुनि? आतां कर्तव्य राहिलें काय? ३७
मद्भोग मदैश्वर्य प्रेक्षुनि वदले समस्त अरि, 'हाय!'
स्वंततर कवण मजहुनि? आतां कर्तव्य राहिलें काय? ३८
सत्कारील सुरांचा [1]ससुहृत्सुतसोदरा मला राय;
स्वंततर कवण मजहुनि? आतां कर्तव्य राहिलें काय? ३९
ज्या [2]वीरसू तयांला झाली मान्या जगत्रयीं माय;
स्वंततर कवण मजहुनि? आतां कर्तव्य राहिलें काय? ४०
[3]प्रविहतसंकल्प तुम्हीं झालां, सर्व हि बुडाल शोकांत,
सकळ सहायांसह मीं प्रमुदित होईन वीरलोकांत." ४१
या वाक्याच्या, झाली कुरुपतिवरि पुष्पवृष्टि, [4]अवसानीं,
सुर झाले हृष्ट, जसे जन होतां काम पूर्ण नवसानीं. ४२
गंधर्वांनीं सुस्वर वाद्यें वाजवुनि गायिलें यश हो!
आलें धन्यत्व जगीं, [5]तुमची मोहासि न च सुधी वश हो. ४३
बहु अप्सरा हि गगनीं यश गावुनि नाचल्या नृपा! न मला
झाला शोक, क्षणभरि सुविवाहोत्सव चि तो मना गमला. ४४
बहु 'साधु! साधु!' वदले सिद्ध, [6]सुरभि शीत मृदु पवन वाहे;
ऐकत होते राजस्तव पर, मत्कर्ण ही नवनवा हे. ४५
नृपपूजेनें झाले लज्जित धर्मादि सर्व ही राज्या!
[7]शोणमणि अदाह्यत्वें गुरु न, अभेद्यत्वगर्व हीरा ज्या. ४६
घडतां अधर्म पश्चात्तापें सच्चित्त कां न कोंडे हो!?
धर्मादि सर्व झाले दीन, अधोवदन, [8]कानकोंडे हो! ४७

---

१. मित्र, पुत्र व बंधु यांसह असणाऱ्या मला. २. वीरमाता. ३. नाहींसे झाले आहेत मनोरथ ज्यांचे असे. ४. शेवटीं. ५. धृतराष्ट्र व गांधारी यांची. ६. सुगंधी. ७. अग्निदिव्यांत उतरतो (उरतो?) म्हणोनि माणिक्यमणि च गुरु, अग्नित उरत नाहीं म्हणोनि घनाभेद्य ही हीरकमणि गुरु नव्हे—पंत. ८. लज्जित.

त्यांसि म्हणे कृष्ण, "वचन माझें धर्मादि सर्व परिसा हो!
मन तुमचें खेदातें धैर्यें, जरि हान[1], खर्व[2] परि, साहो. ४८
'ज्याचा शंकरसा सुखकर शंतनुनाम बाप गावा,' हे
म्हणतात[3] जन, सुरांची ज्याला पोटांत आपगा[4] वाहे, ४९
जो शरशयनीं निजला भीष्म महाराज एक; हा दुसरा
कुरुगुरु, ज्याला भजलां सर्व, जसे हंस मानसा सु-सरा; ५०
तिसरा कर्ण श्रीमान् ज्याचें उघडें कंवाड[5], वर हात[6],
आले यत्सदनीं, सुश्वशुरगृहींसे च वांडव[7] रहात; ५१
चवथा श्रीस्मरहरवरभव[8] नवनवसवमहोत्सवशतरत[9]
भूरिश्रवा महात्मा, आले बहु यत्सुशीलवश तरत; ५२
बहु मान्य वेदसे हे चवघे अवघे अलंघ्य अर्णवसे,
अजित चतुर्भुजभुजसे, यांचें यश भरुनि साधुकर्ण वसे.[10] ५३
ऋजुयुद्धें सुपुरुष हे समरीं न कदापि पावते पतन.
मायायोगें वधिले म्यां चि तुम्हांला करावया जतन. ५४
म्हणता हा हि गदाधर दंडधरा अंतका हि 'मागें हो;'
हरुनि प्रताप, द्यावा कंप समस्ता हि, या हिमागें हो! ५५
म्यां, बुडतें सर्वस्व स्पष्ट, अनृत एक वांचविल यातें[11],
योजुनि असें अधर्में नेवविले प्रबळ पांच विलयातें. ५६
संकट पडतां कपटें वधिले वृत्रादि शत्रु शक्रानें,
श्रीशें छळें[12] महाखळ वृक[13] वधिला जो अवध्य चक्रानें. ५७
केलें धर्मज्ञानीं जें दुस्तर संकटीं तरायास,
तें चि करावें, व्हाया अंवकेशी[14] भलतसा परायास[15]. ५८

१. हानि. २. अल्प. ३. मूळपाठ—**लोक सारे.** ४. गंगा. ५. ज्याच्याकडे याचकाना मुक्तद्वार होतें. ६. दान देण्यास तत्पर. ७. ब्राह्मण. ८. शंकराच्या वरापासून उत्पन्न झालेला. ९. नव्या नव्या शेंकडों यज्ञमहोत्सवांमध्यें रत असलेला. १०. यांची कीर्ति साधु निरंतर ऐकतात. ११. सर्वस्वातें. १२. कपटानें. १३. एक शिववरोन्मत्त राक्षस. १४. वंध्य—**पंत.** १५. शत्रूचा उद्योग.

संकोचलां वृथा कां? बैसा यानीं, उठा, निघा, चाला;
झाला जय, प्रहर्षें गर्जा; जावूं सुखें निवासाला." ५९

अध्याय सातवा.

श्रीकृष्णाच्या वचनें पांडव पांचाळ हर्षले सर्व,
बा! त्यांसि आपणाहुनि उत्कर्षें मेरु वाटला खर्व[1]. १
गाजत वाजत जावुनि कुरुपतिशिबिरासि पावले हर्षें,
ते निजविजयोत्कर्षें सर्व निवाले जसे सुधावर्षें. २
'हा शिबिरसंनिवेश[2] स्वर्ग चि भोगूं सुयोधनाचा, या,'
ऐसें वदोनि शिरले, न च आळसले सुयोध नाचाया. ३
शिबिरप्रवेशसमयीं देव म्हणे, 'सर्व उतरले शूर,
घेवुनि धनु शरधि[3] सख्या! तूं हि रथावरुनि उतर, हो दूर.' ४
'ज्यासि सकळ खळविघ्न त्रासति कंठीरवीं[4] जसे कुतरे,
वदतो आजि असें कां?' ऐसें अर्जुन मनीं म्हणत उतरे. ५
पार्थ उतरला आधीं मग भगवान् साधुचा हित उतरला,
ज्याचा पदाश्रित, भवीं असुनि हि मदनेषुनीं[5] तितँउ[6], तरला. ६
प्रभु उतरतां चि झाला गुप्त ध्वजसहित दिव्यकाय कँपी[7],
त्या साश्वरथासि शिखी, जेंवि त्रिपुरासि रुद्रसायक, पी.[8] ७
सर्व हि विस्मित झाले सहसा त्या स्यंदनाचिया दाहें,
जिष्णु म्हणे, 'सांग असें कां घडलें श्रितसुरद्रुपादा[9]! हें?' ८
देव म्हणे, 'द्रोणाच्या, कर्णाच्या आणिखां हि धीरांच्या
पूर्वीं च महास्त्रांहीं झाला होता प्रदग्ध वीरांच्या. ९
पेटों न दिला रथ तुज द्याया रक्षुनि विजय अनघाला[10],

१. ठेंगणा. २. सैन्याचा तळ ३. भाता. ४. सिंहास. ५. कामबाणानीं. ६. बहुछिद्र-पंत. ७. ध्वजस्थ मारुति. ८. अग्नि ग्रासून टाकी. ९. आश्रितांना कल्पवृक्षाप्रमाणें आहेत पाय ज्याचे अशा श्रीकृष्णा! १०. निष्पापास.

घालूं द्यावा कैसा चोरांसि हरावया स्वधन घाला? १०
अरि मीं नसतों, करिते कर्णब्रह्मास्त्रभल्ल[1] भस्म रणीं,
सादर असती तूं हि श्रीगौरीप्राणवल्लभस्मरणीं.' ११
भेटुनि धर्मासि म्हणे, "जय झाला पुण्यकीर्तिसदना! कीं,
मेले सर्व अरि, यशें केलें तुझिया ध्रुव स्वपद नाकीं. १२
या दारुणतरवीरप्रळयापासूनि होवुनीं मुक्त,
झालां राज्यश्रीसीं भ्राते पांच हि पुन्हां तुम्हीं युक्त. १३
झाली सफळा, केली होती विजयावनार्थ[2] आज्ञा, ती
त्वत्सुकृतें चि;म्हणतिल स्तवन करुनि 'धन्य' मज हि बा! ज्ञाती."
प्रभुवचनें रोमांचित होय, युधिष्ठिर म्हणे, "अगा धात्या[3]!
तरलों तव प्रसादें, कपि जैसे सेतुनें अगाधा[4] त्या. १५
गुरुवृषविद्ध्यस्त्रातें[5] भीता वज्री; कसा नर सहाता?
माज्या येता जय तुजविण, शक्राच्या जसा न रसै[6], हाता. १६
जालों होतों बलिहृतपद[7] शक्र तसा च पुष्कराक्षा! मीं,
बा! पुष्टि तुष्टि तुजला जसि अमृतरसा न दुष्करा क्षामीं[8]. १७
संसप्तकादियुद्धीं विमुख न होवूं दिला विजय दास,
स्वसम चि केला अजित, स्वस्ति[9] असो तुज सदा त्रिजयदास.
स्पष्ट उपप्लव्यांत[10] व्यासें कथिलें, 'मुकुंद ज्या पक्षीं,
तिकडे जय, भय न धरीं, रक्षीं निजधर्म, कृष्णपद लक्षीं.' १९
त्वद्यश गातिल नारदमुख कवि, शक्रादि देव, सुस्वर गा!
तुज 'दे दास्य' म्हणावें, हतभाग्य म्हणोत 'दे वसु[11]' स्वरगा[12]."

---

१. कर्णाचे ब्रह्मास्त्राभिमंत्रित बाण. २. अर्जुनरक्षणार्थ. ३. त्रात्या (श्रीकृष्णा)! ४. समुद्राला. ५. द्रोणाचार्य व कर्ण यांच्या ब्रह्मास्त्रास. ६. अमृत. ७. बळीनें हरण केलें आहे पद (स्थान) ज्याचें तो इंद्र. ८. कृश-पंत. कृश झालेल्यास पुष्टि तुष्टि [देणें] जसि अमृतरसा दुष्करा न [तसी] तुजला न. ९. कल्याण. १०. नगरविशेषीं. ११. संपत्ति. १२. कल्पवृक्षास.

ऐसें बोलुनि धर्म श्रीकृष्णातें करीं धरुनि तोषें,
शिबिरीं शिरे निधिगृहीं[1], ईश्वरसह धनद जेंवि, जयघोषें. २१
तव कोषाधिकृताहीं[2] रत्नांचे राशि विविध वस्त्रांचे,
रजतांचे कनकांचे दाखविले बहु अमूल्य शस्त्रांचे. २२
वाटे बिभीषण चि दशवदनाची सर्व संपदा पावे,
जीच्या बळें धनिक जन सकळ हि, देवूनि कंप, दापावे. २३
गर्जुनि भीम म्हणे, 'गे श्री! बुडवुनि दुर्जनास आलीस;
आली[3] समानशीलव्यसना[4] तूं आनकीस जालीस.' २४
हय सोडविले, झाले सानंद स्वस्थ सर्व जितकाशी[5],
ती शिबिरभूमि वाटे त्यांसि, मुमुक्षूंसि जेंवि हित काशी. २५
सात्यकिपांडुसुतांतें देव म्हणे, 'सूक्ति आयका माजी;
सोडूनि शिबिर राहों बाहेर चि मंगळार्थ[6] या आजी.' २६
युयुधान पांडुपुत्र प्रभुसह सत्वर निघोनियां गेले,
नेले शिबिराबाहिर ते ओघवतीनदीतटीं[7] ठेले. २७

अध्याय आठवा.

तेथें धर्मप्रभुनें कल्याणाचा उपाय आठविला.
प्रार्थुनि नागपुराप्रति[8] वेशावर्ती[9] वासुदेव पाठविला. १
जनमेजय भूप म्हणे, 'कां पाठविला मुकुंद, सांग मला.
मन विटल्यावरि हि विभुसि उचित कुरुपुरप्रवेश कां गमला?'
प्रश्नातें बहु मानुनि वैशंपायन म्हणे, 'नृपा! परिस,

---

१. खजिन्यांत. २. खजिन्यावरील अधिकाऱ्यानीं. ३. सखी. ४. समान आहे वर्तन व संकट जीचें अशी (राज्यश्री). ५. जयानें शोभणारे. ६. संग्रामसमाप्ती-नंतर करावयाच्या मंगलविधीसाठीं. ७. 'ओघवती' हें गुणवाचक विशेषनाम की काय? ८. हस्तिनापुरास. ९. ताब्यांत राहणारा.

गांधारीधृतराष्ट्रक्रोधप्रशमार्थ धाडिलें हरिस.' ३
धर्म म्हणे देवातें, 'शरणागतदीनवत्सला बा! जें
होतें दुस्तर संकट तें त्वां सर्व हि निवारिलें माझें. ४
वधिला छळें[1] सुयोधन हें गांधारी सती न साहेल,
तीच्या उष्णश्वासें बा! अस्मद्भस्म ही न राहेल. ५
अत्यंत दुःसहा जसि कपिलाची दृष्टि[2] सगरसंततिस,
तसि पांडुसंततिस हे, स्तविती बहु इस हि जेंवि संत तिस.
त्या दवदहना[3]पासुनि ते जैसे रक्षिले सखे गोप,
हे हि तसे रक्षावे गांधारीचा हरूनियां कोप. ७
शीघ्र करावें, मानुनि गांधारी ती पृथा, प्रसादन[4] हो!
केला जो आजिवरि प्रभुजी! तो हा वृथा प्रसाद न हो.' ८
कृष्ण म्हणे, 'स्वस्थ रहा, हा मीं जातों, तुझी च तुज आजि
रक्षील साधुता; या सिद्धिपुढें उक्ति युक्ति किति माजी? ९
पुण्यश्लोका धर्मा! त्वत्कीर्ति सखी सुरापगेला[5] हो,'
वदुनि असें बसुनि रथीं कुरुनगरा तो दुराप[6] गेला हो! १०
होता धृतराष्ट्रनिकट सद्विद्याकीर्तिशांतिसदन मुनी
श्रीव्यासदेव, देवें[7] केला समुदश्रु[8] साश्रु पद नमुनी. ११
वंदुनि धृतराष्ट्रातें, गांधारीतें मुकुंद मग वंदी;
सस्वर[9] रडे दयानिधि तो, ज्याचे वेद देव मुनि बंदी. १२
केलें शोकसमुद्भवबाष्पविमोक्षण[10] मुहूर्तभरि अजितें;
अजि! तें प्रभुवात्सल्य चि वत्सळपण पितृजनीं[11] नवें सजितें[12].

---

१. कपटें. २. मागें पृष्ठांक २६३, तिसरी टीप पहा. ३. एके वेळीं वणव्यांत सांपडलेल्या गायी व गोपाळ यांचें–तो वणवा योगसामर्थ्यानें गिळून–कृष्णानें रक्षण केल्याची कथा आहे. ४. प्रसन्न होण्याचा उपाय. ५. गंगेला. ६. [तपश्चर्येनें हि] दुर्लभ असा. ७. श्रीकृष्णानें. ८. आनंदाश्रुयुक्त. ९. मोठ्या स्वरानें. १०. शोकानें उत्पन्न होणाऱ्या दुःखाश्रूंचा त्याग. ११. वडिलांच्या (धृतराष्ट्र व गांधारी यांच्या) ठायीं. १२. उत्पन्न करितें.

मग नयनें प्रक्षाळुनि शुद्धजळें करुनि सविधि आचमन,
प्रभु करि सांत्वोपक्रम[1], नृपकोपाचें करावया शमन. १४
'देवा! वेदीं शास्त्रीं कांहीं अविदित पदार्थ तुज नाहीं;
जाणसि काळगति; तुजें स्तविलें सुज्ञत्व सर्वसुजनाहीं. १५
व्हावा न स्वकुळक्षय, न क्षत्रक्षय, म्हणोनि बहु केला
पांडुसुतानीं यत्न, प्रभुजी! तो सर्व ही वृथा गेला. १६
विषदाहद्यूतच्छळवनवासाज्ञातवास साहूनीं
आले शरण तुज, समय[2] न विलंघुनि शासनांत[3] राहूनीं. १७
जेंवि बहु अशक्तांहीं भोगावे क्लेश, तेंवि शक्तांहीं
बा! भोगिले निरंतर पांडुसुतांहीं त्वदंघ्रिभक्तांहीं. १८
द्यावें राज्य मदुक्तें, द्यावीं पांचां न पांच कां गावें?
मति मारिली तुझी हीं. विधिचें[4] सामर्थ्य काय सांगावें! १९
भीष्म, द्रोण, कृप, विदुर यांचें वच तुज न मानलें कांहीं,
केला या मुनिचा[5] ही कथितां हितगुज न मान लेंकांहीं. २०
अणु हि अतिक्रम नाहीं पांडुसुतांचा, प्रभो! न कोपावें;
निजयष्टि अनुजसंतति हे हातींची त्यजूं नको, पावें. २१
अरिस हि दुःखित देखुनि धर्ममन जसें मुलास कळकळतें,
रडतो अजातरिपु बा!, शीळ तयाचें तुला सकळ कळतें. २२
त्वां पांडव रक्षावे, हित धर्मा आणि या वयाला जें;
यावा पाय धराया, परि राजा! धर्म यावया लाजे. २३
पांच तयांचीं नमनें, बा! माजें हें तुला नमन सावें,
धर्मज्ञा सर्वज्ञा व्याससुता! त्वन्मनीं तम[6] नसावें.' २४
मग गांधारीस म्हणे, "देवि! महामति! बुडों नको शोकीं,
सति! सुव्रते! तुजसमा दुसरी सीमंतिनी[7] नसे लोकीं. २५
दुःसह सुतशोक तुला शिवला जैसा दवाग्नि कदलीस;

---

१. सांत्वनास प्रारंभ. २. करार. ३. आज्ञेत. ४. दैवाचें. ५. व्यासाच्या.
६. मोह; अज्ञान. ७. स्त्री.

करिसील काय? तूं तों श्रुतिसी [1]कविमहित विहित वदलीस. २६
न तुह्मी सुयोधनानें धर्मार्थमयी सदुक्ति आयकिली,
रक्षील [2]धनददत्ता [3]निधिसदनाची अभाग्य काय किली? २७
देवि! [4]मुमूर्षुजन न घे ओखद, न करी च सर्वथा पथ्य;
वदलीस 'धर्म जिकडे तिकडे जय,' तें चि जाहलें तथ्य. २८
न धरावी [5]पार्थांची त्वां सति! सोडुनि दया विनाशमती,
दैवप्राप्तें दुःखें न च सुविवेकोदयाविना शमती. २९
उग्र तप, तुह्मं करिसिल भस्म चि उघडूनि नयन वसुधेतें;
[6]विषशक्तितें तसि च तव दृक् देती नित्य भय नव सुधेतें. ३०
सति! पुत्रपंचक, अतुळ शुचि निजतप ही, करीं जतन यांतें,
तनयांतें देवि! विसर, आतां शोचूं नको, [7]गतनयातें." ३१
गांधारी प्रभुसि म्हणे, 'चळली होती मति स्वसुतपातें,
बा! कोप भस्म करिता सानुज धर्मासह स्व-सु-तपातें. ३२
कालिय दवडुनि शांता केली जसि [8]दक्षजातनयदुहिता,
तसि हे हि कोप निरसुनि; बा! त्वदधिक [9]आप्त [10]तात न यदुहिता!
या वृद्धा अंधा हतपुत्रा राज्यास पांडुसुतसहित
तूं चि गति, दीनबंधो! बहु केलें आठवूं नको अहित.' ३४
ऐसें बोलोनि रडे राज्ञी झांकूनि वदन पदरानें,
द्रवला देव, उरविला ज्याच्या ध्रुवबुद्धिमोह न [11]दरानें. ३५
प्रभुनें बहु प्रकारें सांत्वुनि, केला उणा विलाप तिचा;
जीर्णे रडोनि [12]सस्वर सुतशोकज्वर दुणाविला पतिचा. ३६

---

१. शहाण्या लोकांस मान्य असें. २. कुबेरानें दिलेली. ३. भांडाराची. ४. मरणाची इच्छा करणारा. ५. पांडवांची. ६. [कोपकालीं] विषशक्तीतें तसि च [प्रसादकालीं] नवसुधेतें लाजवी. ७. गेली आहे नीति ज्यांपासून अशा तनयांतें. ८. अदितिपुत्राची (सूर्याची) कन्या यमुना. (कथासंदर्भ मागें पृष्ठांक २९५, टीप सहावी पहा). ९. इष्टमित्र. १०. बाप. ११. शंखानें. (ध्रुवबाळाची कथा प्रसिद्ध च आहे). १२. मोठ्या सुरानें.

व्यासाला, राज्याला, गांधारीला नमूनि झडकरि तो,
उठला भक्तमयूरांवरि जो करुणामृताब्द झड[1] करितो. ३७
वदला देव, 'कुरुवरा! त्वां न करावा चि शोक वा प्राज्ञा!
उठलों सत्वर पांडव संरक्षायासि, दे मला आज्ञा. ३८
द्रोणसुताचा, पांडव मारावे मारिला जिहीं बाप,
पाप अभिप्राय असा कळला; तो दुखविला जसा साप.' ३९
भूप म्हणे, 'कृष्णा! जा, वत्सांला[2] व्यसन हें न बाधावें.'
देवी हि म्हणे, 'करिवररक्षार्थ जसा तसा चि बा! धावें.' ४०
भगवान् भक्तभय हरुनि जाय स्वरथीं बसोनि वेगानें,
ज्याच्या शुद्ध यशाच्या, ताप कसा तरि असो निवे, गानें. ४१
कर्णद्वारें व्यासप्रभु बोधसुधा परी[3] सुता[4] पाजी,
जीतें लाजे ती ही जिववुनि हरिती परासु तापा जी[5]. ४२

अध्याय नववा.

धृतराष्ट्र म्हणे, 'सूता! भीमानें मस्तकीं दिला पाय,
भग्नोरु[6] पांडवाहित[7] मानी मत्पुत्र बोलिला काय?' १
सूत म्हणेः-काय पुससि? ज्याचें न कधीं हि पादतळ मळलें,
तें राजरत्न तैसें, जैसें धूळींत याद तळमळलें! २
ज्याच्या आंगीं अयुतद्विपबळ ऐसा समर्थ लोकेश,
जो परशत[8]नियमनपटु नियमी[9] कष्टकरूनि तो केश. ३
रडत मजकडे पाहुनि, निंदुनि धर्मासि, सोडुनि श्वास,
वदला भूप असें कीं, "न धरावा साधुचा हि विश्वास. ४

---

१. सततवर्षाव. २. पांडवाना. ३. श्रेष्ठ अशी. ४. धृतराष्ट्रास. ५. जी परासु (मृत) जिववुनि (जीवंत करून) तापा हारिति ती हो (प्रसिद्ध सुधा). ६. मोडल्या आहेत मांड्या ज्याच्या असा. ७. पांडवांचा शत्रु. ८. शेंकडों शत्रूना कह्यांत ठेवण्यास समर्थ. ९. बांधी.

भीष्म, द्रोण, जयद्रथ, मद्रप, भूरिश्रवा, कृपाचार्य,
शकुनी, अश्वत्थामा, कृतवर्मा, कर्ण, वीरवर आर्य, ५
हे सर्व नाथ होते, तरि हि अवस्था पहा कसी झाली?
'दुरतिक्रम काळ' असी वृद्धोक्ति, तिची प्रतीति मज आली.
ऐकादशसेनापति मीं या कुदशेसि पावलों आजि;
काळापुढें तृण चि तो, शक्रशतासीं हि करिल जो आजि. ७
लंघुनि समय गदेनें भीमें केलें मदूरुयुगमथन,
असतील वांचले जे त्यांसि करावें असें तुवां कथन. ८
कपटें श्रीभीष्मप्रभु, गुरु हि, जयद्रथ हि पांडुतनयांहीं,
भूरिश्रवा हि कर्ण हि मथिला बहु साधु शूरजन यांहीं. ९
मोडुनि मदूरु, पाडुनि मज, माजें मर्दिलें शिर पदानें,
यापरिस चित्रें दुसरें काय करावें अधार्मिकमदानें? १०
तातातें मातेतें नमुनि असें सांग संजया बा! कीं,
'केलें राज्य अकंटक, पुष्कळ सुख भोगिलें जसें नाकीं. ११
विष्णुपदीं पिंड तसा शत्रुशिरीं देय पाय जो डावा,
तो म्यां दिला, अधिक याहुनि जन्मुनि अर्थ काय जोडावा?
होउनि पराजित पैरप्रेष्य न मीं जाहलों, न हें थोडें;
अरिहृतपदोपजीवन खाजविजे जेंवि आपुलें घोडें. १३
हें बहु बरवें, मजवरि असतां मीं श्री कधीं न रागेली;
देती लाज तसी हे, त्यागुनियां स्त्री जसी नरा गेली. १४
आमरण पांडवांसीं माजा निर्विघ्न चालिला दावा,
दैवें सुपुरुषपुंगव अभिमानभरें असा चि लादावा. १५
सुक्षत्रियांसि जी गति बहुमान्या ती च हे मला घडली,

---

१. सामर्थ्यवान्. २. अकरा [अक्षौहिणी] सेनेचा अधिपति असा. ३. नियम. ४. माझ्या दोन्ही मांड्यांचा भंग. ५. आश्चर्यकारक. ६. देण्यास योग्य. ७. शत्रूंचा सेवक. ८. अरिहृत आपुलें घोडें आपण जसें खाजवावें तसें स्वपद अरिहृत जालें असतां तदुपजीवन अत्यनुचित—पंत.

तनु मनुपूत घृताहुति [2]मखशिखिकुंडीं तसी रणीं पडली. १६

शत्रें विषें वधावा जैसा सुप्त प्रमत्त अनयानें,
वधिला तसा अधर्में हा तेजस्वींद्र पांडुतनयानें. १७

या छळवधें परांचें दुर्यश, माझें जगीं सुयश झालें;
आजन्मसदाचारें यावें तें सुफळ सेवटीं आलें.' १८

कृप, कृतवर्मा, अश्वत्थामा यांतें निरोप सांग असा,
'पांडव खळ छळबळें वध करितिल, फार सावधान असा. १९

गुरु, सुत, बंधु, सुहृज्जन गेले स्वर्गासि सर्व हि नीट,
मीं हि निघालों, आला [3]प्रांतविरस [4]विषय समजतां वीट.' २०

व्याकुळ होइल माता तात सुनांच्या सदा विलापानें.
शोकें बहु, न विषाच्या बहु ताप त्रास दाविला पानें. २१

पतिबंधुलयें दीना होइल धीरा [5]परें [6]स्वसा माझी,
मज मायसी म्हणे बा! 'कर गा! देउनि [7]परस्व सामा' जी. २२

होईल लक्ष्मणाची बहुधा [8]पृथुलोचना [9]प्रसू [10]नाहीं,
वज्रप्रहार सोसिल कसि, व्हावी मूर्छिता [11]प्रसूनाहीं? २३

जरि काय [12]वाग्विशारद येता [13]चार्वाक, बहु बरें होतें;
करिता [14]अपचिति माझी; दुःसाध्य हि कार्य साधिता तो तें."

ऐसे विलाप बहुविध केले सांगों नृपा! किती काय?
बहु जन ऐकुनि रडले, पडले शोकांत, बोलिले 'हाय!' २५

सचराचरा धरा ही त्या समयीं कांपली नरवरा! हे,
लोक पळे मृग हि खग हि ऐकुनि तन्निकट तो न रव राहे. २६

---

१. मंत्रानें पवित्र. २. यज्ञांतील अग्निकुंडांत. ३. अंतीं कंटाळवाणा. ४. राज्योपभोगादि. ५. परंतु. ६. भगिनी, दुःशला. (जयद्रथस्त्री). ७. शत्रूचें द्रव्य (राज्य). ८. विशाललोचना. ९. माता. १०. मरून जाईल. ११. पुष्पांच्या योगानें. १२. भाषणांत चतुर. १३. चार्वाक नांवाचा दुर्योधनपक्षीय राक्षस. १४. पूजा.

अश्वत्थाम्यातें तो युद्धव्यवहार त्या जनें कथिला
कीं, 'भीमें ऊरुद्वय भंगूनि गदायुधें नृपति मथिला.' २७

अध्याय दहावा.

भोज, कृप, द्रौणि तिघे आले धांवोनि [१]शोणित वहात,
मनिं म्हणति, 'खळा भीमा! कैसा धरिला न कोणि तव हात?'
धांवडिले सूतांहीं त्या वीरांचे महाजवन वाजी,
होते क्षतार्त परि ते दाखविती प्रतिपदीं जव नवा जी! २
येउनि विलोकिला कुरुराज तिहीं [२]प्रमथितोरु पतित रणीं,
हरिहत गज कीं राहुग्रस्त समस्तग्रहाधिपंति तरणी. ३
भूतक्रव्यादाहीं [३]परिवृत सर्वत्र [४]उग्रकृत्याहीं,
तो दुर्योधन, भूपतिसत्तम जैसा [५]धनार्थिभृत्याहीं. ४
मोह तिघांस हि झाला, त्यां ती कष्टा दशा पहावेना;
सर्वस्वहानि सोसे, प्रभुहानि कुलजमना सहावेना. ५
उतरुनि रथावरुनि ते बसले कुरुपतिसमीप वीर तिघे,
तन्मति तसी जसी [*]पतिदाहीं दुःसह दशा नवी रति घे. ६
बसतां समीप आला त्यां धीरांला हि हुंडका राज्या!
तो ताप काय सांगों, जोडी कर [६]अग्निकुंडकारा ज्या? ७
द्रौणि म्हणे, "हा! किमपि न यश आलें आमुच्या धनुष्यांतें,
बहुधा [७]सहाय होउनि यश द्यावें हें नव्हे मनुष्यांतें. ८
नसतें असें तरि तुजी होती राज्या! असी दशा कां गा!?
लागावी कस्तूरी पुष्कळ त्या धूळि लागली आंगा! ९

---

१. रक्त. २. मोडल्या आहेत मांड्या ज्याच्या असा. ३. वेढलेला. ४. भयंकर कृत्यें करणाऱ्यानीं. भूतानीं व राक्षसानीं. ५. द्रव्येच्छु सेवकानीं. ६. अग्निकुंडरूप कारागृह. ७. बहुतप्रकारें सहाय करून हि यश देणें हें मनुष्याच्या हातून होणारें नाहीं. * शंकरानीं मदन जाळून टाकला तेव्हां.

त्यास क्रव्याद जपति, होते बहु अपत ज्या सदा ज्ञाती;
गेली कोठें गा! ती शक्राचीसी तुझी संवाज्ञा[1] ती? १०
दुःशासनादि सोदर कोठें, कोठें तुजा सखा कर्ण,
कोठें शकुनि जयद्रथ, ज्यां भाग्य तुजें जसें झषां अर्ण[3]? ११
कोठें छत्र तुजें तें? बा! केलीं आजि काय तीं चवरें?
गमति उतरलीं विधिच्या[4] जीं गगनांतुनि आयतीं च वरें. १२
'चपळा श्री' हें सत्य; प्रत्यय आला मनास, न च खोटा;
रविसा कवि साधुमहित दाटुनि लावील दोष न चखोटा[5]." १३
नेत्र पुसुनि सर्वांतें भूप म्हणे, "शोक काय हो! याचा?
मर्त्यांचा केव्हां तरि भस्म चि विपदोक[6] काय होयाचा. १४
तरि होता घात, जरि व्यसनीं सांभाळितों न टेंकेलों[7],
मानी हांसुनि म्हणते मज, 'वीराभिनय[8] या नटें केला.' १५
पडला शात्रवशस्त्रें[9] समरांत समंतपंचकीं[10] काय,
कां करितां शोक उगे? पडलों रोगार्त मंचकीं काय? १६
पावे अनंतसुकृतें क्षत्रिय समरांत कायहानि बरा,
होइल वांचोनि सुचिर रुचिरगृहीं लाभ काय हा निर्बरा[11]? १७
उरलें तेजें[12], अधर्में वधिला धार्मिक परें, बरें जालें;
आलें मनास माज्या, तीक्ष्ण हि परि पथ्य हें जसें आलें. १८
मेलों बहुभाग्याचा मीं निहतज्ञातिबांधव स्पष्ट,
उरतों, शोकें झुरतों; स्वजनवियोगाअसा नसे कष्ट. १९
धर्मभ्रष्ट न झालों, हा कृष्णाचा प्रभाव, न दुज्याचा,
पूर्वज वसिष्ठ[13]नामा सन्महितयशा तसा चि यदु ज्याचा. २०
उरलां प्रळयांत तिघे, जालें प्रिय परम आजि हें माजें,

---

१. मोठी सत्ता. २. माशांस. ३. पाणी. ४. ब्रह्मदेवाच्या वरानें. ५. चांगल्यास. ६. विपत्तिगृह—पंत. ७. धैर्यास. ८. वीराचा आविर्भाव, बतावणी. ९. शत्रूच्या शस्त्रानें. १०. या नांवाच्या क्षेत्रांत. ११. म्हाताऱ्यास. १२. कीर्ति. १३. मूळांत ह्या वसिष्ठाचा उल्लेख नाहीं; मग हा कोण?

द्याया अशक्य सदमृतरसपाना मेरुतुल्यहेमा जें[1]. २१
मज जय जोडुनि द्याया यत्न तुम्हीं साधुनीं भला केला,
'दुरतिक्रमा[2] नियति[3] जनकृतिला[4]' मुनिदृष्टि[5] जसि बलाकेला.
न करावा शोक तुम्हीं अवलोकुनि हे असी दशा माजी,
वेद प्रमाण जरि तरि म्यां अक्षय लोक जिंकिले आजि." २३
ऐसी वदोनि वाणी आणी पाणी नृपाळ नयनांत,
लोळे रजांत, निर्जिता[6] मृदुल[7]पयःफेनशुभ्रशयनांत. २४
द्रौणि बहु रडोनि म्हणे, 'मज लोकांला न दाखवे वदन,
दे आज्ञा त्या सकळां पांचाळांचें करावया कदन. २५
वधिला कपट करुनि गुरुवर्य त्रैलोक्यमान्य अधमानीं,
ऋजुयोधी तूं हि प्रभु जालासि तसा चि लब्धवध[8] मानी. २६
धर्मै वधिते तरि मज न तुजा[9] बहु शोक बाणता पातें,
देता शिरोनि हृदयीं न असा विषदिग्ध[10] बाण तापातें. २७
न तसा स्वतातघातें जालों मीं तप्त, जेंवि तव घातें;
शिशुसख्य[11] आमुचें जें जाणे क्षितिवरिल लोक अवघा तें. २८
कृष्णसमक्ष परांतें प्रेषीन प्रेतराज[12]भवना मीं,
अरिलयबळ मच्छस्त्रीं, अघलयसामर्थ्य जेंवि भवनामीं[13]. २९
आहेसि योग्य आज्ञा द्याया, ऋण आजि सर्व वारीन;
त्या तात[14]घातकांतें मीं सर्व उपाय करुनि मारीन.' ३०

---

१. प्रिय. २. अलंघनीय. ३. दैव. ४. यत्नाला—**पंत.** ५. कौशिकदृष्ट्या बलाका दग्धा—**पंत.** कौशिकनामक एक तपस्वी ब्राह्मण एका झाडाखालीं वेदपठन करीत बसला असतां त्याच्या मस्तकावर वरून एका बगळीनें पुरीषोत्सर्ग केला; यामुळें ब्राह्मणानें क्रुद्ध होऊन तिजकडे अनिष्टचिंतनपूर्वक पाहिलें तों ती मरून पडली. (महाभारत—वनपर्व अध्याय २०५ कलकत्ता-प्रत). ६. निजत आला—**पंत.** ७. मऊ व दुधाच्या फेंसासारख्या पांढऱ्या शयनावर. ८. प्राप्त जाला आहे वध ज्याला. ९. तुझ्या—दुर्योधनाच्या—मरणानें. १०. विषयुक्त. ११. बालमैत्री. १२. यमनगरास. १३. शंकराच्या नांवांत. १४. पांडवांना.

गुरुपुत्रपणश्रवणें बहुत चि तो मानिवर्य सुख पावे;
आलें मनास. कोण व्यसनीं न म्हणेल 'अर्यसु खपावे'? ३१
नृप कृपमुखाकडे अवलोकुनि म्हणे, 'अहो! उठा तूर्ण
आचार्य तुम्हीं, येथें आणावा कलश करुनि जलपूर्ण.' ३२
जलपूर्ण कलश घेउनि येतां त्यातें म्हणे नृप, "प्राज्ञा!
अभिषेक द्रौणिशिरीं शीघ्र करीं, म्यां दिली तुला आज्ञा. ३३
मत्प्रिय इच्छित असलिल तरि आग्रह या करूं नको कार्या,
अभिषेक करुनि सेनापति तूर्ण द्रौणिला करीं आर्या! ३४
'राजनियोगें विप्रें युद्ध करावें धरूनि चापातें,'
वेदज्ञ असें वदती, जाणासि तूं ही समग्र बापा! तें." ३५
अभिषेचिला कृपानें दुर्योधनचित्तरंजना भाचा,
पावकितें अभिषेची पूर्वी सुत जेंवि कंजनाभाचा. ३६
अभिषिक्त द्रौणि नृपा! आलिंगुनियां सुयोधना सिद्ध
होय, निघे गर्जुनि, तृण भस्म कराया शिखी जसा इद्ध. ३७
गेले तिघे हि देउनि आपुलिया लाज तळमळ तपातें,
धूळींत मीनसा बहु होता कुरुराज तळमळत पातें. ३८
हर्षाति पावोनि जसे साधु-रसि-कवि प्रयागदा पर्वा,
निवतील तसे पाहुनि साधु रसिक विप्र या गदापर्वा. ३९
हें पर्वपुष्प वाहे श्रीरामपदीं मयूर तो भावें,
शोभावें साधुशिरीं, यासि रसिकमधुपवृंद लोभावें. ४०

इति श्रीमहाभारते श्रीरामनंदनमयूरविरचिते गदापर्व समाप्तम् ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु॥
श्रीराम जय राम जय जय राम ॥

---

१. शत्रूंचे प्राण. २. नकारार्थी. ३. राजाज्ञेनें. ४. कार्तिकेयास. ५. कमलनाभ विष्णूचा पुत्र ब्रह्मदेव. ६. अग्नि. ७. प्रदीप्त. ८. चांगले रसिक असे विद्वान् लोक. ९. प्रयागफल देणाऱ्या. १०. रसिकरूप भ्रमरांचा समुदाय.

सौप्तिकपर्व.[1]

अध्याय पहिला.

बाडववीर[2] गुरुतनय, कृप, कृतवर्मा निघोनियां[3] गेले,
शिबिरा[4]समीप जावुनि रात्रिमुखीं[5] ते मुहूर्त[6]भरि ठेले. १
शिबिरीं पांडवकटकध्वनितें परिसोनि, आपणावरि ते
येतात असें मानुनि जाले तेथुनि पलायना करिते. २
धावुनि वनांत जावुनि पाहुनि तेथें विशाळ एक वट,
उतरोनि[7] करुनि संध्या बसले चिंता करीत एकवट. ३
अत्यंत श्रांत क्षतदेह[8] क्षतजें[9] सचैल[10] ते भिजले,
जरि वरशयनोचित[11] तरि कृपकृतवर्मा धरातळीं निजले. ४
होता तसा चि जागा द्रौणि ज्वरदग्धकायसा[12] रातीं[13],
वटवासिवायसांतें मारी तों एक वायसाराती[14]. ५
काकांचें कदन करी कौशिकें[15] होऊनि रात्रिबळमत्त[16]
त्या नीच्यापासुनि हीं गुण घे गुरुपुत्र जेंवि मुनि दत्त[17]. ६

---

१. भारतीयुद्धाच्या शेवटच्या दिवशी रात्री धृष्टद्युम्नादि पांडववीर शिबिरांत सुप्त (निद्रित) असतां अश्वत्थाम्यानें छापा घालून त्यांस ठार केलें, असा कथाभाग असल्यामुळें ह्या पर्वास **सौप्तिकपर्व** हें नांव आहे. २. ब्राह्मणयोद्धा. (हें गुरुतनय व कृप यांचें विशेषण). ३. समरभूमीवर दुर्योधन पडला होता तेथून. ४. [आपल्या] छावणीजवळ. ५. संध्याकाळीं. ६. दोन घटका. (कांहीं वेळ). ७. रथांतून. ८. शरीरास जखमा झालेले. ९. रक्तानें. १०. वस्त्रासहित. ११. चांगल्या बिछान्यावर निजण्यास योग्य. १२. तापानें पोळत आहे शरीर ज्याचें. १३. रात्रीं. १४. कावळ्यांचा शत्रु; घुबड. १५. घुबड. १६. रात्रीच्या वेळीं बळानें माजलेला. १७. दत्तात्रेयानें चोवीस गुरु केले; त्यांत सर्प, कपोत इत्यादि तिर्यक् योनींतील प्राण्यांपासून हि उपदेश घेतला.

उठवुनि त्यांसि म्हणे, 'हो! कार्य परोच्छेद; यांत मन घाला;
घाला घालूं त्यांवरि, ज्यांहीं वधिलें छळूनि अनघाला.' ७
कृप त्यास म्हणे, 'बापा! सुतांचा वध करू नये राती,
योग्या न तुज मनोरथसिद्धि अधर्मेंकरून; येरा ती. ८
होवूं स्वस्थ प्रातःकाळीं च करूं परांसवें युद्ध;
कुद्ध पुरुष अंध, तया यश साधेना चि साहसें शुद्ध.' ९
द्रौणि म्हणे, "वध केले त्यांहीं धर्में चि काय हो मामा!?
म्हणतां मजला चि तुम्हीं कां, करितां शत्रुकायहोमा, 'मा'? १०
छळवृत्तें मत्प्राण व्याकुळ होतात; घातलें कानें
आंत विष चि; सोसावा कैसा हो! तातघात लेंकानें? ११
कैसें निवेल तातघ्नवधावांचूनि आज हें मन गा!?
मच्छोकनगगुरुत्वें जाली च असेल लाज हेमनगा. १२
कुरुपतिच्या करुनि तशा त्या करुणविलापपंक्तिचें श्रवण,
कवण द्रवे न ऐसा कठिन? जळीं काय न द्रवे लवण? १३
घालूं नको कसा पितृघातकघाता असोनि नर कास?
सुतहननदुरितें मीं भोगीन सुखें वसोनि नरकास." १४
योधा या रोधाया बोधें शकला न मातुळ, न भोज;
ते दोघे घन गमले अनिवार्य द्रोणनंदन नभोज. १५
एकांतीं स्वरथातें सिद्ध करी, त्यासि भोज कृप पुसती,
'बा! काय योजिलें त्वां? संमति सोडूं नये असी सुस्मती. १६
वर्तों एकविचारें त्यजितोसि प्रीति, रीति कां गा! ती?

१. कृपाचार्य व कृतवर्मा यांस. २. निष्पाप अशा (द्रोणास). ३. नको. ४. प्रारंभीं हा चरण 'तातघ्नवधावांचूनि कैसे निवेल आज हें मन गा!' असा लिहिला गेला होता, तो अक्षरांक पाहून कवीनें सदरप्रमाणें दुरुस्त केला आहे. ५. माझ्या शोकरूप पर्वताच्या मोठेपणानें. ६. मेरुपर्वतास. ७. हृदयद्रावक अशा अनेक शोकवचनांचें. ८. पुरुषासारखा पुरुष असून. ९. झोपीं गेलेल्यांच्या वधाच्या पापानें. १०. योद्धयास. ११. वायु—पंत.

आम्हीं समसुखदुःख व्यसनीं आहों तुजे चि सांगाती.' १७
द्रौणि म्हणे, " पितरांचें जों ऋण, सुखकीर्तिचें पद न ये तों,
यास्तव 'हो सिद्धि' म्हणा, सज्य असा, करुनि अरिकदन येतों."
ऐसें सांगोनि निघे, [1]विधि, शिबिरीं[2], क्षोभतां, तडक राया!
शिकवी काम हि कोप हि तिसरा ही लोभ तांतड कराया.
कृप भोज सिद्ध होउनि गेले गुण कार्मुकासि जोडूनीं,
करितील काय तैशा त्या व्यसनीं गुरुसुतासि सोडूनीं? २०
अश्वत्थामा जावुनि जों त्या शिबिरीं शिरावया पाहे
तों एक अपूर्व महद्भूत[3] द्वारापुढें उभें आहे. २१
बहुशत[4]चंद्रार्कद्युति बहुशतभुज बहुशताक्ष बहुरूप
कनकनग हि विघरावा यत्तेजें, पावकें जसें तूप. २२
बहुशस्त्रव्याघ्राजिनधर उग्र प्रोच्च[5] जैंवि विंध्यधर[6]
नागमयांगद[7]-कुंडल-हार-कटक-मध्य-यज्ञसूत्र-धर. २३
तत्सर्वांगांतूनि ज्वाळा प्रलयाग्निच्या तशा निघती,
विद्युत्कोटिसपत्नी[8] तैशा त्या दशदिगंतरीं रिघती. २४
त्याच्या तेजःकिरणांपासुनि सहसा गदासरोजकर[9]
बहुशतसहस्र जाले प्रकट हृषीकेश[10] शंखचक्रधर. २५
अत्यद्भुत भूतातें भ्याला न द्रौणि, तो महाधीट
योजी शस्त्रें अस्त्रें राहुनियां त्यापुढें उभा नीट. २६
गिळिला चि महद्भूतें शस्त्रास्त्रप्रकर[11] जैंवि सुग्रास,
तऱ्हि हाणी शक्तिगदाखड्गांहीं धरुनि धैर्य उग्रास. २७

---

१. दैव फिरल्यामुळें. (विपरीत बुद्धि ही दैव फिरल्याचे चिन्ह). २. पांडवांच्या. ३. मोठा प्राणी. ४. शेंकडों चंद्रसूर्यांप्रमाणें तेजस्वी. ५. अति उंच. ६. विंध्यपर्वत. ७. सर्पांची केलेलीं बाहुभूषणें, कर्णभूषणें, हार, कडीं, कटिदोरा व यज्ञोपवीत हीं धारण करणारा. ८. कोट्यवधि विजांसारख्या (तेजस्वी). ९. गदा व कमलें हातांत असणारे. १०. इंद्रियांचा नियंता. (कृष्ण). ११. समुदाय.

त्यांतें हि महद्भूत ग्रासी, ज्वलनास्य[1] दर्भकवळांतें,[2]
किंवा क्षुधिततर गरुडमुख जेंवि फणा[3]भृदर्भकवळांतें. २८
शस्त्रें सरलीं, कैसे रक्षितिल दमुनि दवा वना कार्शं[4]?
पाहे जनार्दनाहीं जाला आकाश तो [5]अनाकाश. २९
द्रौणि म्हणे, 'ज्ञानार्थ श्रीगुरुचरणांसि आदरें भजलों,
तऱ्हि मीं जड जाणुनि बहुदारुण पातक करावया सजलों. ३०
पापें मति बहु मळली, न मज महद्भूत कोण हें समजे;
ते ज्ञानी, धार्मिक गुरुवत्सळ सर्वत्र सर्वदा सम जे. ३१
जावें शरण शिवाला, जो या [6]ब्रह्मोपपदवदंडातें
आश्रय वरद प्रभु, या तो चि निवारील दै[7]वदंडातें.' ३२
हें योजुनि उतरे धृ[8]तसत्व रथावरुनि, जोडुनि करातें
स्तवुनि म्हणे, 'सोम[9]प्रभु सत्वर थां[10]वरु निजो[11]डुनिकरातें. ३३
वरदेश्वरा! शरण्या! तारीं शरणागता पहा देवा!
मीं [12]सर्वभूतरूपें [12]उपहारें यजिन तुज महादेवा!' ३४
जाउनि शरण मनोगत जेव्हां तो वीर वाडव निवेदी,
सत्व पहाया प्रभुनें तत्काळ प्रकटिली कन[13]कवेदी. ३५
त्या कांचनवेदींत प्रकटे भगवान् शि[14]खी [15]महाकील,
वाटे, याला पाहिल तरि रवि [16]हरि शीघ्र कां न हाकील? ३६
[17]प्रभुपार्षद प्र[18]थमगण नानाकार प्रचंड बहु आले;
भ्यावे शक्राचे हि, न परि डोळे द्रौणिचे तया भ्याले. ३७

---

१. अग्निमुख. २. दर्भांच्या जुडीस. ३. बालसर्पांच्या समूहास. ४. तृणविशेष. ५. अनवकाश. (सर्व आकाश भरून गेलें). ६. 'ब्रह्म' या उपपदानें युक्त अशा अंडास=ब्रह्मांडास. ७. दैवानें केलेल्या शिक्षेस. ८. धैर्यवंत. ९. सोमप्रभु (साबशिव) हा च सोमप्रभु (चंद्र). १०. स्थिर करो. ११. [आकाशांत प्रकट झालेल्या हजारों हृषीकेशरूपी] आपल्या नक्षत्रसमुदायास. १२. पंचमहाभूतात्मक देहाचा बली देऊन. १३. सुवर्णमय यज्ञभूमि. १४. अग्नि. १५. प्रज्वलित. १६. घोडे. १७. शंकराचे सेवक. १८. गणविशेष.

द्रौणि म्हणे, 'श्रीरुद्रा! आत्मसमर्पण करुनि तुज [1]निवे दीन,
[2]आत्मोपहार आजि ब्राह्मण [3]आंगिरस मीं निवेदीन[4]. ३८
मज हे [5]अशक्य अरि जरि, तरि घे मातें, [6]दहांत यश राहो;
म्यां ब्राह्मणें वदावें बहु काय? तुज्या सदा जय शरा हो.' ३९
ऐसें वदोनि कांचनवेदींत हुताशनीं शिरोनि हि, तें
[7]ब्रह्म बसुनि चिंती, जें शोभित दोषाकरें [8]शिरोनिहितें[9]. ४०
होय प्रसन्न पाहुनि देव तया द्रोण[10]संभवा हविते;
प्रेम, प्रवाहपतिता सर्वांस हि जेंवि अंभें, वाहविते[11]. ४१
श्रीशंभु म्हणे, 'द्रौणे! सत्यतपःप्रमुखगुणगणें [12]संजला
भजला कृष्ण बहु; असा प्रियपुरुष जगत्त्रयीं नसे मजला. ४२
[13]आर्जव, शौच, त्याग, क्षांति, नियम, बुद्धि, भक्ति, धृति यांहीं
केलें सदा मदाराधन कृष्णें, न पडलें उणें कांहीं. ४३
यदुपतिसंमानार्थें[14] त्वत्सत्वपरीक्षणार्थें बहुधा या
माया केल्या, रक्षुनि पांचाळ, यशें स्वसक बहु [15]धाया. ४४
पांचाळादिशिबिरगत काळाचे सकळ जाहले [16]कवळ,
आयुष्य अजि सरलें सर्वांचें, समय पातला जवळ. ४५
घडरि करिति जनजीवितहानि, जसे [17]कलशातोयहानि [18]छिद्रें;
जा, हो निमित्त, घे असिवर; सत्वर काळ होय हा, निघ रे!'
ऐसें वदोनि दिधला प्रभुनें असि विजयजनक विप्रकरीं,
सूचविलें सकळमनोरथपूरक निजयजन [19]कोविप्रकरीं. ४७

---

१. समाधान पावले. २. आत्माहुति. ३. अंगिरसकुलोत्पन्न. (ब्रह्मदेव—अंगिरस—बृहस्पति—द्रोण—अश्वत्थामा). ४. अर्पण करीन. ५. [जिंकिले जाण्यास] अशक्य. ६. दहा लोकांत, जनांत. ७. शिवरूप ब्रह्म. ८. चंद्रानें. ९. मस्तकावर असलेल्या. १०. अश्वत्थामारूप होमद्रव्यास. ११. पाण्यी. १२. सजलेला (कृष्ण). १३. सरळपणा. १४. श्रीकृष्णास मान देण्याकरितां. १५. संतुष्ट होण्यास. १६. घास. १७. घागरींतील पाण्याचा नाश. १८. छिद्रें—भोकें. १९. सावी लोकांत.

देउनि करवाळ[1] करीं, करुनि शरीरीं प्रवेश हि क्षिप्र
विप्रत्यूह[2] परवधीं केला अतुळें अनुग्रहें विप्र. ४८
होय भगवदाविष्ट[3] द्रौणि ब्राह्मण महोग्र भार्गवसा[4],
अन्योन्य भूत राक्षस म्हणति, ' धरुनि शिबिरसत्र[5]मार्ग वसा.'
शिबिराकडे निघाला तो साक्षाद्रुद्रसा महातेजा,
ईश्वर चि म्हणत होते बहु राक्षस भूतगण पहाते ज्या. ५०

अध्याय दुसरा.

कृपभोजांतें सांगे, " शिबिरद्वारीं असा, वधा[6], नाहीं
चिंता तुम्हांसि; तुमचें काय करावें असावधानाहीं ? १
शिबिरांत घालितों मीं व्हाया गुरुशत्रुहानि[7] घाल्याला,
एक हि पळों न द्यावा, मारा चि म्हणोनि 'हा !' निघाल्याला."
ऐसें सांगुनि शिरला शिबिरांत द्रोणपुत्र अपथानें[8]
होतीं[9] करित कृपीचीं बहुधा बहुयुग बहूग्र तप थानें. ३
तो धृष्टद्युम्नाच्या गेला राज्या ! हळू च निलयातें[10],
गोष्ठांत[11] गोवृषातें[12] व्याघ्र जसा न्यावयासि विलयातें. ४
बहु दुर्लभजयलाभें होउनि निश्चिंत निर्भयस्वांत[13],
स्वस्थ समस्त हि निजले होते जाणोनि उत्तम प्रांतें[14]. ५

---

१. खड्ग. २. विघ्नरहित. ३. शंकरानें प्रवेश केला आहे शरीरांत ज्याच्या असा. ४. परशुरामासारखा. ५. छावणीरूपी अन्नछत्राचा मार्ग. ६. [आंतून जे कोणी येतील त्यांस] वधा. ७. नाश. ८. आडमार्गानें. ९. अश्वत्थाम्यानें केलेलें साहसाचें कर्म हा जणूं काय त्यानें ज्यांतील दुग्धपान केलें त्या कृपीच्या स्तनानीं अनेक युगें केलेल्या मोठ्या कडक तपश्चर्येचा च प्रभाव होय. १०. [छावणींतील] निवासस्थानातें. ११. गोठ्यांत. १२. गाईबैलांस. १३. निर्भय अंतःकरणाचा. १४. [तो] प्रदेश.

सदनीं शिरोनि पाहे सुखसुप्ता तातघातका मत्ता
धृष्टद्युम्ना, उठवी हाणुनि नागासि गरुडसा लत्ता. ६
सहसा नेत्रें उघडुनि तो धृष्टद्युम्न ओळखे अरिला,
शयनावरुनि उसळतां दृढ कवळुनि केश गुरुसुतें धरिला. ७
पाडी, रगडी, वाटे तो तार्क्ष्य[1] चि त्या महाहिला झडपी,
पितृघात आठवुनि, उर पर्के, अन्यें पदें गळा दडपी. ८
क्रतुपशुतें[2] जेंवि, तसें लागे शस्त्राविणें चि माराया,
बा राया! नखरांहीं फाडी, परि तो शके न वाराया. ९
पार्षत म्हणे, 'गुरुसुता! मजला शस्त्रेंकरूनि मारावें,
पावेन वीरलोकाप्रति, बा! शरणागतासि तारावें.' १०
द्रौणि म्हणे, 'मारावा शस्त्रें तो, जो असेल अधमान्य[3].
गुरुघातका! तुजा तों गुरुभक्तजनीं असा चि वध मान्य.' ११
ऐसें म्हणोनि मर्मी हाणी तो शत्रुघातकर टांचा;
बुकलुनि मारी, चित्तीं घूककृत[4] स्मरुनि घात कैरटांचा[5]. १२
तो मार्यमाण[6] पार्षत आरडतां ज्या स्त्रिया जवळ होत्या,
उठल्या सहसा, झाल्या त्रासव्याळाननीं[7] कवळ हो! त्या. १३
उग्रें कर्में रूपें भासे तो भूत, विप्र भासेना;
जाल्या त्रासें हरिच्या[8] दशकंठें[9] जेंवि विप्रभा सेना. १४
भीरु स्त्रीजन न वदो; वदले उठुनीं हि रक्षक न कांहीं,
जे गौरविले होते प्रियसखसे अवनदक्ष[10] कनकांहीं. १५
वध करुनि द्रौणि रथीं बसल्यावरि, त्या म्हणोनि 'हा!' रडल्या;
शापुनि त्या दुररीशा[11] कुररीशा[12] एकदा चि आरडल्या! १६

---

१. गरुड. २. यज्ञांतील पशूस. ३. नीचाहून निराळा, अनीच. ४. उलूक-**पंत.** ५. काकांचा-**पंत.** (मागें अ० १।५ ते ६ पहा). ६. मारला जाणारा. ७. भीति. ८. हरिच्या सेना=शक्रचमू-**पंत.** ९. जेंवि दशकंठें हरिच्या सेना [तेंवि तेणें त्या सेना] त्रासें (भयानें) विप्रभा (निस्तेज) जाल्या. १०. रक्षण करण्याविषयीं कुशल. ११. अत्यंत दुष्ट शत्रूस. १२. कुरर पक्ष्यांच्या मार्यांप्रमाणें.

अंतःपुरांत जेव्हां नृप[1] वधिला म्हणुनि गलबला केला,
होय चमूला भुज ही भर पाशीं[2] जेंवि गल बलाकेला. १७
'धांवा हो! धांवा! हा आतां बसला रथीं, पहा, रोधा[3],
नेणों नर कीं राक्षस गेला मारूनि या महायोधा.' १८
गडबडुनि वीर उठले, शस्त्रें घेऊनि धांवले क्षिप्र,
त्या सर्वांतें हि वधी त्या रुद्रास्त्रेंकरूनि तो विप्र. १९
तैसें चि उत्तमौजाप्रति, वधि पशुतें मखीं जसें शमिता[4],
कीं प्रकटली शरीरीं रुद्रवरें शक्तिसंपदा अमिता. २०
हाणी उरीं गदेनें वीर युधामन्यु जरि, तदपि त्याचा
वध करि तसा चि सुयशें नाशाया तो मनोगद[5] पित्याचा. २१
मग सुखसुप्तांची च द्रुततर[6] शिबिरांत मान तो कापी,
शस्त्रासि म्हणे भटगळ[7] देउनि जसि माय थान तोका 'पी.' २२
बा! वधिले ते हि प्रतिविंध्यादि द्रौपदीकुमारमणी,
रुसली लावुनि तेव्हां अकृपपण प्रभुकडे उमा[8] रमणी. २३
मग मारिला गुरुसुतें पाडुनि तो भीष्मघातक शिखंडी,
गुंजा हि गुरु[9] गैराची[10] गिळितां, न करील घात कशि खंडी? २४
स्पर्शे ज्यातें त्यातें त्यातें तत्काळ तो सदसि खंडी;
वीरांत न राहों दे, व्याळांत लव हि जसा मद शिखंडी. २५
शिबिरांत राक्षसभयें हृदयीं हतशेष[11] सर्व भट कोंदे,
पळतां कृप कृतवर्मा द्वारीं एकास ही न फटकों[12] दे. २६

१. पांचालनृप धृष्टद्युम्न. २. पाशीं पडतां बलाकेला मान सांवरत नाहीं तसें—**पंत.** ३. अडवा. ४. यज्ञांतील पशूचा वध करणारा. ५. मानसिक रोग. ६. फार जलदीनें. ७. वीरांचे गळे. ८. आपल्या नवऱ्याच्या वरामुळें अश्वत्थाम्याला असें नीच कृत्य करितां आलें म्हणून पार्वतीला शंकराचा राग आला. ९. अधिक. १०. 'स्वल्पभूत वैर ही दुर्जर; मग महद्वैर कसें पचेल?—**पंत.** ११. मरून उरलेले. १२. बाहेर जाऊं न दे. (सर्व तेथल्या तेथें च ठार करी).

मग तींकडे[1] दिसल्या सर्व शिबिरें[2] लक्षिवेश पेटविला,
सकळ प्राणिमात्र तिघां वीरांहीं प्रेतप्रतिम भेटविला. २७
स्वप्नांत रणारंभापासुनि ते सर्व उग्रगात्रीतें[3],
देखत होते अश्वत्थाम्यासमवेत, काळरात्रीतें. २८
स्वकदन जैसें स्वप्नीं त्याच्या दृष्टीस विधिबळें पडलें,
घडलें तसें चि, दडलें मिउनि जरि प्राणिवृंद[4] तें रडलें. २९
त्या द्रौणिच्या प्रवेशीं शिबिर सुनिःशब्द[5] बा! असें हो[6] तें,
तैसें चि निर्गमीं[7] ही निजलें घालूनि बाजसें[8] होतें. ३०
एक चि झाला होता रक्तें चिकटोनि खड्गमुष्टि[9] कर,
तैसा चि कवच देह हि; त्याहुनि न विवाहवेष[10] तुष्टिकर. ३१
भेटे कृपासि हर्षें, त्या ही तो वीर विप्र भोजास,
खद्योत[11] घूक[12] झाले पर मानुनियां रवि प्रभो[13]! ज्यास. ३२
दुर्योधनाकडे मग गेले सौप्तिककथा[14] कथायास,
दुर्लभजयलाभें जे न गणिति देहक्षतव्यथाऽऽयास[15]. ३३
‘अर्थी येती घ्याया धन तुजपासाव[16] जेंवि दारा[17] या,
तेंवि मिळालीं होतीं बहु कुरुपा! सावजें विदाराया.’ ३४
पुसि रक्तदिग्ध[18] मुख त्या प्रभुचें[19] गुरुपुत्र महिवरा! हातें,
ज्याच्या भुजाश्रयसुखें[20] विसरलि होती च महि वराहातें[21]. ३५
स्मरुनि बहुमानदान द्रौणि करि विलाप, कुरुकुपास[22] रडे;
‘होते निर्भय आश्रित अवलंबुनि तुज, जसे कुंपा[23] सरडे. ३६

---

१. तीन बाजूनीं. २. छावणी. ३. भयंकर शरीर असणाऱ्या (काळरात्रीस). ४. त्या प्राणिवृंदाच्या. (सेनेच्या). ५. अगदीं शब्दरहित. ६. होतें. ७. बाहेर जाते वेळीं. ८. बाज घालून निजलेसें. ९. तलवारीची मूठ. १०. लग्नाच्या वेळचा पोषाक. ११. काजवे. १२. घुबड. १३. धृतराष्ट्रा! १४. निजलेल्याना मारल्याची हकीकत. १५. शरीराला झालेल्या जखमांची पीडा आणि श्रम. १६. पासून. १७. तुझ्या दारीं. १८. रक्तानें भरलेले. १९. दुर्योधनाचें. २०. बाहूंच्या आश्रयामुळें होणाऱ्या सुखानें. २१. वराहरूप विष्णूस. २२. दुर्योधनराजासाठीं. २३. कुंपणास.

ऐसा पडलों, होतों धन्य, न होईन स्तनंधयामर्षी,[1]
हतभाग्य म्हणुनि झालों भाजन बहु यश करुनि न यशा मीं.
महीनता सुखातें असि तापविली पहार येवोतें;
जें जोडावें युद्धीं मेळविलें त्वां महार्थें बा! तें. ३८
जीवंत असलि कीं बा कुरुराज्या! ऐक हर्षदा[2] वार्ता,
हें विजयवृत्त होयू त्वत्कर्णा जेंवि धैर्य दावार्ता. ३९
केशव सात्यकि पांडव या सातांहुनि अन्य झाडून[3]
धाडून यमपुरीतें आलों अरिशिबिर शून्य पाडून. ४०
वधिला गुरुघ्न बुकलुनि पशुसा दुर्योधना! शम[4] नयज्ञा!
आदरिल न सुज्ञाचें, न करुनि दुर्योध-नाश, मन वज्ञा. ४१
तैसा चि उत्तमौजा वधिला तैसा चि तो युधामन्यु,
तो शांतनवांतक ही, हो! स्वस्थ नको धरूं बुधा! मन्यु.[5] ४२
वधिले म्यां ते हि प्रतिविंध्यादि कुमार पांच वरि! जे
झाले शतशः प्रमुदित ज्यांची पाहोनि पांचवी[6] राजे.' ४३
त्वत्सुत[7] त्या, कामकरा[8] श्रीरुद्रा जेंवि मानवे[9] दास,
दे त्यांसि,[10] आभिचारिक[11] दे चवथ्या[12] जेंवि मान वेदास. ४४
'[13]हर्ष दिला त्वां चि करुनि धृष्टद्युम्नादि शत्रु शांत[14] नव,[15]
प्रियकर असा न कर्ण हि, न तुजा तात हि, न तो हि शांतनव.
माजें तुम्हीं तिघानीं केलें प्रिय सर्व पूर्ण अवसानीं,
श्रीशंभुच्या करावें भक्ताचें इष्ट जेंवि नवसानीं. ४६
हें प्रिय गुरुसि[16] कथिन, मज देऊनि निरोप पाठवा नाकीं,[17]

---

१. 'नष्ट करी' असा अध्याहार. २. पर्जन्यवृष्टि. ३. सर्व; एकूणएक. ४. शांत हो. ५. कोप. ६. जन्माच्या पांचव्या दिवशी केला जाणारा उत्सव. ७. तुझा मुलगा (दुर्योधन). ८. इच्छित पूर्ण करणाऱ्या. (हें विशेषण शंकर व अश्वत्थामा या उभयतांस हि लागेल) ९. मान देई. १०. अश्वत्थाम्यास. ११. जारणमारणादि कर्मं करणारा. १२. अथर्ववेदास. १३. दुर्योधन म्हणतो. १४. नष्ट. १५. नऊ. १६. द्रोणाचार्यास. १७. स्वर्गांत.

वदलों असेन अप्रिय तें मागें किमपि आठवाना कीं ! ४७
त्यजितों शरीर, आज्ञा द्या, तुमची आमुची पुन्हां भेट
स्वर्गीं घडेल चि, उगे, शोकसमुद्रांत धैर्य हें बेट.' ४८
ऐसें वदोनि राया ! दुर्योधनराय काय सोडून,
स्वर्गासि मानिमस्तककंपप्रद[1] तेज जाय जोडून. ४९
ते त्या नृपदेहातें भेटुनि पाहुनि पुनःपुन्हां वदन,
रडत उषःकाळीं[2] पुरपथ धरिती स्मरुनि तें महाक्रंदन[3]. ५०
ऋषिदत्त[4] दिव्यदर्शन[5] माजें शोकांत पावलें अंत,
तें सत्य 'ज्ञानाचा उच्छेदक शोक' म्हणति जें संत. ५१
अत्युष्ण दीर्घ असकृत् सोडुनि निःश्वास काष्ठसा अंध
निश्चेष्ट होय शोकें, न दृढ स्नेहाअसा दुजा बंध. ५२

(गदापर्वांतर्गत)

ऐषीकपर्व[6].

अध्याय पहिला.

वार्ता सांगे धृष्टद्युम्नाचा सारथी नरवैरा[7] ती;
पडला पांडवकर्णीं निद्रेंत तसा हि तो न रव[8] राती. १
'वधिले द्रुपदसुत सबळ[9], कृष्णेचे सुत हि गुरुसुतें नष्टें[10],

---

१. अभिमानी पुरुषाचें हि मस्तक डोलविणारें. २. पहाटे. ३. मोठें युद्ध ४. व्यासानीं दिलेला. ५. दिव्यदृष्टि. ६. 'इषिका' म्हणजे दर्भाची काडी; ती ब्रह्मास्त्राचें अभिमंत्रण करून अश्वत्थाम्यानें पांडवांचा निःपात व्हावा म्हणून त्यांवर सोडली, असा कथाभाग असल्यामुळें या पर्वाला **ऐषिकपर्व** म्हणतात. ७. धर्मास. ८. गळ्जरा. ९. बलवान. १०. दुष्ट अशा.

आपण चि वधव्यग्रा[1] भोजापासूनि[2] वांचलों कष्टें. २
कृपभोजद्रौणिमनीं तिळ हि न सकरुण सखेद रव[3] डाजे,
यांहुनि बेरड मांग हि बहुत बरे घालिते दरवडा जे. ३
जाले अवलोकुनि जे रक्ताचा ह्रद अगाधसा[4] धसते,
परि तोडिले चि वदनीं तृण धरिते[6] ही अगा! घसाधस ते.' ४
तो वृत्तांत श्रवणीं पडतां चि नृपाळ पावला पतन,
केला सात्यकियमजयभीमाहीं सांवरूनियां जतन. ५
धर्म म्हणे, 'हा! हा! जरि करितों सुतपोवनांत सुतपातें,
कां शोकदग्ध होतों स्वसुहृत्संबंधिमित्रसुतपातें? ६
माजे न भाजतिल कां? शोकें असु भाजिले अनयनाचे[7];
मोहीं पडे, रडे, जयलाभें हांसोनि जो अनय[8] नाचे. ७
आला माजा चि जसा गुरुपुत्राचा तसा न राग मला,
सुज्ञा निजप्रमाद चि घातक पर बालिशा नरा गमला. ८
ती मृदुलप्रकृति[9] कसी दुःसह शोकज्वरासि साहेल?
राहेल सासु कैसी? कोणाच्या आननासि पाहेल? ९
कर्ण द्रोण पितामह या दुस्तरसागरत्रयीं तरले,
ते कुंनदांत[10] बुडाले; धिक् तुज जनजीवनस्थिते[11] तरले!! १०
वत्सा नकुळा! जा ये घेउनि त्या परमहीनभागेला[12],
जीस तमीं घालुनि शिशुशशिगण[13] सोडुनि मही नभा गेला.'
धाडुनि माद्रेयांतें* धर्म रडत जाय सुतवधस्थानीं,

१. वध करण्याचे कामी आसक्त झालेल्या. २. कृतवर्म्यापासून. ३. [शिबिरांतील लोकांचा] शब्द. ४. दुःख देई, द्रव आणी. ५. धसते जाले=धावरून धावं लागले. ६. दाती तृण धरणारे, शरण आलेले. ७. धृतराष्ट्राचे. ८. अनीतिमान् मनुष्य. ९. नाजुक स्वभावाची (द्रौपदी). १०. लहानशा नदींत; ओढयांत. ११. हे तरले (चंचल अशा) जनजीवनस्थिते (जीवांच्या जगण्या)! १२. अत्यंत दुर्दैवीला. १३. पुत्ररूप चंद्रांचा समुदाय. * माद्रेयातें (?).

ऊपरिस्थानीं[1] केलें रोदन तैसें चि तें अधःस्थानीं. १२
व्याधहतातें[2] [illegible] वृषभ पाहोनि जेंवि कळवळतें,
धर्म तसा कळवळला, जेणें निजदेह[3] जें [illegible] [illegible]. १३
नकुळ उपप्लव्याहुनि[4] वाहुनि कृष्णेसि निजरथीं आला,
तद्बंधुकुमारांचा द्रौणिकरें होम जे स्थळीं झाला. १४
पडले येतां चि तिच्या द्रौणिनिहत बंधु पुत्र ते दृष्टी,
शोकीं पडली व्याघ्रव्यापादिततर्णका[5] जसी गृष्टी. १५
मोहसमुद्रीं कृष्णाक्षिति[6] सांवरिली वृकोदरवराहें,
धर्म म्हणे, 'ध्रुवमतिदा[7]! व्यसन अरीस हि नको दरवरा[8]! हें.'
कृष्णा म्हणे, ' न जालें ऐसें दैत्यासुरां नरां[9] जन्य[10],
धन्य प्रभु धर्मा! तूं, अन्य नयनिपुण असा न राजन्य[11]. १७
निजसंतान यमाच्या दिधलें शुचिच्या[12] जसें चि आज्य करीं,
बहु बरवें केलें हें; निश्चित सुखें यथेष्ट राज्य करीं! १८
राज्यसुखें या पांचां त्या सौभद्रास[13] ही विसरशील,
कीं तूं स्वसुखसुविस्मृतदेहादिनिखिल[14] सुधी विसरशील[15]. १९
मन चिंतुनि सुप्तहता[16] त्यां एकैका मुलास कळकळतें;
प्रायोपवेश चि महादुःखौषध, हें तुला सकळ कळतें. २०
मज शांति नसे पातकिगुरुपुत्रवधाविना, शपथ करित्यें;

---

१. स्वर्वासिनः पाताळवासिनश्च तदा रुरुदुरित्यर्थः-**पंत.** तेव्हां स्वर्गवासी व पातालवासी लोक रडले, असा अर्थ. २. व्याधानें मारलेल्या. ३. देहविस्मृति जाली-**पंत.** ४. अज्ञातवासानंतर युद्धाची तयारी करण्याकरितां पांडव विराट. नगरीजवळच्या या गावीं राहिले होते; येथें च द्रौपदीस ठेविलें होतें. ५. वाघानें मारला आहे वत्स जीचा अशी नूतनप्रसूत गाय. ६. द्रौपदीरूप पृथ्वी. ७. भो भगवंतं स्तोतुं ध्रुवाय मतिस्फूर्तिप्रद-**पंत.** भगवंताची स्तुती करण्यास ध्रुवाच्या बुद्धीस स्फूर्ति देणाऱ्या! ८. पांचजन्या! संबोधन-**पंत.** ९. प्रत्ययाभावी सप्तमी. १०. युद्ध ११. क्षत्रिय. १२. अग्नीच्या. १३. अभिमन्यूस. १४. स्वतांच्या सुखामुळें अगदी विसरले आहे देहादि सर्व पदार्थ ज्यानें असा. १५. विसराळू. १६. झोपेंत मारलेल्या.

प्रायोपवेशविधिनें मीं प्राणांचा विलय याच करितें.' २१
ऐसें वदोनि बसली वेडचि मरणार्थ पतिपुढें धरणें,
भीमासि म्हणे, 'त्वां तरि युद्धें निजकीर्ति हे समुज्ज्वळली. २२
देउनि सर्वस्व नृपें मेळविलें राज्य सुखविलासार्थ,
काय यश वदों? धर्में फार चि रक्षूनि सुखविला सार्थ!' २३
धर्म म्हणे, 'साध्वि! समज, सुत सोदर्य तव अशोच्य, तरले तें;
जाणसि तूं संसारस्थितितें अस्थैर्यविजितसरळेतें. २४
बहुधा दूर सुदुर्गमगहनीं गुरुसुत पळोनि सति! गेला,
तूं जाणसिल कसा गे! त्याचा समरांत वध हि जरि केला?'
कृष्णा म्हणे, 'नृप! म्यां आयकिला सहजमणि शिरीं आहे,
ज्यातें मत्सुतघातक तुमच्या गुरुपुत्र नागवत आहे. २६
माज्या हस्तीं आणुनि यावा तो मणि तुला चि वाहेन;
पाहेन तव शिरीं मीं या सुतशोक ज्वरासि साहेन.' २७
अत्युग्र वचन परिसुनि सुधर्मस्वळ धर्म तो म्हणे न 'हूं,'
भीमासि म्हणे, 'असि न त्वाश्रुजळें वळिशिरोमणे! वाहूं?
त्या वारणावतीं त्वां केलें जैसें बळ प्रकट अंधनीं,
त्या हि हिडिंबापासुनि परिभवसंकट पडों दिलें न वनीं. २९
तैसें चि एकचक्राधिवासिजनव्यसन बकवधें हरिलें,
धरिलें चित्तीं कीचकहनन, असें प्रार्थितां चि आदरिलें. ३०
तैसें चि सुतघातकि पातकि विप्राधमासि मारूनी,
शक्र शचीस तसा हो सुखवा मज संकटांत तारूनी.' ३१
ती भीमा भासे दे दहनाला जेंवि तेज नव धमनी;
कीर्तिप्रिय जे धरितील न कां विप्राच्या हि ते जन वध मनीं? ३२
भीम निघे बहु सत्वर सारथि नकुळासि करुनि निजयानीं,

१. आप्तजन. २. बंधु—पंत. ३. तरले तें समज—पंत. ४. अस्थिरपणानें जिकलें आहे विजेस जिनें. ५. जाण्यास कठिण अशा अरण्यांत. ६. हस्तिनापुरीं. (लाक्षागृहदाहप्रसंगीं). ७. रक्षण करण्यांत. ८. इंद्राणीस. ९. प्रतिभासें नवें नवें—पंत. १०. धमनी, फुंकणी. ११. कीर्ति आहे प्रिय ज्यांना असे.

धरिलें मौन चि तेव्हां सात्यकिसहदेवधर्मविजयानीं. ३३
निजशिबिरापासुनि गुरुपुत्ररथाच्या धरूनि मागातें
धावे भीम, जसा हरि माराया स्वापराधि[1]नांगातें. ३४
श्रीकृष्ण म्हणे, "धर्मा! भीम कसा त्वां उपेक्षिला आजि?
न करुनि विचार गेला द्रोणसुतासीं करावया आंजि. ३५
स्वभ्रात्यां स्वप्राणांहुनि कीं तुज भीमसेन आवडतो,
आधार संकटीं जो मार्कंडेया द्विजा जसा वड तो. ३६
जेणें भस्म करावी [2]सागरवसना हि मेदिनी बा! हे,
ऐसें ब्रह्मशिरोस्त्र द्रोणें पुत्रासि पढविलें आहे. ३७
हें प्रथम चि या विजया साधुप्रियसद्गुणाकरा शिकवी,
जाणुनि सुपात्र ऐसें, [3]वात्सल्यज्ञानवारिराशि कवी. ३८
अश्वत्थामा कोपें अस्त्र न कथिलें म्हणोनियां कढला,
[4]चढला शिरीं धनंजय वाटे, कीं, अतिरहस्य हा पढला. ३९
मग गुरुला एकांतीं गांठुनियां आग्रहें चि तो याची,
ऐसें म्हणे, 'करि [5]मुदिर सर्वत्र हि सम चि वृष्टि तोयाची. ४०
शिष्यासि योग्यता या अस्त्रग्रहणीं; कसी न [6]दायादा?
तुज गुरुंसि मज अपत्या गांठि तसी कीं, जसी नदा यादा.'
[8]चपळ दुरात्मा सुत हें जाणे, यास्तव म्हणे तया तो कीं,
'बा! होतसे सुपात्रीं छात्रीं हि तसी, जसी दया तोकीं. ४२
बा! न मनुष्यांवरि हें त्वां [9]परमापद्गतें हि योजावें,
सोडूं नको चि समरीं; जीवित जैसें तसें चि मो[10]जावें.' ४३
ऐसें सांगुनि शिकवी गुरु संकोचें सुता कुपात्रास,
परि त्या होय, [11]अधिकृता लोभ्यापासुनि जसा [12]कुंपा, त्रास. ४४

१. हत्तीस. २. समुद्र हें च वस्त्र जिचें. ३. प्रेम व ज्ञान यांचा समुद्र. ४. वरचढ झाला. ५. मेघ. ६. पुत्रास. ७. पित्यास. ८. चंचल मनाचा. ९. अत्यंत संकटस्थितीस प्राप्त झालास तरी. १०. गणावें; मानावें. ११. अधिकार दिलेल्या. १२. भूपास–पंत. * युद्ध.

शिकवुनि अस्त्र गुरु म्हणे, 'तूं न स्थिर सत्पथीं रहासील;
दिसतें न वहाशील व्रत, यश भद्र न पुढें पहासील.' ४५
या गुरुवचनें अश्वत्थामा चित्तांत खिन्न बहु जाला,
होतां वनांत तेव्हां भ्रमण करित यदुपुरासि तो आला. ४६
तो यादवांसि बहुमत होय स्वर्गी सुरांसि जेंवि कच;
प्रिय यांसि विप्रदर्शन, न तसें मधुपांसि पद्म जें विकेंच. ४७
वसतां तेथें गुरुसुत साधाया योजिल्या महाकार्या,
सिंधुतटीं एकांतीं मज ऐसें एकदा म्हणे आर्या! ४८
'अस्त्र अगस्त्यापासुनि गुरुनें तप करुनि जोडिलें कांहीं,
तें म्या हि पित्यापासुनि; कीं, घ्यावी सर्व जोडि लेंकांहीं. ४९
देतों मीं तुजला, घे तें ब्रह्मशिरोस्त्र सुसमयीं आजि,
दे चक्र आपुलें मज कृष्णा! इतुकी च कामना माजी.' ५०
या प्रार्थनेवरुनि बा! मज त्याचा भाव समजला वक्र;
वदलों स्मित करुनि, 'नको भवदस्त्र; सुखें असें चि घे चक्र.
दानव मानव निर्जर गंधर्व पतग भुजंग ही सारे,
मद्वीर्यशतांशासीं गोळा केले तऱ्ही न सम बा रे! ५२
हे शक्ति, हे गदा, हा असि, हा दर, हें धनुष्य, हें चक्र,
ज्याची इच्छा तें घे; अयशस्कर होय अमृत ही तक्र. ५३
अससील शक्त ज्यातें उचलाया, संगरांत योजाया,
द्रौणे! घ्याया त्याप्रति तव भुज निःशंक सिद्ध हो जाया.' ५४
मजला म्हणे कृपाचा 'अमृतास हि तोंड वासुना' भाचा,
'काम मुमुक्षुसि आत्मज्ञानाचा मज तसा सुनाभाचा.' ५५
'घे' म्हणतां उचलाया लावी हर्षी न हात तो डावा;
नुचले; क्षमा न करितें तरि तेणें कां न हात तोडावा? ५६

---

१. कल्याण. २. विकसित. ३. [माझ्याकडून] सुदर्शन मिळविण्याच्या मोठ्या कार्या. ४. मिळकत. ५. तुझें अस्त्र. ६. मोबदल्यावांचून. ७. देव. ८. पक्षी. ९. माझ्या बळाच्या शंभराव्या अंशास हि. १०. सुदर्शनाचा. * असतां.

लाची भुजा हि कर करकर रद्द यावे, ढळे कि ना तदपि,
सिंधुजळा मुनिमुखसें, द्रौणिबळा अरि हरावया मद्[illegible] ५७
रंभा शुका तसी गुरुसुतशक्ति सुदर्शना[1] चळित न करी.
त्याची अहंकृति विरे, केवळ चि वृकापुढें असी बकरी. ५८
मीं मग वदलों, 'द्रौणे ! जो परम स्याल या मनुष्यांत,
ज्याच्या गांडीवें मद राहों न दिला चि परधनुष्यांत; ५९
बहुरूप देवदेव प्रभुवर शितिकंठ[2] सुखाविला युद्धें,
सुरशत्रु[3] मथुनि जेणें भावविलीं त्रिभुवनीं यशें शुद्धें; ६०
ज्याहुनि अन्य प्रियतर नरलोकीं न च मना पुंरत्न[4] मत्कला,
सर्वस्व ज्यास द्यावें, ज्यापरि बहु नाठवे गुरु[5] खग मला; ६१
तो हि सखा पार्थ असें पूर्वी न कधीं च वचन वदला, तें
वदलासि; कसा तोडिल शिशु हरिनाभ्यंबुरुहनवदलातें[6] ? ६२
मीं रुक्मिणीसह तप द्वादश वर्षें हिमाचळीं तपलों,
भगवत्प्रसादकाम[7] श्रीपंचाक्षरजपा[8] सदा जपलों. ६३
आला वैदर्भीच्या[9] पोटीं योगी सनत्कुमार मुनी;
पावे काम, जसि उमा पतिभजनीं कीं जशा कु, मा रमुनी[10]. ६४
तो रुक्मिणीकुमार ज्येष्ठ प्रद्युम्न ही न मागे जें,
तें मागसि, हा वेड्या ! हें वदलों म्हणुनि तूं न रागेजें. ६५
जरि हि बहुप्रेमास्पद[11] मंद वदला हें असें कधीं नाहीं,
मग बोलिजेल ऐसें कैसें त्या वृष्णिहीं[12] अधीनाहीं[12] ? ६६
बलजलधि आर्य राम प्रभु हि स्वमुखें असें कदा न वदे,

---

१. सुदर्शनचक्र. २. कृष्णवर्ण कंठ ज्याचा तो (शंकर). ३. निवातकवचादि. ४. पुरुष–पंत. ५. गरुड–पंत. ६. विष्णूच्या नाभिकमलाच्या नवीन पानास. ७. शिवकृपेची इच्छा करणारा (मी). ८. 'नमःशिवाय' या मंत्राचा जप. ९. रुक्मिणीच्या. १०. भू लक्ष्मी पतिभजनीं रमुनि जशा मनोरथातें पावल्या, उमा जसी काम पावली; तसी च रुक्मिणी ही पावली–पंत. ११. या नांवाचा प्रमुख यादव. १२. अंकित असलेल्या यादवानीं.

[illegible] देव म्हणति ज्या 'जी! जी!,' ज्या भय मद सदा नवदे.
[illegible] तुलपस्तुत अर्पावतें भक्तवत्सलें सांवें,
[illegible] च मानिवलें त्या जांबवतीच्या हि नंदनें सांवें. ६८
हे दिव्यचक्र मागुनि बा! तूं करणार काय सांग मला?
दुःसाध्य जो पदार्थ, त्वच्चित्ता तो सुसाध्य कां गमला? ६९
तुज तों सर्व हि यादव बहु मानिति; वद खरें चि, या चक्रें
युद्ध करिसि कवणासीं? कोपविलें काय तुज यमें शक्रें?' ७०
ऐसें पुसतां धर्मा! स्मित करुनि द्रौणि मज म्हणे, 'कृष्णा!
तुज पूजुनि जिंकावें चक्रें होती मनीं असी तृष्णा. ७१
व्हावें अजेय आपण समरीं परिभव तुजा करुनि चक्रें,
जिंकावा, प्रबळ जसा छद्में[3] वृत्रादि जिंकिला शक्रें. ७२
बहु पावलेच, परि मीं ब्राह्मण या पावलों न कामातें;
सत्य मनींचें कथिलें, 'वृकसम कपटी' म्हणों नका मातें.' ७३
ऐसें ब्राह्मण वदला; म्यां त्याचें दुखविलें न मन कांहीं;
बोळविला निजगुरुसा पूजुनि सद्रत्नरत्नकनकांहीं. ७४
चपळ क्रूर दुरात्मा ब्रह्मशिरोस्त्रज्ञ चंड[4] लोभी; मीं
त्यासि बरें जाणतसें, करिल महास्त्रप्रयोग तो भीमीं. ७५
यास्तव उठा, चला त्या भीमातें संकटांत रक्षाया,
स्पष्ट व्याघ्रासि दिला बा! त्वां दक्ष स्वबाहु भक्षाया." ७६

अध्याय दुसरा.

कृष्णेपासीं सात्यकि सहदेव विवेकरसविलेपार्थ
स्थापुनि, धर्म धनंजय हे स्वरथीं शीघ्र बसविले पार्थ. १

---

१. शंकरानें. २. जांबवती ही कृष्णाच्या अष्टनायिकांतील एक नायिका. ३. कपटानें. ४. रागिट. ५. विचाररूप रसाचा लेप करण्यासाठीं. (चार समजुती-च्या गोष्टी सांगून द्रौपदीचें सांत्वन करण्यासाठीं).

प्रभुनें प्रतोद घेउनि भीमाच्या, संकटांत, अवनातें,
हय हाकिले कराया हीतें प्रीतें हि मनांत पवनातें. २
[3]आटोपिला चि गेला होता अरि भीमसेन दूरवर,
म्हणति तिघे हि 'उभा,' परि आवरला त्यांसि तो न शूरवर. ३
गंगातीरीं होता द्रौणि व्यासाश्रमीं मलिनवदन
करुनि अधर्मोपायें सुप्तश्रांतप्रवीरशिशुकदन. ४
भीमरथाचा कांपवि करुनि गुरुजधैर्यहानि नाद घना,
सुरकुसुमस्तबका ही श्रीकंठशिरस्थ माळिला दवणा. ५
सहसा भीमरथ पुढें दिसतां चि द्रौणि दचकला हो! तो;
जाला तसा जसा सुनृपा पाहुनि दस्यु वचकला होतो. ६
दिसला भीमरथ पुढें, त्यामागें कृष्णरथ, तयामाजि
धर्म विजय पाहोनि द्रौणि म्हणे, 'यां नसे दया माजी. ७
ज्यांचे सुत वधिले म्यां ते माजे प्राण कां न हरितील?
धरितील न भीड, जसें म्या केलें हे तसें चि करितील.' ८
ऐसें मनीं विचारुनि वामकरें धरुनियां ईषीकेला,
अस्त्रप्रयोग, न गणुनि गुरु, ते प्राचीन ही ऋषी[11], केला. ९
सोडी ब्रह्मशिरोस्त्र क्रोधें बोलुनि '[12]अपांडवाय' असें,
तों चित्तीं व्यास म्हणे, 'या साधूंचें[13] न हो दहांत हसें.' १०
बोलुनि 'अपांडवाय' ब्रह्मशिरोस्त्रप्रयोग तो करि, तें
जाणुनि कृष्ण म्हणे, 'हा! पडलें आचार्यवर्यतोक [14]रितें.' ११

---

१. [घोडे आपल्यापेक्षा वेगवान आहेत म्हणून] लज्जित. २. [आपल्या पुत्राच्या—भीमाच्या—रक्षणार्थ चालले म्हणून] सतुष्ट. ३. गांठला. ४. उभा रहा, थांब. ५. धर्माश्रित क्षत्रिय गुरु; ब्राह्मण ही लघु—पंत. देवांच्या पुष्पगुच्छाला हि. ६. शंकराच्या मस्तकावरील दवणा. ७. चोर. ८. भ्यालेला. ९. दर्भाच्या काडीला. १०. द्रोण—पंत. ११. नरनारायण—पंत. १२. पांडवांचा अभाव होण्यासाठीं. १३. पांडवांचें. १४. आपलें शक्तिसर्वस्व जें ब्रह्मशिरोस्त्र तें व्यर्थ पडल्यानें गुरुश्रेष्ठ द्रोणाचें मूल (अश्वत्थामा) निःसत्व झालें.

त्या कार्ळीतूंनि वहन होणार प्रकट तो चि विजयातें
यदुराज म्हणे, 'सखया! ब्रह्मास्त्र त्वां प्रताप निज यातें. १२
ब्रह्मशिरोस्त्र द्रोणें तुज जें उपदेशिलें असे बा गा!
हा योग्य तत्प्रयोगा प्राप्त समय आहला महाभागा! १३
ऐसी प्रभुची आज्ञा होतां चि रथावरूनि तो उतरे,
जेणें सुररिपु केले बहु विमद मृगादनें जसे कुतरे. १४
'द्रौणिस, मज, बंधूंस स्वस्ति असो; हा प्रयोग ही स्वंत;
अस्त्रें अस्त्र शमो' हें बोलुनि, वंदूनि देव गुरु संत, १५
पार्थ शिवातें ध्यात, ब्रह्मशिरोस्त्रासि नमुनियां योजी,
तो जीमूतनिभ प्रभु हि म्हणे, न म्हणेल अस्त्र कां 'ओ जी!'?
त्या गुरुसुतप्रयोगें प्रलयें तैसा चि, अग्नि पेटविला;
स्वास्त्राग्नि त्यासि पार्थें, भृगुरामा रामसा चि, भेटविला. १७
अस्त्राग्नि अधस्तिर्यक् सर्वत्र तसे चि धडकले वरते,
गमले न सुरांचें ही राहों देतील धड कलेवर ते. १८
झाले उत्पात विविध बहु उल्कापात भूमिकंपादी,
तेव्हां व्यास सुरर्षि हि लोकत्राणें सुपुण्य संपादी. १९
स्वतपस्तेजें शिरले त्या अस्त्राग्नींत नारद व्यास,
ज्यांचा समाधिपरिस हि बहु लोकानुग्रहीं च हव्यास. २०
ते त्यांसि म्हणति, 'केलें बहु साहस वीर हो! कसें रागें?
हें अस्त्र मनुष्यांत स्पष्ट न कोणी हि योजिलें मागें.' २१
पार्थ म्हणे, 'मुनिवर हो! अस्त्र परास्त्रासि मात्र वाराया

---

१. सिंहानें. २. कल्याण. ३. हा ब्रह्मास्त्रप्रयोग हि, चांगल्या प्रकारें झाला आहे परिणाम ज्याचा असा असो. ४. मेघश्याम श्रीकृष्ण. ५. हे उभयतां हि विष्णूचे च अवतार; तसें च, अश्वत्थामा व अर्जुन यांची ब्रह्मशिरोस्त्रें हि एका च गुरूपासून प्राप्त झालेलीं. रघुरामानें शिवधनुष्यभंग केल्यामुळें त्यावर रागानें धावून आलेल्या परशुरामाला माघार घेऊन आपलें तेज हरवावें लागलें वगैरे कथा आहे. ६. खालीं व बाजूला. ७. शरीर. ८. [मध्यस्थी करून] लोकांचें रक्षण केल्यानें.

म्यां योजिलें, ऐकल्या हि न या मत्सुतांचि मारक्या. २२
आवरितों स्वास्त्रातें, तुमच्या आज्ञेसि कोण मोडील?
परि भस्म करिल आम्हां अश्वत्थामा, कधीं न सोडील. २३
करिती, न विनवितां ही, लोकांचें मायबाप जेंवि हित,
हित आमुचें जनाचें तेंवि कराल चि असेल जें विहित.' २४
उपसंहार करि असें बोलुनि अस्त्रास भीत रोषाच्या;
त्यास त्रास ब्राह्मणकोपाचा बहु, न काळकोपाच्या. २५
जऱ्हि आततायिता, तऱ्हि मानी गुरुतोकविप्रता पार्थ,
सद्बल अनावरिता अरिनाशक तो कवि प्रतापार्थ. २६
घडलें असतां सत्य व्रतवर्य ब्रह्मचर्य आचरतें;
आवरिलें त्या चि बळें पार्थें गुरुचरणशुद्ध आचरतें. २७
जो ब्रह्मचर्य निर्मळ आंगीं नसतां महास्त्र सोडील,
लागेल आवराया तरि तें तन्मस्तकासि फोडील. २८
द्रौणि म्हणे, "नृप भीमें अनर्थें वधिला म्हणोनि बहु रोष
आला, प्रभु हो! केला शिबिरीं म्यां कदन करुनि बहु दोष.
करुनि पुढें भीमातें मज माराव्यासि पातला राजा,
कवि हो! विवेक मरणत्रासास्तव सर्व लोपला माजा. ३०
वदलों 'अपांडवाय' श्रीब्रह्मशिरोस्त्र योजितां स्पष्ट,
नष्टज्ञान व्यसनीं झालों निजशांतिसत्पदभ्रष्ट. ३१
हें अस्त्र पांडवांतें भस्म न करितां न आवरेल मला,
सुटला महेश्वरशर न भेदुनि लक्ष्यासि काय हो! शमला?"
व्यास म्हणे, 'द्रोणसुता! आम्हीं प्रार्थूनि वळविला पार्थ,
त्वत्कर्मापरिस बरें कळिचें जें कर्म नळविलापार्थ. ३२
अत्युग्र कर्म बापा! योग्य न तुज, योग्य होय कितवा हें;
क्षिप्र करावें चि, परि न केलें भवदस्त्रशमन सितवाहें. ३३

---

१. माझ्या मुलांना मारणाऱ्या. २. वधोद्युक्तता. ३. गुरुपुत्राचें ब्राह्मणत्व. ४. [ब्रह्मशिरोस्त्र] आवरतें. ५. व्यासनारद हो! ६. धर्म. ७. सुटलेला. ८. नीचपणा.

कीं या दिव्यास्त्राचा जेथें प्रतिबंध सर्वथा होय,
तेथें द्वादश वर्षें वर्षेना पितृभाव- ही तोय. ३५
स्वपरक्षेमार्थ जसें केलें पार्थें, महास्त्र आवरिलें,
त्वां हि तसें चि करावें; त्यजुनि सुमति, कां कुबुद्धिला वरिलें?
अस्मद्वचनें स्वकरें स्वशिरोमणि पांडवांसि ओपावा,
तुजवरि न मनांतुनि हा राजर्षि अजातशत्रु कोपावा.' ३७
द्रौणि म्हणे, 'पांडुतनूजांहीं जीं काय जोडिलीं यत्नें,
धृतराष्ट्रसुतानीं ही, तुच्छें या मणिपरीस तीं रत्नें. ३८
ज्याचें धारण करितां सुरराक्षसदैत्यनागभय कांहीं,
तैसें चि दस्युशस्त्रव्याधिक्षुद्भय[1] हि लेश ही नाहीं. ३९
एवंवीर्य[2] सुमणि हा कौस्तुभसा[3] दिव्य; या अमूल्याला
इच्छिल तो हि, यशा जो मर्दुनि दनुज्यांचिया चमू त्याला.
सर्व हि भोग्य चि भोक्त्या पुरुषा, परि हा मणींद्र अत्याज्य,
प्रभु हो! केवळ जैसा देवां दहना[4] पदार्थ अत्याज्य[5]. ४१
अत्याज्य महामणि तन्हि देतों ज्या देववाल सन्मुनि हो!
सद्वचनें सर्वस्वत्यागें हा जन[6] सुकीर्ति[7] जन्मुनि हो. ४२
परि हें व्यर्थ न होइल जैसें दहनार्चि[8] शुष्कवनांत,
सोडील पांडवांतें अस्त्र, तयांच्या पडेल गर्भांत.' ४३
व्यास म्हणे, 'मति दुसरी न करीं, स्थिर वचन या! असों दे हें;
या तव समंजसत्वें आम्हीं रोमांचितें असों देहें.' ४४
एवं व्यासानुमतें[9] पांडुसुतांवरुनि अस्त्र तें फिरवी,
तद्गर्भांवरि[10] पाडी, परि त्याची मति तपस्विता हिरेवी[11]. ४५

---

१. चोर, शस्त्रें, रोग व क्षुधा यांचें भय. २. अशा प्रभावाचा. ३. चौदा रत्नांपैकीं एक मणि; हा विष्णूच्या गळ्यांत असतो. ४. अग्निनारायण. ५. अति आज्य ज्यांत—पंत. ६. मी. ७. चांगली कीर्ति ज्याची असा. ८. अग्नीची ज्वाळा. ९. याप्रमाणें. १०. पांडवांच्या [उत्तरेच्या ठायीं असलेल्या] गर्भांवर. ११. अव-

अध्याय तिसरा.

तें पापकर्म समजुनि कृष्ण म्हणे, "द्रोणनंदना! मागें
कथिलें भविष्य मत्स्यपकन्येला ब्राह्मणें महाभागें. १
'जेव्हां होतील परिक्षीण कुरु समस्त तेधवां धन्ये!
वंशकर कुमार तुला सद्गुण होइल विराटनृपकन्ये! २
त्याचें नाम 'परीक्षित्' सर्वत्र ख्यात सुकवि करितील,
ज्याचे गुण शारदशशिकरसे लोकांत सुख विखरितील.' ३
त्या साधुचें वचन तें सत्य चि होईल वंशकर तनय,
जन यश गाइल, होतिल त्याच्या राज्यांत अनय ही सनय." ४
द्रौणि म्हणे, 'कृष्णा! तूं वदतोसि धरूनि पक्षपातातें,
न घडेल हें; न चुकविल कोणी शक्रादि दक्ष पाता तें. ५
मद्वाक्य अन्यथा न च होईल कदापि; उत्तरागर्भीं
अस्त्र पडेल चि, जैसें दहनाचें किटळ वाळल्या दर्भीं.' ६
कृष्ण म्हणे, "द्रौणे! या परमास्त्राचा अमोघ पात; न या
वाराया क्षम कोण्ही; परि मीं रक्षीन उत्तरातनया. ७
उठवीन वाढविन निजसामर्थ्यें अर्भकबळतेजातें,
तैदवयव पद्मराग चि करिन, खरे दर्भकबळ ते ज्यातें. ८
न जळे चि पद्मराग ज्वलनें, तत्तेज मूल्य बहु वाढे;
गर्भ तसा न जळेल चि पडुनि हि अस्त्रानळाचिये दाढे. ९
असकृत् 'बालघ्न परमपापी' तुज लोक म्हणतिल स्पष्ट,

त्थामा जरी व्यासांच्या म्हणण्याप्रमाणें वागला तरी एकंदरीनें त्याच्या दुष्ट बुद्धीनें त्याचें तपस्वीपण नाहींसें केलें, असा भावार्थ.

१. उत्तरेला. २. शरदृतूंतील चंद्रकिरणासारखें. ३. अन्यायी. ४. समर्थ. ५. [या] महास्त्रपातातें. ६. अग्निसंयुक्त तृणपुंज. ७. जे त्या गर्भाचे अवयव ज्या अस्त्राग्नीतें दर्भकवळसे भस्म करावयासि योग्य, ते तदवयव त्यातें जाळावया केवळ अशक्य पद्मराग चि करीन, हें माजें सामर्थ्य—पंत.

वर्षें तीन सहस्र भ्रमसिल विजनांत, पावसिल कष्ट. १०
होतिल बहु [1]गद, येइल बहु [2]पूयक्षतजगंध आंगास;
कां गा सद्घातकरा! '[3]त्वत्साधु' न जन म्हणेल मांगास? ११
होइल तुझी असी गति; ऐक तयाची हि, 'शुष्कदर्भातें
दहन, तसा स्वास्त्रानळ' ज्या 'करिल चि भस्म' म्हणासि गर्भातें;
पावेल कृपापासुनि अस्त्रें, करुनि श्रुतिस्मृती पाठ,
तुजदेखत राज्य करिल, हर्षें वर्षें क्रमील तो साठ. १३
ख्यात परीक्षिन्नामा होइल [4]सौभद्रवंशकर राजा,
[5]आजा धर्म गमेल ज्ञात्यांस, पहा प्रताप हा माजा." १४
व्यास म्हणे, "द्रौणे! प्रभु वदला हें वाक्य सर्व सत्य पहा;
तूं किति? यासीं स्पर्धा करितां शतदा म्हणेल [6]सत्यप 'हा!'"
द्रौणि म्हणे, 'भगवंता व्यासा! मीं तुज कधीं न सोडीन,
जोडीन [7]सत्पदरजें, त्यांहीं [8]निजदुर्लिपीस खोडीन.' १६
ऐसें वदोनि मस्तकमणि देउनि पांडवांसि [9]हततेजा,
[10]विमनां वनांत शिरला, जाले गुरुसुत म्हणोनि [11]नत ते ज्या. १७
पांडुतनय देवर्षिव्यासानुमतें पुढें करुनि कृष्णा
आले, जेथें होती शोक मनीं मुख करीं धरुनि कृष्णा. १८
स्वरथावरूनि उतरुनि बसले कृष्णेसमीप ते [12]उगले,
गुरुसुतपरिभव केला म्हणउनि गर्वें न लेश ही फुगले. १९
भीम, मुकुंदानुमतें, होउनियां [13]गद्गदस्वर मणीतें
स्थापुनि [14]दक्षकरतळीं [15]ओपी निववावया स्वरमणीतें. २०

---

१. रोग. २. पू व रक्त यांची घाण. ३. तुजहूनि साधु भला—**पंत**. ४. अभिमन्यूचा वंश चालविणारा. ५. आजा जो धर्म तो च हा परीक्षित आहे असें वाटेल. ६. सत्यलोकाचें पालन करणारा. (ब्रह्मदेव). ७. सत्पदरज:कण. ८. आपल्या कपाळीं लिहिलेल्या वाईट लिपीस. (दैवास). ९. निस्तेज. १०. व्यग्रचित्त. ११. द्रौणि प्रस्थानीं पांडवांहीं नमस्कारिला—**पंत**. १२. मुकाट्यानें. १३. सद्गदितकंठ. १४. उजव्या हातांत. १५. देई.

"देवि! घ्या हा मणि घे, जो त्वां आज्ञा करूनि आणविला,
त्वत्सुतहंत्यासि तुझ्या अंतरचें स्वप्रताप आणविला. २१

तूं राज्ञि! आठवूनि क्षत्रियधर्मासि शोक हा टाकीं;
यों आले यश घ्याया देउनि सर्वस्व लोक हांटा कीं. २२

सर्वसुहृच्छिष्टमतें धर्में योजूनि सामसदुपाया,
पाठवितां शत्रुकडे प्रार्थुनि कुरुकुळशिवार्थ बंधुप मा, २३

तूं कोपचलत्तनु, अनुकरुनि पवनजनित[४]कंपकदलीस,
स्मर जें 'पति सुत बंधु न मज' ऐसें कठिन वचन वदलीस.

देवि! गदेनें निर्मळ जोडाया त्वत्प्रसाद बहु मोटा,
मांड्या मोडुनि वधिला, तुज दावी वाम अंक जो खोटा. २५

वदलों तसें चि केलें दुःशासनकंठरक्तपान हि तें,
शत हि अमृतपानें हे जीभ म्हणति, जेंवि रक्तपा,[५] 'न हितें.' २६

धनु टाकविलें, मणिसह यश हरिलें, दंड हा चि त्या युक्त,
केला नारदकृष्णानुमतें गुरुपुत्र म्हणुनि तो मुक्त." २७

कृष्णा म्हणे, 'बरें, मीं केवळ अनृणत्व पावल्यें आजि;
गुरुसुत गुरु चि; अहो! धी[६] भ्रमली होती पहा कशी माजी. २८

द्या प्रभुसि,[७] न वज्रिकरा[८] हा करितां चिर हि युद्ध यावा हो!
जैसा स्यमंतकाला अक्रूर,[९] तसा चि शुद्ध या वाहो.' २९

स्वगुरूच्छिष्ट[१०] म्हणुनि मणि साध्वीवचनें हि नृप शिरीं बांधी,
जडवस्तुच्या भ्रमावी लोभें त्या सत्य साधुची कां धी? ३०

---

१. [पातिव्रत्यरूपी] श्रेष्ठ व्रतानें. २. या [जन्मरूपी] बाजारास. ३. रागामुळें हालत आहे शरीर जांचें अशी. ४. वाऱ्यामुळें हलणाऱ्या केळीस. ५. स्वभावें जळवेला रक्तपान आवडतें, न तसें अमृतपान—पंत. ६. बुद्धि. ७. धर्मास. ८. इंद्राच्या हातीं. ९. शतधन्वानामक यादवानें सत्राजितास मारून त्याची कन्या सत्यभामा इच्याजवळील स्यमंतकमणि आणून अक्रूरास दिला होता. १०. आपल्या [गुरुपुत्ररूपी] गुरूचा प्रसाद.

उदयाचळ अमृतकरें जैसा [illegible],
कृष्णास म्हणे, '[illegible] डोळे त्वां [illegible]! [illegible].' ३१
धर्म म्हणे, 'श्रीकृष्णा! सर्वशिबिरयोधकदनकर वीर
द्रौणि कसा झाला अतिशक्तिश्रीकेलिसदन करवीर? ३२
आचार्यसुतें केलें अत्यद्भुत कर्म कोणतें या! कीं?
या कदनें रोमांचित झाले असतील सर्व सुर नाकीं. ३३
वधिले एकें चि कसे कृष्णासुत जे सहस्रशतयोधी,
शस्त्रास्त्ररहस्य जयां प्रद्युम्न द्वारकेंत बहु बोधी? ३४
गुरु हि जयाला वचके, न च केवळ गांडि आग्रहें घाली,
त्या धृष्टद्युम्नाची हानि कसी द्रौणिच्या करें झाली? ३५
अरुण सुरानीं रविच्या, आम्हीं प्रभुच्या पुढें तसा केला,
तो हि ससैन्य शिखंडी द्रौणिकरें केंवि अलपसा मेला? ३६
अद्भुत तेज अकस्मात् कोठुनि आलें नवें च? हाय! कसा
जाला माज्या शिबिरीं द्रौणि, त्रिपुरीं महेशसायकसा?' ३७
श्रीकृष्ण म्हणे, 'धर्मा! बहुधा तो शरण शंकरा गेला,
ज्याचें म्हणवुनि सुरपतिवरि काळावरि हि रंक रंगेला. ३८
प्रायः प्रसन्न झाला आचार्यसुतासि देव देवांचा,
जो ईश्वरेश्वर, प्रभु, अव्यय, कल्पद्रु रचितसेवांचा. ३९
प्रभु वज्रिचें हि करवी भलत्या होउनि सहाय शातन या,
गुरुच्या देता जाला तेज नृपा! तो महायशा, तनया. ४०
तो चि प्रवर्तकप्रभु आम्हां सर्वांचिया हि चेष्टांचा,

---

१. अतिशक्तिरूप लक्ष्मीच्या क्रीडेचें स्थान. २. कोल्हापूर. ३. लक्षावधि योद्ध्यांशीं लढणारे. ४. आर्या० आदि० अ० ४।७७ ते ८७ पहा. ५. भीष्माच्या. ६. रागावण्यास समर्थ झाला. ७. अविनाशी. ८. केली आहे सेवा ज्यांनीं अशांचा. (भक्तांचा). ९. खंडन, विनाशन. १०. महाकीर्तिमान्.

श्रेष्ठांचा परिपाळक, घातक कर्मानुरूप नेष्टांचा[1]. ४१
आ शरण ईश्वराला, त्याचा चि हितप्रसाद साधुनि घे.'
डोहाकडे चि जैसा अतितप्त, शिवाकडे चि साधु निघे. ४२
निववुनि भक्तमयूरा करुणाघन हा च नाच शिकवीतो,
बहु सुकृतयशःसस्यें[2] क्षेत्रीं[3] क्षेत्रीं यथेष्ट पिकवीतो. ४३

इति श्रीमहाभारते श्रीरामनंदनमयूरविरचिते ऐषीकपर्वणि तृतीयोध्यायः
समाप्तमैषीकम् ॥ श्रीरामचद्रार्पणमस्तु ॥

१. न इष्ट अशांचा. २. पुण्य व यश ही च धान्ये. ३. सर्व देहरूपी शेतांतून.

स्त्रीपर्व.

अध्याय पहिला.

नगरीं सशोक संजय येउनि धृतराष्ट्रराजसदनातें,
कळवी सविस्तर वृकोदरकृतदुर्योधनोरुकदनातें. १
धृतराष्ट्र पडे मूर्छित; भासे त्या ताप तो न वांचविसा;
सोसील शोक किति? सुत मेले अठरा दिसांत पांचविसा. २
त्याला विदुर म्हणे, 'या सुतशोकविषासि भर्ग हो राज्या!
भवकांतारीं शिरतां श्रम त्यास हि, कथिल गर्ग होरा ज्या. ३
मेले शतमात्र तुझे बा! साठ सहस्त्र पुत्र सगराचे,
किति शोक करिसि? झाले सर्व प्रिय अतिथि शक्रनगराचे. ४
कालोपद्रुत लोक न पावे चि त्राण हा. निजायाचे
आम्हीं तुम्हीं श्मशानीं, पावोनि प्राणहानि जायाचे. ५
पावावें तुजपासुनि पुत्रांच्या, सतिळ आजि तोय, शतें;
घेतो अमृतप्रद जें, प्रेतां जो उदक पाजि तो यश तें.' ६
अंध म्हणे, "बा! ज्यांहीं पाजावें त्यांसि सलिल पाजीव,
परि मज पाहुनि म्हणतिल 'हा आला मूर्त कलि, लपा,' जीवें.
अंतःपुरीं, वहाया जा गांधारी पृथा, सुना, सीर;
मानू मद्धृदयाहुनि पविकठिनत्वा वृथा सुनासीर." ८
बाहिर काढुनि विदुरें बैसविल्या सर्व बायका यानीं,

१. भीमानें दुर्योधनाच्या मांड्या मोडल्याच्या हकीकतीला. २.[हालाहल विष पिणारा] शंकर. ३. संसाररूपी अरण्यांत. ४. मुहूर्त. (गर्गाचार्यकथित मुहूर्त उत्तम मानितात). ५. शल्य० अ० २।१ वरील तिसरी टीप पहा. ६. स्वर्गाचे. ७. कालानें पीडिलेला. ८. तिळासह पाणी; तिलांजली. ९. प्राणिमात्र. १०. [आंत] शीर. ११. इंद्र. १२. रथांत.

त्यांच्या न साहिलें जनदृक्पाताद्यसुख काय कलत्रांनीं ! ९
'हा! हा!' म्हणत चि राजा कांतास्त्रीजनासह निघाला,
वाटे चोरांनीं त्या सार्थावरि घातला गहनिं घाला. १०
स्त्रीपुरजनांसह पथीं प्रतिपद बहु दीन होत साक्रोश,
राजा गेला जों त्या नगराबाहेर तों तसा क्रोश, ११
कृप, भोज, द्रौणि तिघे पाहुनि राज्यासि दीन आरडले;
ते राजदार जैसे तैसे ते ही म्हणोनि 'हा!' रडले. १२
'उरलों तिघे चि आम्हीं मार्गें भोगावयासि शोकातें,
गेला त्वत्पुत्र करुनि बहु दुष्कर कर्म शक्रलोकातें.' १३
ऐसें सांगुनि सांत्वुनि विकळा वैचित्रवीर्यनृपतीतें,
जी शतसुतशोकार्ता भेटुनि सांगे तसें चि कृप तीतें. १४
'राज्ञि! अधर्में भीमें केला प्रभुघात काय बोलावा!
वैरें शांतिमनांत न कीं ग्रीष्मीं पल्वलांत ओलावा. १५
केला घात अधर्में बोलुनि केवळ मृषा गुरुवराचा,
चूरुनि ऊरु निरर्गळमतिहीं तैसा चि हा कुरुवराचा. १६
तैसे चि गुरुसुतें हि क्षोभुनि त्या शिबिरमंडळामधिले
धृष्टद्युम्नादि सकळ पांचाळ द्रौपदीसुत हि वधिले. १७
सर्वसुतवधें तुमचा पांडुसुतांचा हि जाहला घात,
धर्मादि पांच, केशव, सात्यकि हे मात्र राहिले सात. १८
युद्धें चि देव जाले न करुनि ही अश्वमेध सुत नाकीं.
दुःखावरि सुखशोभा; मग मुक्ता प्रथम वेध सुत नाकीं. १९
शोकार्ते चुकवाया अतिदुस्तर मोहपाशांत टाकुनि द्या,

---

१. [आपल्यावर] लोकांची दृष्टि पडल्यामुळें वगैरे होणारें दुःख. २. व्यापाऱ्यांच्या टोळीवर. ३. पावलोपावलीं. ४. राजस्त्रिया. ५. धृतराष्ट्रास. ६. गांधारी. ७. लहानशा तळ्यांत. ८. पाण्याचा (पक्षीं) दयेचा, स्नेहाचा. ९. द्रोणाचार्यांचा. १०. युद्धीस आला नसणाऱ्या (पांडवांनीं). ११. नाकीं [प्रथम] वेध (भोंक) [व] सुत, मग मुक्ता (मोती). १२. मायापाश.

बुडविति बहुनि लंघुनि संकटि जैसा, असा कढा कुंभजा. २०
घ्या आज्ञा, पळतों, कीं, आम्ही उपळों तिघे स्थि, ते सत्त;
येतिल पश्चिमिक, झाले सुतप्रियकुप्रपाळते तात.' २१
आज्ञा घेउनि तेथुनि पळत स्थि हस्तिनपुरासि कृप गेला,
निजपाळूनि स्थि भोज, द्रौणि व्यासाश्रमीं शिरुनि ठेला. २२
भानु उगवतां भेटुनि राजाला तीकडे तिघे सुकले,
त्यावरि कोपडला गुरुसुत, दोघे अग्रधाम ते चुकले. २३

अध्याय दुसरा.

ऐकुनि, सकुटुंब पिता आला, सोडुनि नगर, बाहेर,
चित्तीं धर्म म्हणे, 'हे, कोठाहुनि उग्र न गरं बा! हरें[11].' १
जाय युधिष्ठिर सानुज भेटाया साश्रु; तो पुढें चाले,
तेव्हां युयुत्सु केशव सात्यकि मागोनि चालते झाले. २
त्यांमागुनि आप्तांच्या घेउनियां बहु समागमें भार्या,
चाले [12]देवी जीचा कैवारी देवदेव ती आर्या. ३
गंगातीरीं जातां धर्मनृपा तदनुजां [13]तदनुगां जी
देखे, दे खेद स्मी; वाटे [14]अदितितनुजांस [15]दनु मांजी. ४
'धर्मज्ञता तुझी ती कोठें? नव्हतासि दिसत घातकसा.
कैसा अजातरिपु तूं? केला हा स्वपरसर्वघात कसा? ५
सुत, बंधु, तात, मातुळ, संबंधी, श्वशुर, गुरु, सखे, दास

---

१. मतिमंदास. २. लहान नद्या. ३. झोपीं गेलेल्या प्रियपुत्रांच्या कथानें. ४. राहिला. ५. उगवण्यापूर्वीं. ६. पांडवांना. ७. [सुतहनन करण्यांत] प्रमुख नव्हेत असे ते (कृपकृतवर्मा). ८. पुत्रस्नेहाहूनि—**पंत.** ९. आत्मघातक—**पंत.** १०. विष. ११. पहा—**पंत.** १२. द्रौपदी. १३. त्यांच्या मागून येणाऱ्यांस. १४. देवांस. १५. दानवमाता. (अदिति व दनु ह्या कश्यप ऋषीच्या एकंदर तेरा भार्यांपैकी होत).

मारविले कीं! कैसें देइल सुख राज्य तुज सखेदास? ६
तुजसम हेतु[1] जगाच्या कोण्ही आला नसे विलापाला.
राजर्षि कसा? सोडुनि संग[2] वनीं कां न सेविला पाला? ७
द्रोणावांचुनि, भीष्मावांचुनि, अभिमन्युसूनुवांचून
भोगिसिल भोग कैसे? राया! करिसील काय वांचून? ८
जेणें बहु श्रुतींला[3] व्हावें तैसें चि शर्म[4] रसनेला,
तो त्वां जयद्रथासह कैसा विलयासि नर्मरस[5] नेला? ९
दैवें हा बहु अधिक श्रीरामापरिस दाविला पार्थ;
तो[6] अन्यवधूंच्या, न स्ववधूंच्या परि, सदा विलापार्थ.' १०
ऐसें कुरुस्त्रिया बहु वदल्या पतिपुत्रशोकदावार्ता,
त्या ऐकिल्या मुक्यानीं[7] शोकार्तें[8] परमशोकदा वार्ता. ११
जावुनि पुढें पित्याला सांगुनि निजनाम करि पदीं नमना,
कुद्धा सिंहासि जसा अपराध करूनि करिप[9] दीनमना[10]. १२
'त्या प्रह्लादासि तसा रक्षील चि कृष्ण सारसाक्ष[11] मला,'
या भावें भेटाया त्या व्याघ्रा कृष्णसारसा[12] क्षमला[13].' १३
धर्मातें आलिंगी तो राजा अप्रसन्न चित्तानें,
सुरसा[14] हि न बहु मानी जेंवि ज्वरदूषितास्य[15] पित्तानें. १४
अंध मनिं म्हणे, 'करितों सुतशतकाळा! तुझें पहा पीठ;'
तें समजे श्रितरक्षणकीर्तिमहाशक्तिचें[16] महापीठ. १५

---

१. कारण. २. विषयासक्ति. ३. कानांला. ४. सुख. ५. थट्टामस्करीचा रस. (धर्माला जयद्रथ हा च एक चुलत मेहुणा; तो मारून टाकल्यामुळें मेहुण्यानीं थट्टामस्करी करून एकमेकाना सुखवावयाचें तें आतां संपलें, असा भावार्थ). ६. [कारण] तो (श्रीराम) सदा अन्यवधूंच्या विलापार्थ; परवधूंच्या विलापार्थ न. ७. मुकाट्यानें. ८. दुःखपीडित धर्मानें. ९. गजश्रेष्ठ. १०. मन दीन झालेला, खिन्न. ११. कमलनेत्र. १२. हरिणासारखा. १३. समर्थ झाला. १४. उत्तम चव असलेल्या अन्नास. १५. तापानें कडू झालें आहे तोंड ज्याचें असा. १६. आश्रितांचें रक्षण करणें या कीर्तिरूप महाशक्तीचें मोठें स्थान असा (श्रीकृष्ण).

त्या प्रभुनें लोहमयी भीमप्रतिमा समीप आणविली,
ती युक्ति मुक्तिपतिनें कोण्हां धर्मादिकां न आणविली. १६
धर्मा भेटुनि, भीमा भुज पसरी भूमिपाळ कवळाया,
नमुनि भुजांत शिरे जो, तों रक्षी देव काळकवळा या. १७
आलिंगनीं करांहीं घे प्रभु धर्मानुजास हिसकून,
तृणसम तुच्छ कराया पविदृढदशशतभुजास हि शकून. १८
भक्तासि बहु जपे प्रभु, शिरकों दे भुज हि केशितुंडांत.
जो गमला पडला नवकुवलयहार चि हुताशकुंडांत. १९
काढुनि मागें झडकरि सत्य, दिला त्यासि भीम लोहमय;
तो काय? प्रभुतेजें पावेल सहस्रमाय मोह मय. २०
रगडुनि धरुनि उरासीं पिष्ट करी त्या हि आयसा कुं-पिता;
धर्माधर्म हिताहित इत्यादि विचार कायसा कुपिता? २१
समजुनि सत्य वृकोदर तो लोहाचा हि भग्न करि पुतळा,
मानी नेला चि, जरि सुदुर्जय, तरि निजशतात्मजरिपु तळा.
नागायुतबळ राजा कोपें भीमा चुकुनि लोहाच्या,
श्रमला, शोणितें वमला, नादीं लागोनि पुत्रमोहाच्या. २३
लोहित वमला, श्रमला, भ्रमला, गमला परासु तो पातें,
पावे सुदुर्दशेतें बहुवश होवूनि भूप कोपातें. २४

---

१. श्रीकृष्णानें. २. मृत्युमुखींचा घास च अशा. ३. भीमास. ४. ज्या कृष्णानें परशुरामावतारीं सहस्रार्जुनाच्या वज्रतुल्य अशा हजार बाहूंचें बल चालूं दिलें नाहीं, त्याला धृतराष्ट्राच्या बाहुबलाची पर्वा होती असें नाहीं; पण त्यानें भीमप्रतिमा पुढें करून भीमाला मागें सारलें, असा अर्थ. ५. केशि हा कंसपक्षीय राक्षस अश्वरूपानें कृष्णगोपालाना पीडा देण्याकारितां आला असतां कृष्णानें त्याला त्याचे तोंडांत हात घालून ठार केलें, अशी कथा आहे. ६. नूतन कमलांचा हार. ७. अग्निकुंडांत. ८. हजारों माया करणारा. ९. मयासुर. १०. लोखंडी पुतळ्यास. ११. दुष्ट धृतराष्ट्र. १२. रसातळास; नाशास. १३. दहा हजार हत्तींचें बळ असलेला. १४. रक्त. १५. गतप्राण. १६. [भूमीवर] पडल्यानें.

संजय वदनि वदातें 'मैवं मैवं' म्हणोनियां समजी,
हेंस्मित महोदधजन्य सुधकारी तेंवि सांत्व तें गजली. २५
उसळल्यावरि मग त्या तैसा त्याचा अशेष कोप सरे,
जेंवि तैमकुरुविमुक्त्या, तैस्नेहाचा प्रकाश तो पसरे. २६
होय विभिन्नविलोचक प्रभु तो बाहेर आयसत्वें हो!
[illegible] आंत हि; पश्चात्ताप तें कर्म काय सांगें हो!? २७
'हा भीमा! हा भीमा!' म्हणुनि महाराज तो बहुत चि रडे,
दुर्वहशोकजभरें धूलिलेओळहरें बहुत चिरडे. २८
वपकुनि क्रोधाच्या, स्नेहाचा शुद्ध आणिला ऊत.
'आतां हे राजश्री मज्या भीमासि पोंणि लावूत.' २९
हें मनिं आणुनि, जाणुनि [11]अवसर [12]नवसरसिजाक्ष तो बोले,
जो देता मधु-कैटभ-कनककशिपु-मुख-महासुरां [13]झोले. ३०
'राज्या! न च शोचावें; बा! जाली प्राप्त [14]भी महा ज्याला,
तो लोहाचा पुतळा; तुझिया भाग्यें चि भीम हा [15]ज्योला. ३१
ती भीमाची लोहप्रतिमा चि, करावयासि [16]वरंजीस,
करवी परवीरपराभवद त्वत्पुत्र भूमिवर जीस. ३२
भीमातें रक्षाया [17]श्रमली [17]कष्टासि मायसी प्रतिमा,
कु[18]रुंची, स्वमूर्तिजुनि बहु मानवली आजि आयसीप्रति, मा. [19] ३३
म्यां समजुनि भाव तुझा माघारा भीम काढिला तूर्ण,

---

१. असें नको, असें नको. २. महास. ३. सांत्वन. (कोपशांत्यर्थ केलेलें मृदु भाषण). ४. राहूपासून सुटलेल्या चंद्राचा. ५. त्याच्या (धृतराष्ट्राच्या) प्रेमाचा. ६. भग्न झालें आहे वक्षस्थळ ज्याचें असा. ७. लहान. ८. राजश्री धृतराष्ट्र. ९. कृष्णाच्या. १०. हात. ११. योग्य समय. १२. नवीन कमलासारखे नेत्र असणारा (श्रीकृष्ण). १३. गोते, हिसके. १४. भीति. १५. जगला. १६. जीस परवीरपराभवद भूमिवर त्वत्पुत्र करवी [व] जीस करावयास [तूं] वरजीस (नाकारीत असस) ती चि [ही] भीमाची लोहप्रतिमा. (भीमाची लोहप्रतिमा कां करण्यांत आली होती?). १७. श्रम पावली. १८. कुरुवंशाची. १९. राज्यश्री—[illegible]

पुतळा दिला अयाचा, यास चि करितासिं [1]अन्यथा चूर्ण. ३४
समज महाराजा! म्यां समयीं केली तुझी हि हे सेवा;
देवा! व्यर्थ बुडविला होता त्वां [2]तो तसा चि [3]हा ठेवा. ३५
राया! तुझें [4]भुजांतर जें हें, या मित्र काळमुख युक्त;
नाहीं च असा कोण्ही जन होइल यांत पडुनि जो मुक्त. ३६
मरणार चि पुत्र तुझे; हा भीम निमित्तमात्र बा राया! •
अद्यापि कां न शमसी? कां गा! जपतोसि यासि माराया?'
ऐसें प्रभु बोले तों दासानीं शीघ्र आणिलें तोय,
राजा प्रक्षाळुनि मुखकरचरणाद्यवयवांसि शुचि होय. ३८
प्रभु पुनरपि त्यासि म्हणे, 'श्रुतिशास्त्रपुराण सर्व पढलास,
[5]परमपदीं, पाठ करुनि [6]गुरुशुक्रप्रोक्त नीति, चढलास. ३९
सुज्ञ, समर्थ सुमार्गीं वर्ताया वर्तवावया असुनीं,
वसुनीं बुधांत, [7]वसुनीं जोडावें सर्वथैव जें [8]असुनीं, ४०
तें पुण्य यश न जोडुनि साधूंचा द्रोह काय हा केला!
बधिर नसोन हि न दिला [9]आप्तांच्या कां न मान [10]हांकेला? ४१
अपराध तुजा, तूं चि क्षोभसि, तुज काय हें उचित राज्या!?
लाविसि दोष बळें त्या स्वप्नीं हि न ठाउका [11]शुचितरा ज्या. ४२
आम्हीं भीष्म, विदुर, गुरु, संजय असकृत् तुझें भलें वदलों,
त्वां परि तें न च केलें, लटिकें बोलों नको, नको वदलों. ४३
जाले [12]व्यसनाशनिचे ज्यास्तव आघात हे तुला [13]खोटा
त्यजिला न कां, जसा [14]गरगर्भित बा! घातहेतु [15]लाखोटा? ४४

१. नाहीं तर. २. दुर्योधनरूप. ३. भीमरूप. ४. दोन बाहूंच्या मिठीमधील अवकाश. ५. श्रेष्ठ पदावर. ६. सुरगुरु बृहस्पती व असुरगुरु शुक्राचार्य यानीं सांगितलेली. ७. द्रव्यानीं. ८. प्राणानीं. ९. हितोपदेशकांच्या. १०. हाकाटीला. ११. अत्यंत पवित्र अशा (धर्मास). १२. संकटरूप वज्राचे. १३. दुर्योधन. १४. आंत विष असलेला १५. लाखलोटा. (लाखेनें मढविलेलें मडकें).

न वळे खळ, नामापरि साध्वीतें गुरुसमेत जो गांजी,
तो तत्पतिनें वधिला म्हणुनि तुम्हीं सुज्ञ कोपतां कां जी!? ४५
पय पाजितां हि चावे जो [1]नातळतां हि पाय कालाही,
तनु तद्वधें निवाली, झाली कां सुज्ञनायका! [2]लाही? ४६
नसतां अपराध नृपा! केला त्वां साधुपांडवत्याग,
ज्यांत [3]शतांचा अंतर्भाव असे हें चि एक [4]अत्याग. ४७
[5]सदतिक्रमा सुताच्या आणिक तूं आपल्या पहा राया!
बापा! [6]सदारपांडवमूर्ति खऱ्या तापल्या पहारा या.' ४८
धृतराष्ट्र म्हणे, "कृष्णा! बापा! वदलासि सत्य सारें च,
बा! आम्हां जीवांचीं कर्में ज्ञानें हि [7]अत्यसारें च. ४९
केलें पुत्रस्नेहें मज धैर्यभ्रष्ट, काय सांगावें?
भ्रमलों, नातरि कविनें कां, सोडुनि हंस, वायसां गावें? ५०
भीम बरा देवा! त्वां नेला काढूनि दूर; [8]पाप 'डसा'
म्हणत चि होतें ममभुजभुजगां, होता चि चूर पापडसा. ५१
आयस दिला [9]सकोपा; [10]समुचित उग्र चि पदार्थ उग्रास.
आतां [11]सस्नेहा दे भीम; सुभोक्त्यास जेंवि सुग्रास. ५२
जालों [12]विमन्यु, [13]विज्वर, [14]एकाग्र, स्वच्छबुद्धि मीं आजि;
भीमातें स्पर्शावें देवा! इच्छा असे असी माजी. ५३
सकळ नृपसुत हि मेले, ज्यांचा अभिमान हृदय हें वाहे,
आतां माजें शर्म प्रेम सकळ [15]पांडवाश्रयीं आहे." ५४
ऐसें बोले, पावे तो गतमद जेंवि कालिय शमातें.
धर्म म्हणे 'देती प्रभुयुक्ति, न [16]जयसायकालि, यश मातें.' ५५

---

१. न लागतां. २. आग. ३. शेंकडों अपराधाचा. ४. मोठा अपराध. ५. साधूंच्या उल्लंघनास (छळास). ६. स्त्रीसह अशा. ७. अति असार, फोलकट. ८. [माझें] पाप. ९. क्रुद्ध झालेल्या मला. १०. योग्य. ११. (मला) प्रेमयुक्तास. १२. क्रोधरहित. १३. मानसिकतापरहित. १४. स्थिरचित्त. १५. पांडवांच्या आश्रयानें राहण्यांत. १६. अर्जुन–**पंत.** अर्जुनाची बाणपंक्ति.

चवघां भीमप्रमुखां 'वंदा, भेटा' असें प्रभु खुणावी;
भूप रडे, कुरवाळी; पुत्रप्रेमा तयांवरि दुणावी. ५६
आज्ञापिले पित्यानें, मग ते पांडव सकृष्ण चुलतीतें
गेले भेटाया सुतशोकज्वलनें उरांत उलतीतें. ५७
कळलें, सुतकाळ युधिष्ठिर आला आपणा नमायाला,
खवळे कोप बहु तिचा, ज्या ब्रह्मांड हि पुरे न मायाला. ५८
त्या [1]कुरुकुळकल्याणप्रासादाच्या दृढा तशा [2]पाया
देवी पतिव्रता ती गांधारी सिद्ध होय शापाया. ५९
त्या तद्‌भिप्रायातें समजुनि तत्काळ तीस वाराया
श्रीव्यासमुनि प्रकटे त्या पौत्रांसह तिला हि ताराया. ६०

अध्याय तिसरा.

श्रीव्यास म्हणे, "वत्से गांधारि! क्रोध पांडवीं न करीं;
गंगेनें पोटींच्या कोपावें काय गे! झषीं मकरीं? १
जेव्हां जेव्हां त्वत्सुत दुर्योधन नृप तुज्या पदा लागे
अष्टादशदिन व्हाया जय, आशीर्वाद तुज सदा मागे, २
तूं नित्य '[3]यतो धर्मस्ततो जय' असें चि म्हणत होतीस,
वाणी तुझी श्रुतिसमा, अनृतत्वप्राप्ति सति! न हो तीस. ३
पदरीं आहे चि अधिक धर्म, तरि च पावला यशा [4]पार्थ;
त्यावरि कां कोप करिशि? केलें त्वां सुतप काय शापार्थ? ४
कवि म्हणति, '[5]सुबळजासी अन्या न वदा तपक्षमाशीला,
कीं हंसीला तैसे [6]कैंचे अवदात [7]पक्ष माशीला?' ५
जसि हे [8]क्ष्मा तसि च तूं, ती कां घेतीस कीर्ति मळवून?

---

१. दुप्पट वाढवी. २. धर्मास. ३. जिकडे धर्म तिकडे जय. ४. धर्मराज. ५. गांधारीसारखी. ६. शुभ्र. ७. पंख. ८. क्षमाशीला पृथ्वी.

भ्रमसि कसि ‘यतो धर्मस्ततो जय’ असें सुतासि कळवून ?”
राज्ञी म्हणे, “ कथितसा हित सत्य तुम्हीं दयाभ्र[1] मामाजी !
बा ! माजी मति शिरली, हे पर हे निज, न या भ्रमामाजी. ७
कुंतीचे ते माजे, माजे जे ते चि पुत्र कुंतीचे;
निजधर्म चि संसारीं मुक्तीचे हेतु; सूनु[2] गुंतीचे. ८
मन मातेचें चिंतुनि अगुणा हि मृता मुलास कळकळतें,
काय कथूं मीं ? साक्षात्तूं ईश्वर; बा ! तुला सकळ कळतें. ९
दुर्योधनदुःशासनकर्णशकुनिहीं च या विलापार्थ
सर्वस्व हरुनि कपटें नळसा चि पिट्टूनि लाविला पार्थ. १०
कुंतीचा माद्रीचा उत्तम, माजा चि ओखटा, कुसवा;
कोह्मो न क्षत्रिय या स्वमतें कल्पूनि दोख[3] टाकु सवा[4]. ११
वत्स विजय, भीम, नकुळ, सहदेव परम भले, न अपराधी;
धर्म चि धर्म चिर असो; दूषी माजी मला चि, न परा, धी. १२
यश सुख चि वीरसूला पुत्र मरो जिंतु[5]; किंतु[6] निःस्वा[7] मी
वदत्यें ऐका, जळत्यें ज्या दुष्कर्मासि चिंतुनि स्वामी ! १३
शिक्षाधिक[8] दुर्योधन दुर्जय भीमें रणांत जाणून,
आणून अधर्म मनीं वधिला नाभीतळीं हि हाणून. १४
बहु पोटीं भडभडतें, गडबडतें चित्त जें विमळ मळतें,
वमनाविणें[9] शमे तम न, उसळलें पित्त जेंवि मळमळतें. १५
युद्धास म्हणे ‘मृगया,’ जाणों, पुत्रास पुष्कराक्ष[10] ‘ससा,’
दैवें[11] धर्म हि झाला केवळ हृदयांत शुष्क राक्षससा.” १६
झाला गांधारीचे ऐसे ऐकोनि बोल कातर[12] तो[13],

---

१. दयाघन. २. पुत्र बंधाचे [हेतु होत]. ३. दोष. ४. रणमख–**पंत.** ५. जिंको. ६. परंतु. ७. सर्वस्वहीन. ८. शिक्षणानें अधिक अशा. ९. जेंवि उसळलें (वाढलेलें) [आणि] मळमळतें पित्त वमनाविणें [तेंवि] तम (दुःख) वमनाविणें (बाहेर काढल्यावांचून, अक्रोश केल्यावांचून), न शमे. १०. कमलाक्ष श्रीकृष्ण. ११. दुर्दैवानें १२. भयभीत. १३. धर्म.

भीम परि वदे साचें; कीं, व्यसनीं सत्यबोलका तरतो. १७
'माते गांधारि! न तव हृदय दयाशांतिसदन तापावें;
मज सत्यवाणि! परिसुनि सत्यवचन साध्वि! पदनता पावे.
धर्म अधर्म असो, म्यां नाभीखालीं प्रहार सति! केला,
म्यालों मरणास, खरें कथितों तुज पुण्यकल्पलतिकेला. १९
धर्में सुरासुरांच्या न च मरता तो महाभुज गदाहीं,
होता शुष्कार्द्रांच्या[1] क्षम देवि! जसा महाभुजंग[2] दाहीं[3]. २०
सर्वांच्या पटु[4] कटु[5] तत्तेज जसें तक्षकाहिविष मरणीं,
आचरलों माराया धर्माच्या[6] रक्षका हि विषम रणीं. २१
तेणें हि अजातारि प्रथम[7] अधर्में चि जिंकिला बाई!
यास्तव हि गदायुद्धीं आचरलों विषम कर्म मीं आई! २२
घातक झाला व्यसनीं पाडुनि जैसा निजानुगांधारि[8];
वदतों हें स्वशिरासह भूवरि ठेवूनि जानु[9] गांधारि! २३
यास्तव ही आचरलों मीं या विषमा रणा, सदा व्यानें[10]
वपुसें व्यापाया पद दिधलें विष मारणास दाव्यानें[11]. २४
मज मारुनि न हरावें पुनरपि एकें हि राज्य उर्वरितें[12],
या भावें हि अधर्में वधिता झालों भिऊनि उर्वरितें[13]. २५
भोगूं न देइल मही निखिळा आम्हांसि जरि हि एकाकी[14],
म्हणुनि असें केलें; करि वृत्रवधीं हरि असें च गे काकी! २६
आम्हीं, जेंवि अपटुनीं[15], स्त्री मोकलिली[16] च सव्यथा पटुनीं;
बोले न वदावें तें; दावी ही ऊरु[17] सव्य[18] थापटुनीं. २७

---

१. वाळलेल्या व ओल्या (पक्षी) निर्बळ व सबळ याच्या. २. तक्षक. ३. जाळण्याच्या कामीं. ४. समर्थ. ५. उग्र. ६. [गदायुद्धप्रसंगीं] युद्धनीतीचें रक्षण करणाऱ्यास (दुर्योधनास). ७. द्यूतप्रसंगीं. ८. निजानुगांधांचा अरि—**पंत.** आपल्यामागून येणाऱ्या आंधळ्यांचा शत्रु [त्याना] व्यसनी पाडुनि घातक होतो. ९. गुडघे. १०. प्राण—**पंत.** ११. द्वेषानें. १२. उरलेल्यानें. १३. मोठ्या शत्रूस. १४. एकटा. १५. असमर्थांनीं. १६. उपेक्षिली. १७. मांडी. १८. डावी.

तेव्हां चि वधावा, परि धर्म विलंबूं न दे कृता [1] समया,
सम या तुझ्या सुतासीं कवि न च म्हणतील शंबरास, मया.
बहु काननांत आम्हां कष्टविलें, वैरवह्नि पेटविला,
त्यास्तव ऐसें घडलें, स्वर्गीं बंधूंसि बंधु भेटविला. २९
गेला वैरांबुधिच्या पाराला, राज्य पावला धर्म,
आम्हीं विमन्यु [2] झालों, माते! मानूनि यांत घे शर्म.' ३०
देवी म्हणे, 'प्रशंसा केली मत्सूनुची तुवां ताता!
त्याचा नव्हे चि वध हा, घातक नव्हसी करूनि ही घाता. ३१
पुसत्यें हें सांग अरे! ज्यांत नसे बहु विचारितां [3] धर्म,
शर्म हि बसे, तसें तें केलें त्वां घोरतर कसें कर्म? ३२
दुःशासनासि मारुनि करिता झालासि रक्तपानातें;
जाणत नसे कसी तव मतिजिह्वा, जेंवि रक्तपा [4], नातें? ३३
बहु नाचलासि रक्तें भरुनि सकळ वदन हात राक्षससा,
स्वपरजन तुला भ्याला सिंहाला जेंवि कातराक्ष [5] ससा.' ३४
भीम म्हणे, "गे माते! त्वच्चिन्ता कर्म सत्य न गमो हें;
अन्याचें हि अपेय, प्राशीन कसें स्वरक्त [6] मग मोहें? ३५
आत्मा जसा तसा चि भ्राता येथें दहांत कांहीं च
वेदस्मृतिशास्त्रमतें स्वानुभवें ही विशेष [7] नाहीं च. ३६
हें वैवस्वत [8] जाणे, अधरोष्ठावरि [9] चढोनियां दांत
न स्पर्शिले, निरखिले रक्तें; शिरलें नसे चि तें आंत. ३७
'मूढा! करिसिल माझ्या रक्ताचें संगरांत पान कसें?
दुर्मिळ तुज हें भीमा! शूद्रा द्विजपूजनांत पानकसें [10].' ३८
ऐसें आठवुनि मला दुःशासन दे, 'विशारदा [11] भ्रात्या!'
हांसे 'वृथा चि गर्जसि' म्हणुनि, जसें देवि! शारदाभ्रा [12] त्या.

१. केलेल्या करारास. २. क्रोधरहित. ३. विचार करून पाहतां. ४. जळू. ५. भयभीत नेत्र ज्याचे असा. ६. स्वकीयाचें रक्त. ७. फरक. ८. सूर्याचा पुत्र यम. ९. खालच्या ओंठावर. १०. पन्ह्यासारखें. ११. पंडिता! १२. शरदृतुंतील [शुष्क] मेघास.

आपत होतें चि मनीं माज्या तें [1]द्रौपदीकचपरामर्शी
वदलें 'प्राशीन रुधिर' ऐसें जें काय वच [2]पैरामर्षी. ४०
केलें निजप्रतिज्ञावचन खरें देवि! [3]निरयपातातें
चुकवाया, करुनि रणीं साध्वि! तुज्या पापपुत्रघातातें. ४१
[4]माज्या होतें व्रतसें दुःशासनरक्तपान [5]मज्जाया
करिती झाली, तेणें योग्या ती [6]रक्तपा न मज्जाया. ४२
माते! पूर्वी कां ते हितबोध करूनि मंद नावरिले?
देतीस दोष [7]अस्मच्छीर्षी काढूनि नंदनांवरिले." ४३
देवी म्हणे, 'सम चि अध केलें व्हाया स्वघात काय शतें?
मत्कुळ तसें बुडविलें [8]स्वीय हि कीं सर्वघातका! यश तें. ४४
[9]अल्पापराध एक हि नव्हता [10]रक्षार्ह शंभरांमाजि?
भीमा! व्याली कूस स्पष्ट शतां काय [11]शंबरां माजी? ४५
या अंधा वृद्धाची राहों देतासि एक जरि यष्टी,
भीमा मीं मानस तरि होवूं देत्यें कशास बहु कष्टी? ४६
काळा जेंवि तुला मम भी मानस तेंवि रे! चढे कुळ कीं
[12]वैरांच्या, तोयांच्या* भीमा! [12]नसतें विरे च ढेंकुळ [12]कीं.' ४७
ऐसें वदोनि देवी ती '[13]क्व स राजा' असें पुसे [14]धर्मा,
कांपे चळचळ तो प्रभु घालुनि हि [15]अभेद्यसत्तपोवर्मा. ४८
शापभयें कांपे बहु शीतें [16]दुर्गत जसा [17]परिणतवया,

---

१. स्वस्त्रीचे केशास ओढते वेळीं. २. मोठ्या रागांत. ३. नरकपतनास. ४. [जें] माझ्या व्रतासारखें होतें [तें]. ५. माझी स्त्री हिडिंबा. ६. रक्तपा—राक्षसी—रक्तपानें नरकीं मज्जाया योग्या नव्हे—पंत. ७. आमच्या डोक्यावर. ८. स्वतांचें. ९. लहानसान अपराध ज्याचा असा. १०. रक्षण करण्यास योग्य. ११. शंबरासुरासारख्या शंभर पुत्राना. १२. वैराच्या चढें कुळ कीं तोयाच्या चढें ढेंकुळ नसते—उरत नाहीं—विरे च कीं भीमा!—पंत. १३. कोठें. १४. धर्मराजाविषयीं. १५. अभेद्य अशा उत्तम तपश्चर्यारूप चिलखतास. १६. दरिद्री. (वस्त्ररहित). १७. उतारवय झालेला. * मुळांत 'तोयाचा' असा हस्तदोष झाला आहे.

अंध[1] व्याघ्रीस म्हणे, जाणों 'विधिभाग खा' हरिण 'तव या.'
जोडुनि कर धर्म वदे, 'देवि! असे तुजपुढें चि हा नीच,
त्वां शापूनि करावी या अधमाची पळांत हानी च. ५०
तव संतति च न केवळ, बुडविलि निखिळा मही हि या पापें;
निर्दय, निर्भय, निर्लेप[2], भस्म करावा चि हा तुवां शापें. ५१
हा न च वांचों द्यावा, करिल चि अपकीर्ति संततौं[3] पार्थ;
साधु नव्हे मीं; वर्ते लोकांच्या काय संत तापार्थ?' ५२
ऐसें वदला भ्याला, आला जो निकट हस्त जोडून,
त्याला किमपि न बोले, राहे निश्वास दीर्घ सोडून. ५३
तत्साधुत्वें[4] तन्मुख[5] धरिलें; न च शापशब्द बोलवला;
कीं पायांवरि मस्तक ओपाया[6] धर्मराज तो लवला. ५४
पट्टांतरांतुनि[7] तिची दृष्टि सकृत्[8] तन्नखांवरि च पडली,
हस्तीं[9] कुनखी[10] झाला मणिनखनृप[11], असि तया[12] हि गति घडली.
तें पाहुनियां प्रभुच्या[13] पाठीसीं तदनुजाधव[14] रिघाला[15],
कीं घालावा न तसा तद्दृक्पातें निजासुवरि घाला. ५६
भ्याला सहदेव, नकुळ, सात्यकि, भीम हि तिच्या गुरुतपाला,
तेव्हां अजातरिपु कीं तो एक न देवकीसुत लपाला[16]. ५७
मग त्या सिंहातें ती सांत्वी आवरुनि दृष्टिशरभातें[17],
स्वस्थ करि तच्चित्तें, देवी भुवनें जसीं स्वशरभीतें[18]. ५८
धाडी पृथेकडे ती धर्मा; दृष्टांत हा तया युक्त,

---

१. अन्वयार्थ—जाणों [गांधारीरूपा] अंधव्याघ्रीस [धर्मरूपी] हरिण, म्हणे, '[हा] तव विधिभाग (दैवप्राप्त भाग); या खा.' २. निर्लज्ज. ३. कायमची. ४. धर्मराजाच्या साधुवृत्तीनें. ५. गांधारीचें मुख. ६. ठेवण्यास. ७. [डोळे झांकण्याच्या] वस्त्राच्या आंतून. ८. एकवार. ९. हाताचे ठायीं. १०. वाईट (काळी) नखें असणारा. ११. रत्नाप्रमाणें उज्वल नखें असलेला. १२. धर्मराजास. १३. श्रीकृष्णाच्या. १४. त्याच्या धाकट्या बहिणीचा पति; अर्जुन. १५. गेला. १६. लपला. १७. दृष्टिरूप [सिंहघातक] शरभास. १८. आपल्या बाणांनीं भ्यालेलीं. (कथा?).

गोपीनें वत्स जसा केला गाईस प्यावया मुक्त. ५९
बहुदिवसां सुत पाहुनि कुंती झांकूनि आननास रडे,
[1]सरडीस ही बहुप्रिय जे मत न पुरा न काननास सरडे. ६०
कुरवाळुनि एकैका कुंती [2]क्षतकायनंदनास रडे;
त्या प्रेमा ते वीर चि, अनुभवितिल काय [3]नंदना सरडे? ६१
सहदेवातें कुंती पोटार्सी धरुनियां म्हणे 'हाय!'
गाय सुकविजन यश, परि वीराची परमदुःखिता माय. ६२
'[4]सुखविजयावह [5]आहव कैसा तुज देवि काळि! जाला गे!?
कळलें; जेंवि सुतक्षत न स्वक्षत तेंवि काळिजा लागे.' ६३
तों नमुनि पडे पायांवरि पांचाळी, तिला म्हणे सासु,
'वत्से [6]सत्सेव्यगुणे! राज्यसुख सुचिर पहा, रहा [7]सासु.' ६४
रडत म्हणे ती, 'आर्ये! मज राज्य कशास तनयहीनेला?
[8]सुशिवेचा काळानें संहरुनि यशास तनय ही नेला. ६५
राज्यसुख नको आर्ये! जीवित हि नको चि आपलें कांहीं,
दिधला त्यागुनि मज [9]शतशीतकराहार्य ताप [10]लेकांहीं.' ६६
कुंती सुनेसि उठउनि, नेत्रें पदरें पुसोनि, मग तीतें
ने गांधारीपाशीं तीसह निवावयासि जंगतीतें. ६७
राहुग्रस्त जसें शशिबिंब चकोरांसि तापवी, [11]सपट
तेंवि जिचें मुख अनुगां, कृष्णेहुनि जीस ताप वीसपट. ६८
ती देवी तीस म्हणे, "सांगों बहु काय तुज कुलीनेला?

१. धृतराष्ट्रगांधारी व कौरवस्त्रिया याना धर्मादिपांडव तिरस्करणीय वाटत होते तरी कुंतीला ते पर्ववत् प्रिय च होते, असा भावार्थ. २. जखमी झाली आहेत शरीरें ज्यांची अशा पुत्रास. ३. नंदनवनास. ४. सुख व विजय देणारे. ५. युद्ध. (येथे मूळांत 'आवह' असें लिहिलें गेलें आहे. परंतु अनुप्रासाच्या गडबडीत तसे लिहिलें गेलें असावें). ६. साधूनीं सेवण्यास योग्य असे गुण असणाऱ्या! ७. जीवत. ८. सुभद्रा–पंत. ९. शंभर चंद्रानीं हि नाहीसा न होणारा. १०. सर्व लोकांना. ११. वस्त्राच्छादित.

काळें पदार्थ दिधला होता तेणें चि तो मुली! नेला. ६९
पुत्रि! मजकडे हि पहा. शत माजे वेचले, तुझे सुत [1]सा.
शमवावा शोक [2]शमें, तैलाचा [3]शिखिसमुपशमें उतसा. ७०
हा मृत्युलोक मतिमति साति! गति ऐसी च यांत, 'नवि च' कवी
म्हणति, 'सदा हि अविद्या, हे [4]सविवेका चि दांत न विचकवी.'
[5]अकृतार्थ कृष्ण जेव्हां गेला तेव्हां चि अर्थ जो भावी,
कथिला विदुरें; याची शक्रसभेंत हि सदुक्ति शोभावी. ७२
अर्थ [6]अपरिहार्य चि जो जाला गेला; वृथा चि हा शोक.
शोक सफळ जरि असता, मेल्यांला उठविते न कां लोक? ७३
काय मृदु स्त्रीचें उर! शोकें तडकेल [7]उद्धतपशूर.
शोच्य नव्हेत तसे ते, मरति रणीं करुनि शुद्ध तप शूर. ७४
तूं साति! जसि च तसि च मीं, माजें हि तुजें हि दुःख सम; जावें
न मरोनि वृथा शोकें; आपण चि विवेक करुनि समजावें. ७५
मुलि! समजाविल आम्हां स्वविवेकाहूनि अन्य पटु कोण?
गोड गुहेचा शोकें गेहाचा काळकूटकटु [8]कोर्ण. ७६
न सुयोधनें, न कर्णें, न च त्या दुःशासनें, न [9]अक्षरतें,
हा नाश मदपराधें; विधिनें लिहिलें चुके न अक्षर तें. ७७
[10]पुंष्पोत्कटा बहु भली, मत्कुक्षिअसा न दुष्ट कुक्षि तिचा.
स्पष्ट सुबीजा सुरसा दूषी संबंधदोष [11]कुक्षितिचा." ७८

---

१. [अभिमन्यूसह] सहा. २. शातीनें. ३. अग्नीच्या शांतीने. (जाळ कमी करून). ४. सविवेकास चि–**पंत.** ५. [शिष्टाईचा] हेतु सिद्धीस न गेलेला. ६. न टाळतां येणारा. ७. दांडग्या पशूची छाती. ८. कोपरा. (तात्पर्य, शोकाला घरापेक्षां अरण्य बरें). ९. द्यूतप्रिय शकुनीनें. १०. रावणाच्या सावत्र बंधूची माता. ११. बाहेट जमिनीचा.

अध्याय चवथा.

श्रीकृष्णवरें पाहे तें युद्धस्थान दिव्यदृष्टि [1]सती,
योग्या जाणाया स्वव्रतपुण्यें ही अशेष सृष्टिस ती. १
क्षितिवरिल सर्व हि [2]सुभटजन एकवटूनि दिवस अठरा जे
मेले होते कौरवपांडवविजयार्थ करुनि हठ राजे, २
ते [3]करतळामलकसे दूरुनि दिसले अशेष; मग ती तें
पाहुनि बहुत तळमळे, मानी यमपुर च्चि [4]युद्धजगतीतें. ३
व्यासाज्ञेनें तेथुनि धृतराष्ट्र कुरुस्त्रियांसहित गेला,
नेला पांडुसुतानीं युद्धस्थानीं तिहीं पुढें केला. ४
जे भक्षिले शिवांहीं गृध्रांहीं [5]कांतकाय काकांहीं,
ते पाहुनि, न पहाती [6]बहुमूल्यमणींस बायका कांहीं. ५
तें सर्व [7]स्त्रीचेष्टित गांधारी दिव्यदृष्टिनें पाहे,
कृष्णासि म्हणे, 'कोणी स्त्री मजसम दुःखिता जगीं आहे? ६
हुडकिति शवें पहा पतिसुत वळखायासि बायका सारीं,
या [8]कमळवनविहारा [9]शिरल्या हंसी च काय कासारीं! ७
गोविंदा! गेले जे मत्सुत होउनि परासु नाकास,
हुडकिति [10]तत्तनु घालुनि माज्या [11]सुव्रतपरा स्नुना कास. ८
[12]क्रव्यादांतें वारिति; हा! हरिणी काय हाकितील हरी?
सोसिल शोकविषाच्या कृष्णा! मत्काय हा किती लहरी? ९
[13]भीरुप्रकृति हि न गणिति भय, पतिच्या भेटतां धडा, काकीं,
गृध्रीं, वृकीं हि; साहति [14]कदली हि [15]करेणुचा धडाका कीं. १०

---

१. गांधारी. २. चांगले योद्धे. ३. तळहातावरील आवळ्यासारखे. ४. रणभूमीस. ५. पतिदेह. ६. मोठ्या किंमतीच्या रत्नांस. ७. स्त्रियांची कृति. ८. कमलवनांत क्रीडा करणाऱ्या. ९. सरोवरांत शिरलेल्या. १०. त्यांची शरीरें. ११. पतिव्रताधर्मनिष्ठ. १२. मांसभक्षकांस. १३. भित्र्या स्वभावाच्या. १४. केळी. १५. हस्तिणीचा.

शोधुनि जोडिति हो! ते पतिच्या शिरआदिअवयव धडा जे;
तारुण्यभर वधूंचा मक्षिर्ती तेंवि न सुतवध डाजे. ११
पदरें पुसोनि चुंबिति पतिमुख, सुरतांत तें जसें चुंबी,
बा! मत्क्रिया प्रसवली जैसीं, ऐसीं न कटु फळें तुंबी.' १२
दुर्योधनास भेटे, होय तिच्या फार भर विलापाला,
दैवें शतपुत्रविपच्छयामेचा तीस भरविला पाला. १३
आलिंगितां सुतशव स्फुरले बहुकरुण जे विलाप तितें
त्या दुःखा ते स्वल्प चि, सुकळत्रा जेंवि जेविला पति तें. १४
"कृष्णा! पहा सुतेजा जोडा होता जगांत हा रविला,
हार विलासवतीनें जेंवि क्षितिनें तसा चि हारविला! १५
हार विलासवतीनें केला हा लक्ष्मणप्रसूनें कीं!
हारविला सवतीनें क्षितिनें, पुंजिला सुरप्रसूनें कीं! १६
कृष्णा! युद्धारंभीं हा माजा पुत्र मत्पदा लागे,
'माते! विजय घडाया दे आशीर्वाद मज' असें मागे. १७
वदल्यें मेघश्यामा! या माज्या नंदनासि मीं बा गा!
'जिकडे सुधर्म तिकडे जय युद्धीं; न भ्रमें महाभागा! १८
वत्सा! जरि तूं युद्धीं न भ्रमसिल, पावसील सुगतीतें;
करिती कुलीन जेणें हर्षें स्वर्गीं स्वपूर्व फुगती तें.' १९
पूरुप्रमुख हि पूर्वज फुगवितिल चि परिसुनि क्षया गाल,
यागा लक्ष करिति परि हा अद्भुत, बा! तुम्हीं च या गाल.
रडत नसें पुत्रातें, स्वर्गा गेला, न सोडिली संधा.
कृष्णा! रडत्यें मीं या दीना हतबांधवा नृपा अंधा. २१

---

१. हो! जे शिरआदिअवयव ते शोधुनि पतिच्या धडा जोडिति. २. सुनांचा. ३. कडुभोपळीचे वेल. ४. श्यामा=भांग–**पंत**. ५. [किती हि] जेवला [तरी]. ६. अत्यंत तेजस्वी. ७. [दुर्योधनपुत्र] लक्ष्मणाच्या मातेनें–भानुमतीनें. ८. गदायुद्धीं मत्पुत्र सुरकुसुमांहीं पूजिला कीं–**पंत.** ९. आपले पूर्वज. १०. कृष्णा!-**पंत.** ११. प्रतिज्ञा.

विटले कंसाराते! संसारा, ते चि एक जन धन्य;
अन्य व्यर्थ चि गेले, मेले विषयार्थ करुनियां जन्य[1]. २२

स्त्रीरत्न, मुष्टिसंमितमध्या[2] हे लक्ष्मणप्रसू देवा!
हुडकुनि घेउनि आली नंदनशव, जेंवि हरपला[3] ठेवा. २३

मुख हुंगिती सुताचें, पतिवरि कर फिरविती, पहावेना!
कृष्णा! कोणाचा[4] तरि शोक करिल? हें मला सहावेना. २४

जी शुभवेष[5] शचीच्या[6] दिव्या वेषांअसा[7] विविध वाहे,
ती भानुमती नंदनरहिता कैसी असावि विधवा हे? २५

तापविती अतिदुःसह पतिसुतशोकार्क[8] आंत बाहेर,
विधिवरि बोटें मोडुनि कोपें खातात दांत बा! हेर[9]. २६

मणिकनकप्रासादीं स्वर्गीं देवांगना तशा वसल्या,
भग्नरथप्रेतगजच्छायेंत[10] सुना अहा! पहा बसल्या. २७

हा दुःशासन कृष्णा! मेला ही दाखवी न पाठ; उनीं
पडला पहा उताणा; अभिमान[11] असे असूंसि पाठउनीं. २८

व्याघ्र मृगाच्या तैसा याच्या हा भीम लोहिता[12] प्याला,
चढतां[13] शिरीं जडनदी[13] न बुडवि जडसिंधु तो हि ताफ्याला[13].

हा[14] मूढ भ्रात्याचें कर्णाचें प्रिय करावयासि तसें
साध्वीस सभेमध्यें गांजी, तें कर्म या गमे हितसें. ३०

बहु गंडूष[15] उडवित्या वाटेना काय जेयं[16] अभ्र[17] मुला?

---

१. युद्ध. २. मुठींत मावण्याजोगा बारिक कंबर असलेली. ३. हरवलेला. ४. कोणा कोणाचा. ५. चांगला पोषाख. ६. इंद्राणीच्या. ७. वेषाप्रमाणें. ८. अर्क=सूर्य. ९. पहा. १०. मोडलेले रथ व मेलेले हत्ती यांच्या सावलींत. ११. मागें या देहाजवळ आहे-**पंत.** १२. रक्त. १३. सुश द्रौपदीभीमांहीं क्षमा न केली, हें यांस अनुचित-**पंत.** (भावार्थ). ताफा=नद्यादिकांतून लाकडें वाहून नेण्यासाठीं त्यांचा एकत्र केलेला रचनाविशेष. १४. दुःशासन. १५. गुळण्या. १६. जिंकण्यास शक्य. १७. मेघ.

वीरा कोणा पांडव माधव तव हे न नाथ सा मान्य?
मेलासि असा हि कसा सहसा चि, जसा अनाथ सामान्य?
अत्यद्भुत ही सुखद न यांचा यांतें हि न महिमा मातें
सुखदा होइल, मारुनि रिपुला, विपुला हि न महि मामातें. ५३
तुजवांचुनि वांचुनि सुख कैंचें? हा काय[2] भार; तार मला;
ने; हंस मानसीं निजहंसीविण काय भारता[3]! रमला? ५४
उदकीं लवण, तसें हे करिल चि शोकांत उर विलीन[4] सती;
असती मृदु तरि पळ या तापें लोकांत उरविली नसती. ५५
बहु अप्सरा सुरसुता आहेत मनोविनोदकुशला[5] हो!
पाणिग्राह्यत्वातें[6] तो हि जन उंशीर[7], हा[8] हि कुश लाहो[9]. ५६
येइन कसि तरि सखया! मति पायांचा न वाहुं दे शपथ;
न विसंबेल पळ हि मज, आणिल तव शोक पुसत देश पथ.'
दायांतें आयांतें म्हणत्ये, 'मज लाविली बळें च संवे[10],
कां मोडितां तुम्हीं च? क्षण आतां स्वपतिवेगळें नसवे. ५८
पतिजवळुनि कां नेतां नेउनि हितबोध करुनि खोलींत?
तुमच्या हि असें अंतर पडलें कां गे! क्रियेंत बोलींत?' " ५९
जड[11] सोडवितां हृदयीं देह मनोमय चि उरविला पतिचा,
गांधारीनें कथिला[12] भिजवी प्रभुचें हि उर विलाप तिचा. ६०
"इकडे द्रोणदवानळदग्धा[13] देवा! पहा विराटनगा[14]
स्त्री[15] व्रततिसी[16] करपली बहु उष्णीं करुनियां चिराटन[17] गा! ६१

---

१. अन्वय–पांडव [व] माधव हे तव सा नाथ (रक्षणकर्ते) कोणा वीरा मान्य न? २. भारभूत. ३. भरतवंशोत्पन्ना अभिमन्यो! ४. मग्न. ५. मनोरंजनाचे कामीं चतुर अशा. ६. पाणिग्रहणास; अंगीकारास. ७. अप्सरारूपी वाळा. ८. उत्तरारूपी दर्भ. ९. लाभो, प्राप्त होवो. १०. [पतिसंगतींत असण्याची] संवय. ११. प्रेत. १२. कथिलेला. १३. द्रोणरूप वणव्यानें दग्ध झालेल्या. १४. विराटरूप पर्वतास. १५. विराटपत्नी. १६. वेलीसारखी. १७. फार वेळ हिंडणें.

क्रव्यादांहीं तडतड तोडुनियां भक्षिला चि मत्स्यप हा,
दैवें झाला जीवनविरहविनिश्चेष्ट सत्य मत्स्य पहा. ६२

अध्याय पांचवा.

कृष्णा! भक्तांसि म्हणे गौरीचा कर जसा '[1]सुपायस खा,'
कीं तूं सदा यशःप्रद पांडुसुतां सिकविता उपाय सखा. १
ऐसा चि सहाय, सखा मत्पुत्राचा उदार घनसा [2]जो,
[3]पनसा 'जोड कर' म्हणे, 'तुजहुनि यश परिसता सुजन साजो.[4]'
सर्वां वत्सांत जसा सुरभीचा अधिक तर्णक विराजे,
पुत्रांत तसा, म्हणती ज्यास '[5]यशःपूर्णकर्ण' कविराजे, ३
तो हा मोहामध्यें बुडवाया मज पहा कसा कर्ण
पडला आहे, हा! हे राधा कीं! तद्विलाप [6]आकर्ण. ४
राधा म्हणत्ये, 'हा! मज पुत्रवतींची च लागली दृष्टि;
पुत्रा! शून्या झाली तुजवांचुनि जेंवि रविविना सृष्टि. ५
मजपरिस हि बहु म्हणतिल हे वार्ता परिसतां [7]धरासुर[8]'हा!'
अस्मद्भाग्यें केला तो कर्ण रणांगणीं परासु, [9]रहा. ६
द्विज हो! संतत तुमच्या जो आशीरमृतवृष्टिनें ओला,
केला [10]धनंजयानें कल्पद्रुम भस्म तो कसा? बोला. ७
[11]ऊठ, पुढें जा, ब्राह्मण होति तुज्या भवनिं [12]सुरसभाजन कीं?

---

१. गतप्राण झाल्यामुळें चलनवलनादि क्रियारहित (पक्षीं) उदकविरहित झाल्यानें चेतनारहित. २. खीर. ३. कर्ण. ४. माझें यश ऐकणाराच्या अंगावर तुझ्याहून (फणसाहून) अधिक कांटे (रोमांच) उभे राहतात, असा भावार्थ. ५. कीर्तीनें भरले आहेत कान ज्यानें. ६. ऐक. ७. भूदेव, ब्राह्मण. ८. रणभूमीकडे येणारा विप्रसमूह पाहून त्यास म्हणते. ९. थांबा. १०. मूळपाठ—पार्थवृवानें केला. धनंजयानें—अर्जुनरूपी अग्नीनें. ११. कर्णास उद्देशून. १२. उत्तम रसांना पात्र.

बहु सादरा तव गुणीं, जसि वत्सा! अवनिसुरसभा[1] जनकीं. ८
हूं! विप्रांच्या पदरीं रत्नाहीं भरुनि दे अनेक पसे,
होउत नृप तव दानें[2] विमद सुरकरेणुच्या[3] अनेकपसे[4].' ९
वृषसेना[5] रणि म्हणती, 'नाथा! तुज न विजयें, न गुरुशापें,
वधिलें कृष्णाक्षोभें, अथवा माज्या चि पूर्वकृतपापें. १०
ब्रह्मण्य, शूर, दाता, बुध, सर्वांगोपभोग[6] जो कर्ता,
हर्ता शत्रूपद्रव, दुष्टे महि! मारिला कसा भर्ता? ११
मज्ञ तुज हि सम चि भजला, उपभोगें तोषला; विलासवती
अन्या स्वप्नीं नेणे; त्यासि कसा दोष लाविला सवती!? १२
मज कां गिळिलें नाहीं पापे! रथचक्र गे! कसें गिळिलें?
दे उत्तर, ऐकों दे. कां न वदसि? तोंड काय गे! खिळिलें? १३
बहुभर्तृका[7] कुशीला[8] तूं, तुज म्हणतात सुकवि 'कुं[9]' तरी च,
रथचक्र कव्यकवळ[10] करुनि खरी जाहलीस कुतरी च. १४
अल्पावशेष[11] केला अवयव खाउनि वृकादिकीं जरि तो,
तरि दृष्टिप्रीति[12] पहा कृष्णचतुर्दशतिथींदुसा[13] करितो! १५
धर्मा त्रयोदशाब्द न ज्याच्या चिंतेकरूनि निज लागे,
तो हा पुन्हा जुठाया वसुधे! तुज दृढ धरूनि निजला गे!' १६
देवा! जयद्रथाचें सांपडलें परि नसे चि धड धड, तें
आलिंगिलें सुतेनें[14] पाहुनि माज्या उरांत धडधडतें! १७
जाली पहा कसी बलवद्वैरें[15] मूढसिंधुराजगती[16],

---

१. ब्राह्मणाचा समुदाय. २. देणगीनें (पक्षीं) हत्तीच्या मदस्रावानें. ३. ऐरावत-स्त्रीच्या, अभ्रमूच्या. ४. अनेकप=द्विप=मुख व शुंडा यानीं पिणारा=हत्ती. ५. ही कर्णाची स्त्री? ६. सर्व अंग देशाचा उपभोग. ७. पुष्कळ नवरे (पक्षीं) राजे असणारी. ८. दुराचारी (पक्षीं) मृत्तिकामय. ९. वाईट (पक्षीं) पृथ्वी. १०. मासाचा ग्रास. ११. थोडा च उरलेला. १२. नेत्रसमाधान. १३. वद्यचतुर्दशीच्या [एककलायुक्त] चंद्राप्रमाणें. १४. कन्येनें (दुःशलेनें). १५. बलवानाशीं वैर केल्यानें. १६. मूर्ख जयद्रथाची स्थिति.

आश्रय देयिल कसि मृगपा[१]गस्करमत्तासिंधुरा जगतीं[२]! १८
कृष्णा हरिली जेव्हां कृष्णा! हा तेधवां चि मारावा,
परि धर्म म्हणे, 'बुडतें भगिनीसौभाग्य म्हणुनि तारावा.' १९
तैसी च या प्रसंगीं धर्में कां दुःशला न आठविली?
जाणों युद्धारंभीं करुणा तीर्थाटनासि पाठविली! २०
बहुतकरुनि तों एका कन्येच्या या जनांत ज्या माता,
त्यांसि गमे स्वतनुपरिस अधिक सुतासूनुपरिस[३] जामाता. २१
येती पुनःपुन्हां शिर हुडकुनि धावत सुता धडाजवळ,
कीं काक, गृध्र, वृक, बक तडतड तोडूनि भक्षिती कवळ. २२
म्हणत्ये तुज्या सख्याला[४] 'बा! कोणिकडे झुगारिलें शिर तें?'
चिरतें काळिज, कानीं कन्येचें करुणवच जें[५]सें शिरतें. २३
'बाळपणीं क्रीडामणिकंदुक[६] दिधले नवे तसा दे हा,'
हें न परिसवे, मूर्छासिंधु बुडवि, हरि न, वेतसा देहा[७]. २४
सर्व सुना, नातसुना, कन्या, अन्या पतिव्रता रंभा[८]
विविधविलासीं[९] वसल्या, बसल्या करुनीं पतिव्रतारंभा. २५
कृष्णा! मृत ही दिसतो शारदशशिमित्रवक्र[१०] मद्रप हा,
ज्याचें तेज म्हणे श्रितवर्गासि, 'सदा नवें च भद्र पहा.' २६
पितृसम सदया हि वधी होउनि जयमत्त मातुलाला जो,
तो धर्म न खळकंसघ्ना[११] कां यदुसत्तमा तुला लाजो? २७
सारथि होउनि रविचें जेंवि उणें उग्र तेज अरुणानें

१. मृगपति-**पंत.** सिंहाचा अपराध करणाऱ्या उन्मत्त हत्तीस. २. पृथ्वी. ३. कन्यापुत्रापेक्षां. ४. अर्जुनाला. ५. जो जों. ६. खेळण्याचे रत्नाचे चेंडू. ७. वेतरूपी देहाला. (भावार्थ असा कीं, मूर्छा देहाला ग्रासते; पण नष्ट करून दुःखातून कायमचे सोडवित नाहीं). ८. सुंदर स्त्रिया. ९. [ज्या] नाना प्रकारच्या उपभोगांत [पूर्वी] रमल्या. १०. शरदृतूतील चंद्राचें मित्र च असें मुख असलेला. ११. कृष्णानें हि आपल्या कंसमामाला मारलें; परंतु तो तसा दुष्ट तरी होता; पण शल्य हा सज्जन असतां हि धर्मानें त्याला मारल्यामुळें धर्म कृष्णाला लाजणार.

केलें, तेंवि वृषाचें शल्यानें [1]धर्मविहितकरुणानें. २८
हा भगदत्त श्रीमान् श्वेताश्वें मारिला पहा हातें;
अंकुश [2]तैसा चि धरिला, नेणें बळ किति कसें अहाहा! तें.
भीष्मप्रभु शरतल्पीं निजला आहे जसा कुसुमतल्पीं,
हें शौर्य वीर्य न सुरीं; कैसें मनुजीं असेल मग अल्पीं? ३०
धर्म नय त्यजुनि किमपि अरिस हि जो परम शांत न वदे तो
हा दुःसह शोक मला करुनि [3]निजोपरम शांतनव देतो. ३१
दुःसहतेजा शिरला परबळ[4]कक्षांत सशर वणवासा.
दिसतो शरांत, जाणों करि तो [5]सुरसैन्यप [6]शरवणवासा. ३२
यामागें धर्मांचें पांडव पुसतील तत्व [7]कोणातें?
हा! राजनीति विधवा झाली! बैसेल धरुनि कोणातें. ३३
हा परमसत्यवादी, स्ववधोपाय स्वयें चि कीं कथिला,
मग अर्जुनें शिखंडी करुनि पुढें [8]न्यस्तशस्त्र हा मथिला. ३४
हा स्वर्गा जातो, जो स्वर्ग [9]अरातींस दे वधुनि बो कीं;
तव शोक चि गुरु; न शतीं जें तुझिया तेज [10]देवबंधुनि! तोकीं.
शोक दिला बहुतां, तरि कर्मांच्या बद्ध लोक [11]दोर्मीं हा,
जन्हि तूं कर्मविमुक्ता, जाल्यें तुजला हि शोकदा मीं, हा! ३६
सकळां शस्त्रधरांचा हरसा [12]आचार्य नायक [13]विनेता,
पडला पहा, परांतें विलया म्हणवूनि 'हाय!' कवि नेता.
शिव! शिव! कृष्णा! क्रव्यादाहीं याचा हि भक्षिला काय,
[14]स्वाश्रय न रक्षिला तरि अस्त्राहीं अर्थ रक्षिला काय? ३८
अस्त्रांचीं घे, साधुनि सेवा सहवास विप्रसा, दानें,

१. युधिष्ठिराविषयीं ठेविली आहे दया ज्यानें. २. जीवंत असल्याप्रमाणें च. ३. स्वतःची शांति, मरण. ४. गवतांत. ५. कार्तिकस्वामी. ६. बोरूच्या बेटांत वास. ७. कोपन्यास. ८. टाकलें आहे शस्त्र ज्यानें. ९. शत्रूंस. १०. गंगे! ११. पाशीं. १२. द्रोणाचार्य. १३. पुढारी. १४. आपलें आश्रयस्थान. (द्रोणाचार्य).

ज्याच्या तरे रज करूनि देवासह वासवि प्रसादानें, ३९
ज्याचें अतुळ ब्राह्म क्षात्र हि तेज प्रसिद्ध, जो लोहा
स्पर्शमणि तसा प्रणता शिष्या अत्युत्तमत्व दे, तो हा. ४०
त्याच्या कातांत पहा तडतड तोडूनि करट पायांतें,
सर्व तुम्हीं वंदाया तेव्हां जोडूनि कर टपा यांतें. ४१
कृष्णा! कृपी कृशाकृति कृपणा झाली पहा महाशोकें,
नाना विलाप करिती, गमती कोकी च टाकिली कोकें. ४२
ती ब्रह्मचारिजटिलच्छात्रजनासह करूनि आशु चिता,
उचिता क्रिया करितसे; या स्त्रीची अद्भुता चि बा! शुचिता.
तळमळती पाहोनि प्रेतदशा निर्पट अनुचिता पतिची,
असिला बहु काय चिता? देणारी सुबहु तनु चि ताप तिची.
रथचापशरादिसमरसाहित्यें द्रोणदेहदाहातें
करुनि छात्र निघाले. कोठें सत्पुरुषरत्न हा! हा! तें? ४५
कृष्णा! पहा उणेपण आलें नाहीं च सोमदत्तमहां[10],
दिसतो सात्यकिनिंदा करितो ऐसा चि भरतसत्तम हा. ४६
हे यूपकेतुमाता[11] आलिंगुनि पतितनू[12], पतिशयातें
ठेउनि उरीं, करुनियां विविधविलापांचिया अतिशयातें, ४७
वदतो, 'आपण बरवें केलें, हीं झाकिलीं भलीं नयनें;
चुकलां चि परमदुःसहतापापासूनि आजि या शयनें. ४८
हर्षकर चि होती जरि पडती बहु पशु[13] इलाप[14] परि सेव[15] ते,
हे सुतदार[*] तुम्हां न च देखवते, न च विलाप परिसवते. ४९
सुज्ञ महाराज! तुम्हीं; स्वास्थ्याला[16] सावधानता[17] हेतु,

---

१. अर्जुन. २. काक—पंत. ३. टपत होतां—पंत. ४. कृपाचार्याची बहीण व द्रोणाचार्याची स्त्री. ५. दीन. ६. चक्रवाकपक्ष्याची मादी. ७. त्वरित. ८. अत्यंत; सर्वस्वी. ९. अशा स्त्रीला. १०. तेजास—पंत. ११. सोमदत्ताची स्त्री. १२. पतिहस्तास. १३. पशूसारखे. १४. पृथ्वीपति, राजे. १५. [शुभ्ररूपी] यश. १६. शांतीला. १७. चित्तैकाग्रता. * पुत्र व स्त्री.

पटु[1] पथ्य गदापूर्वीं[2] पूरापूर्वीं च साधिती सेतु.' ५०
हे यूपकेतुजाया पुसती भेटोनि कांतबाहूतें,
'भंग अनाहूतें[3] हा केला कीं संगरांत आहूतें? ५१
त्वां लीलेनें चि दृढ हि मन्नीविग्रंथि[4] नित्य उकलावा,
क्षत नखरें चि करुनि हा कठिनस्तनभार फार बुकलावा[5]. ५२
ऐसा महाविचक्षण[6] पूजितलक्षण[7] कृतस्वरक्षण[8] ही
भग्न कसा, अलस[9] न जो तूं रविकरसा विकस्वर[10] क्षण ही? ५३
प्रिय यज्ञकंकण चि तुज बहु, कीं बहु गोसहस्रधनदाता,
सुहृदभयद शत्रुकटककाळ चि तूं यूपकेतुच्या हाता! ५४
तूं अर्थिकल्पवृक्ष श्वेताश्वें सांग तोडिलासि कसा?
याचकहृत्कुमुदातें तुज इंदुविणें म्हणो कवण 'विकसा'?' ५५
करुण विलाप करिति भुज ठेवुनि भूरिश्रवःस्त्रिया अंकीं,
गमती करिणी करिकर[11] कवळुनि आपण हि गुंतल्या पंकीं! ५६
हा शकुनि, अमृत परि ज्या विष धर्मन्याय, सत्य घोंमेला[12]
नाहीं च मनीं, कपटद्यूतीं जोडूनि अत्यघा[13] मेला. ५७
हे राजश्री व्हाया मम तोकांचा विनाश शिकले[14] तें,
तपनाला[15] हि गिळी जो तम[16] तो कां चाविना शशिकलेतें[15]? ५८
जैसे झाले माज्या पुत्रांस प्राप्त शस्त्रजित[17] लोक,
तैसे चि या कुमतिस हि, म्हणुनि मला बहुत बाधतो शोक.
भ्रात्यांत विरोध पडे ऐसें हा छद्मराशि[18] कवि नाकीं

---

१. शहाणे लोक. २. आर्धी-**पंत.** ३. अन्+आहूतें=न बोलाविलेल्यानें. ४. माझ्या नेसलेल्या वस्त्राच्या निन्यांची गांठ. ५. मर्दन करावा. ६. फार चतुर. ७. पूज्य चिन्हांनीं युक्त. ८. केलें आहे आत्मरक्षण ज्यानें. ९. आळसी. १०. स्वच्छ किंवा प्रकट होणारा. ११. हत्तीची सोंड. १२. द्रवला. १३. महापापास. १४. प्रसिद्ध कपटद्यूत-**पंत.** १५. धर्म बुडविला तेथें मत्संतति काय?-**पंत.** भावार्थ. १६. राहु-**पंत.** १७. शस्त्रानें जिंकलेले. (युद्धांत मेल्यानें मिळालेले). १८. कपटाची जणूं राशि च असा.

पुनरपि भोजन द्याया बहु काळा [1]अघसरा शिकविना कीं? ६०
हित कपटकाक [2]ऐसें नयहंसां दूर हाकित वदे हें,
द्याया वृकांसि मत्तनुजांचीं वाक्शूर हा कितव देहें. ६१
मधुसूदना! मदात्मज शत हि [3]ऋजुप्रज्ञ म्हणुनि हे चुकले,
मुकले प्राणां; पडला [4]लोभांतकपाश न च जना उकले. ६२
हा पडला [5]कुरुगुरुखरशरशतहत, [6]घननिभा, [7]सुरद्रुपदा;
या म्हणत्यें अतितेजस्वित्वें रविसम चि [8]भासुर द्रुपदा. ६३
द्रुपदा सांगति जाणों चितार्ता [9]सावधा सुना [10]भाजा,
'मागा, [11]कृष्णाप्रियकर देइल गुरुच्या वधा [12]सुनाभा, जा.' ६४
तूं एक, पांच पांडव हे सा केवळ अवध्य गमतात,
आपण नामें चि अचळ ऐसें येइल [13]अवध्यगमतांत. ६५
भीष्म, द्रोण, जयद्रथ, दुर्योधन, कर्ण यांपुढें पुरलां;
कृप, कृतवर्मा, अश्वत्थामा अत्युग्र परि तुम्हीं उरलां. ६६
हे समरीं अमरींचे तिलक हि लकलकित नाहिंसे करिते,
परि तेजोनिधि दैवें घटजें केले चि कीं अनेक रिते! ६७
तेव्हां चि पुत्र माजे मेले बा देवकीसुता! मागें,
गेलासि [14]उपप्लव्याप्रति जेव्हां [15]अकृतकाम तूं रागें. ६८
तेव्हां चि करिति मजला भीष्मप्रभु, विदुर कवि यदुपदेशा!
'गांधारि! या सुतांवरि न स्नेह करीं' अशा सदुपदेशा. ६९
यांचें ज्ञान अबाधित सत्य, प्रत्यय, उदंड मज आले;
बा! बहु काळ न जातां माजे सुत शत हि भस्म कीं झाले." ७०

---

१. घस्मर, बहुभक्षक–**पंत.** २. ऐसें हें–**पंत.** ३. सरळ (भावड्या) बुद्धीचे. ४. लोभरूपी काळाचा फांस. ५. द्रोणाच्या तीक्ष्ण अशा शेंकडों शरानीं मरून पडलेला. ६. मेघासारखा. ७. कल्पवृक्षाप्रमाणें स्थिति असलेला. (इच्छिलें देणारा). ८. सतेज. ९. जीवंतास–**पंत.** १०. स्त्रिया. ११. द्रौपदीचें इष्ट करणारा कृष्ण. १२. सुदर्शनचक्र. १३. अवधिपर्वत हिमाचळ अथवा लोकालोक, त्यांच्या मतांत–**पंत.** १४. मागें पृष्ठांक ३४८, ४ थी टीप पहा. १५. [शिष्टाईचें] कार्य सिद्धीस न गेलेला.

अध्याय सहावा.

ऐसें वदोनि दुःखध्वस्तज्ञाना सती बहुत रडली,
धैर्यातें सोडुनि ती गांधारी शोकमूर्छिता पडली. १
नागीसीं व्याघ्रीसीं वाटे येतां चि रोष तोलावी,
ती देवाला ज्येणें मेले शतपुत्र दोष तो लावी. २
" कृष्णा ! कौरवपांडव जे झाले भस्म करुनि कळहातें,
कैसे उपेक्षिले हे बुडतां तुझिया असोनि बळ हातें ? ३
निकटस्थें हि सकळबळसंपन्नें ही उपेक्षितां घात
केला त्वां चि, बुडविला न जरि तटगतें[2] जनें दिला हात. ४
म्यां तप पतिशुश्रूषा करुनि किंमपि[3] जोडिलें असे; ताप
हा मज न सोसवे; घे, कृष्णा ! देत्यें च मीं तुला शाप. ५
लाविल म्हणावया तुज येतां षट्त्रिंश[4] वर्ष मत्तप 'हा !'
ज्ञाति वधुनि ऐसें चि क्रव्यादांस चि सहर्ष मत्त पहा. ६
तूं हि हतज्ञाति, हतामात्य, हततनय, वनेचर[6] स्पष्ट
हो कुत्सितें उपायें हत अवलोकूनियां महाकष्ट. ७
भरतस्त्रिया जशा या निहतसुतज्ञातिबांधवा दीना,
कृष्णा ! तुझिया हि वधू रडतील अशा चि सुप्रभाहीना." ८
भगवान् स्मित करुनि म्हणे, 'संहर्ता मीं च वृष्णिचक्राचा,
गांधारि ! यादवांतें कर जोडितसे प्रताप शक्राचा. ९
कीं, हे अवध्य यादव देवांस, नरांस, दानवांस, सती !
वधितिल परस्परांतें, मदितर यांहुनि बळी पुरुष नसती. १०
शुद्धा, बुंद्धा, क्रुद्धा तरि तूं पूर्वीं च कार्य जें सुचलें,
गांधारि देवि ! जैसें या मन्मतिला तुला हि तें रुचलें.' ११

---

१. दुःखानें नाहींसें झालें आहे ज्ञान जिचें. २. तीरावर असणाऱ्या. ३. कांहीं. ४. छात्तिसावें. ५. बांधव. (यादव). ६. वनवासी. ७. निंद्य अशा. ८. अत्यंत निस्तेज. ९. यादवकुलाचा. १०. शहाणी.

प्रभुभाव असा गमला, देयें ईला शाप हा तय सराया।
हें न सुडवितां, येते सर्व ईलाशाप हात पसराया. १२
सकळ हि पांडव तेव्हां अत्यद्भुतधैर्यसिंधु ही भ्याले,
स्वनिमित्तें शाप विभुसि होतां चि निराश जीवितीं झाले. १३
देव म्हणे, "तव मति शमसुखशुचिगुणसंपदे विऊ, ठकसी;
म्हण अयशस्तापकरा या खेहा 'संप' देवि! ऊठ कसी. १४
निजदुश्चरित बळें मजवरि घालिसि कां? असा अनय न करीं;
तव अपराधें चि उरों दिलि यष्टि न एक ही अंनयनकरीं. १५
देतो सुज्ञसहाया सुज्ञा हि सुराज्यभार ताप सदा;
हें पद द्यावें या संमनाहिताहितसुराज्यभारतापसदा? १६
विप्रीं प्रसवे सुतपोनिष्ठा, बहुभारवाहका गाय,
तुरगी अशा सुता कीं बहु धांवडितां न जो म्हणे 'हाय!' १७
शूद्रा दास्यानलसा, वैश्या कृषिपशुसुरक्षका, धन्या
समरीं मरावयास चि तुजऐसी राजवंशजा कन्या. १८
समरीं जरि न मरावे, तरि रोगक्षीणकाय गेहगत
सुक्षत्रियासुत मरति शयनावरि पडुनि काय गे! हगत? १९
केलें जें काय, तसें असतें आयुष्य तरि पुढें करंते;
देते एक हि पुष्कळ अमृत हि सेवूनि न रिपु ढेंकर ते. २०

१. देण्यास योग्य. २. या गांधारीला–**पंत.** ३. भूदिक्पाळ, भूपाळ, दिक्पाळ –**पंत.** ४. शांतिप्रमुख पवित्र गुणांची संपत्ति उत्पन्न करो (शांत होवो); [नाहीं तर] फसशील. ५. मायापाशाला. ६. आपलें दुराचरण. ७. आंधळ्याच्या (धृतराष्ट्राच्या) हातीं. ८. शहाणे आहेत मित्र ज्याला अशास. ९. समे नहिताहिते सुराऽज्ये यस्य स चासौ भारतापसदश्च तस्मै मंदायेदं पदं देयं? न देयमिति–**पंत.** सारखीं च आहेत अहितकर दारू व हितकर तूप हीं ज्याला असा हा जो भारताधम, त्या मूढाला हें राज्यपद द्यावें काय? न द्यावें हें च उत्तम. १०. ब्राह्मणी. ११. सेवाकर्मांत आलस्यरहित अशाला. १२. शेती व जनावरें यांची चांगल्या रीतीनें निगा राखणाऱ्याला. १३. घरांतील. १४. जीवंत (पक्षीं) देवांचें पेय.

धारातीर्थांत जरि न व्हाया शुचि रविसमान वपु न्हाते,
नरकीं पडते, होते कीट कुपशु वा, न मानव पुन्हा ते. २१
स्नेहें त्वां काळाच्या नेले सुत करुनि मत्त पाशापें[1];
तरसिल कसी, लयाला नेउनि उरल्या हि सत्तपा शापें?" २२
गांधारीला झालीं प्रभुवचनें अप्रियें जरि हि सारें[2],
म्हणती सुकवि, 'असह्य चि दुःखितचित्तीं बरें तरि हि सारें.'
राहे उगी च देवी गांधारी बहु मनीं तळमळ करी,
काढी कोप मनींचा भाव, सरींचा[3] जसा, तळमळ[4] केरी[5]. २४
धृतराष्ट्र म्हणे, 'धर्मा! मेले या रणमखांत किति योध,
सांग मला, परिसों दे, परिमाणाचा[6] असेल जरि शोध.' २५
धर्म म्हणे, 'एकार्बुद[7] त्यावरि षट्षष्टि[8] मोजिल्या कोटी,
मृतवीरांची केली संख्या या संगरीं असी मोटी. २६
चवतीस सहस्र अणिक एकशत तयावरी हि पांसष्ट,
इतुके अलक्ष[9] वीर, क्षय झाला संगरीं असा स्पष्ट.' २७
पुनरपि वृद्ध म्हणे, 'तूं सर्वज्ञ व्याससा च कीं खोल;
ते शूर पुरुषसत्तम गेले कोणा गतीस? हें बोल.' २८
धर्म म्हणे, "द्रेवा! जे हृष्ट[10] महाशूर संगरीं मेले,
ते देवराजसम शुभलोकांत सुखें वसावया गेले. २९
मरणाचा निश्चय परि होते समरीं अहृष्ट[11] जे शूर,
ते निजलोकीं नेले गंधर्वीं येउनीं पुढें दूर. ३०
युद्धांत पराङ्मुख, मुख अंजळि पसरुनि 'नको नको' म्हणते,
शस्त्रेंकरूनि मेले, गुह्यक[12]लोकासि पावले, पण ते. ३१
त्यजिते झाले तनुला अभिमुख होउनि परा, न टेंकेलों[13],

१. पाशाजवळ. २. श्रेष्ठ. ३. सरोवरांतील. ४. तळासंबंधी पंक–**पंत.** ५. हत्ती. ६. संख्येचा. ७. दश कोटि. ८. सासष्ट. ९. ज्यांच्याकडे पाहवत नाहीं असे, तेजस्वी. १०. आनंदित. ११. नाखुष. १२. सिद्धलोक. १३. चिकाटीला.

ज्यांच्या उत्साहें व्रण, मान्य बुध जसा न रानटें केला, ३२
ते ब्रह्मसदनवासी झाले होतां परासु रवि माना
तेजें; त्यांला न्याया आले घेउनि परा सुर विमाना. ३३
राया! यथाकथंचित् समरीं जे मरण पावले अन्य,
सुक्षेत्रगुणें झाले, जाउनि उत्तरकुरूसि, ते धन्य." ३४
वृद्ध म्हणे, 'धर्माचें तत्व सदा तूं असें चि बा! पाहें,
सिद्धापरि परि कोणा ज्ञानबळें पाहतोसि बापा! हें?' ३५
धर्म म्हणे, 'वनवासीं लोमशदेवर्षिसंग जो घडला,
तेणें सुतीर्थयात्रायोग, तयास्तव समस्त मळ झडला. ३६
सिद्धिद विलोकिले म्यां बहु, उंजवी घालितां अवनि देश;
हें दिव्य चक्षु जालें प्राप्त, पित्या! हेतु या तव निदेश.' ३७
धृतराष्ट्र म्हणे, 'धर्मा! पक्षि श्वापद शवांस खातात,
तूं चि प्रभु, संबंधी, पुत्र, भ्राता, शवां सखा तात. ३८
सर्व सनाथ अनाथ हि वीरांचे देह पावते दाहा,
म्हणजे उत्तम होतें; आहे व्यवहार मान्य वेदा हा.' ३९
धर्म म्हणे, 'मान्य न हा श्रेयस्कर बोध काय हो! मातें?
शीघ्र करवितों संगरनिहतनिखिलयोधकायहोमातें.' ४०
धौम्य, युयुत्सु, सुधर्मा, क्षत्ता, संजय तयांसि तो आर्य
पार्थ प्रार्थुनि सांगे, सूतां भृत्यादिकां हि तें कार्य. ४१
दुर्योधनादिकांच्या रचिल्या रथचंदनादिकीं सु-चिता,
उचिता क्रिया करविल्या, ज्यांच्यायोगें घडे मृता शुचिता.

---

१. प्रहार मानिला नाही-पंत. २. आडदांड मनुष्यानें. ३. रविसे तेजस्वी जाले, असें माना तुम्हीं-पंत. ४. उत्कृष्ट अशा. ५. कसे तरी. ६. ते जेथें मेले ती उत्तम भूमि (युद्धभूमि) असल्यामुळें. ७. देशविशेष. ८. कोणत्या. ९. 'आला' असा अध्याहार. १०. प्रदक्षिणा घालीत असतां. ११. [वनवासाची] आज्ञा. १२. दहनास. १३. युद्धांत मरण पावलेल्या सर्व योद्ध्यांच्या शरीरांच्या दहनास. १४. दुर्योधनपुरोहित. १५. रथ व चंदन काष्ठें यानीं.

राशि करुनि काष्ठांचे, त्यांवरि रथदारुशरधनुष्यांचे,
भिजउनि घृतें दिले उपहार ज्वलनासि मृतमनुष्यांचे. ४३
कविनयें शिकुनि शवा द्रवति जसीं बाळकानना थानें,
करिजेल अनाथाचा प्रेमें सांभाळ कां न नाथानें? ४४
करुनि पित्यासि पुढें मग गेला गंगेसि तो अजातारी,
दे उदक समस्तांतें; कवण असा, धर्म तो न ज्या तारी? ४५
त्या उदकदानसमयीं चित्तीं निंदूनि पूर्वकर्मातें,
कुंती देवी रोदन करित वदे मंदमंद धर्मातेः- ४६
“जो [6]रथयूथप [7]यूथपवीराधिपलक्षणप्रभावास,
ज्याच्या विसरत सोसित नव्हतासि पल क्षण प्रभावास, ४७
इंद्रा उपेंद्रसा जो आश्रय दुर्योधना महातेजा,
पुरुष हि विसरत होते [8]पक्ष्में चाळावया [9]पहाते ज्या, ४८
ज्याच्या दिग्विजयीं सुर नर [10]मानवले सुयुद्धयज्ञानीं,
दाता, नित्य ब्राह्मणपूजक, शुचिशीलरक्षक [11]ज्ञानीं, ४९
जो सहजकवचकुंडलमंडित पंडितजनीं असामान्य,
‘सूत’ म्हणति परि कैसा होइल तैशा कुळीं असा मान्य?
[12]भवद्वन करित होता [13]बहुभास्वर [14]थांवरूनि हात रणीं,
वाटे जना उतरला [15]बहुभाः स्वरथावरूनि हा तरणी. ५१
राधा [16]धात्री त्याची; रविपासुनि मदुदरांत तो आला,
ज्येष्ठ भ्राता तुमचा कर्ण, तुम्हीं सर्व उदक द्या त्याला.” ५२

---

१. काष्ठ २. भेट, आहुति. ३. विदुर–पंत. ४. धर्मराज. ५. कर्णाच्या जन्मासंबंधीं प्रसंगाला. ६. रथीश्रेष्ठ. ७. सेनानीच्या अग्रणीच्या अंगी असणाऱ्या तेजाचें माहेरघर. (अत्यंत पराक्रमी). ८. पापण्या. ९. पहाणारे. १०. समाधान पावले. ११. ज्ञानी. १२. तुमचें रक्षण. (अर्जुनेतर पांडवांशीं निकरानें लढणार नाहीं या कर्णाच्या वचनास अनुलक्षून हे उद्गार आहेत). १३. महातेजस्वी. १४. हात राखून. १५. अत्यंत तेजःसंपन्न असा. १६. दाई. (उपमाता).

अप्रियवचनश्रवणें ते पांडव शोकसागरीं पडले,
नेणुनि नाशुनि आणुनि निधि सुरतरु मंदभाग्यसे रडले. ५३
धर्म म्हणे, ' माते ! त्वां केलें ऐसें अकार्य कां मे ! हें?
कळतें मज तरि होतीं सहसा बहुकोटि ओस कां मेहें ? ५४
मीं राज्यलुब्ध, घातक ? गुरुभक्त नव्हें चि काय ? कां[1]नातें
कां नातें कळुं न दिलें? [2]म्हण कथिलें कार्य कायकाना तें. ५५
नांदविता निर्मत्सर बंधु[3] न नेता असे लया तीं कीं,
न तशा सदपत्यावरि, कसि तव करुणा असेल या तोकीं ?
ज्याची वधप्रतिज्ञा बोलुनि झाले असंख्य अरि लटिके,
कृष्णेतर कोणी हि न ज्याच्या [6]शरपातभूमिवरिल टिके. ५७
जाला माते ! तुजला तो पुत्र प्राप्त देवगर्भ कसा ?
लोपविला ज्ञातिभयें, कीं त्यजिला जारजात अर्भकसा ? ५८
लोपवि सकळें तेजें कर्ण, अधिष्ठुनि जसा नभा सविता;
अतुळप्रताप लोकीं तव सुत नसतां, तसा न भासविता. ५९
या मंत्रगूहनें त्वां आम्हां सर्वांसि मारिलें माते !
या तेजा भजतों तरि, कुरुकुळ वृक, काक, कंक कां खाते? ६०
गुज कथितिस तरि पूजित होतों कीं [11]नंदनप्रसूनाहीं;
आम्हांसम तुजसम तो कोठें ही नंदन [12]प्रसू नाहीं. ६१
जें कुरुपांचाळवधें, सौभद्रद्रौपदेयहननें तें
दुःख किति ? तयाहुनि शतगुण हें माजें हरूनि मन नेतें. ६२
हरि ! हरि ! दाहापूर्वीं कळतें तरि [13]आंगठे मुखीं धरितों,

---

१. कानातें. २. ' तें एक कार्य कथिलें, तुम्हीं आयकाना, ' असें म्हण; कोणतें तुजें वचन न ऐकिलें तें सांगुन दे–**पंत.** ३. कौरवपांडव. ४. कर्ण. ५. कृष्णार्जुनांशिवाय. ६. बाण पडण्याच्या जागेवरील [योद्धे]. ७. जारापासून झालेल्या मुलाप्रमाणें. ८. कर्णजन्मवृत्तांत गुप्त ठेवून. ९. तेजस्वी पुरुषास. १०. बक. ११. कल्पवृक्षाच्या पुष्पानीं. १२. माता. १३. कर्णाच्या पायाचे आंगठे तोंडांत धरून आम्हीं त्याच्याविषयीची आपली नम्रता दाखविली असती.

अपराधकोटि पोटीं घालाया मुकुट पाय ते करितों. ६३
रचितों सार्थकतार्थ, न रचिले जरि पुष्परत्नहार, चिता;
भीम, जय, नकुळ, कृष्ण हि, सहदेव हि करुनि यत्न हा रचिता.'
ऐसा बहु शोक करी, बाधे बहु बंधुघात तो यातें;
मग दे भरूनि अंजलि कर्णातें साश्रुबिंदु तोयातें. ६५
कर्णाच्या भार्यांतें प्रेमें बाहोनि जवळ, जळ-दानें
संतर्पिला निजाग्रज धर्मे, चातक जसा चि जळदानें. ६६
श्रीगंगेतूनि निघुनि तीरीं च सशोक धर्म तो बसला;
भक्तमयूरघन श्रीराम जसा सिंधुच्या तटीं बसला. ६७

इति श्रीमहाभारते श्रीरामनंदनमयूरेश्वरविरचिते स्त्रीपर्व समाप्तम् ॥
श्रीरामचंद्रचरणयोरर्पितं भवतु ॥

॥ श्रीराम जय राम जय जय राम ॥

---

१. कर्णाचे पाय मस्तकावर मुकुटासारखे धारण केले असते. २. कर्ण जिवंत असताना त्याजकरितां पुष्पांचे व रत्नांचे हार गुंफून जरी आम्हीं त्याची सेवा केली नाही, तरी आतां आमच्या जन्माचें सार्थक होण्याकरितां तरी आम्हीं त्याची चिता रचिली असती. ३. आपला वडील भाऊ (कर्ण).

शांतिपर्व.

अध्याय पहिला.

रविपुत्राद्यखिळांच्या[1] उत्तरकार्यासि लागला मास;
मग आले भेटाया धर्मास मुनींद्र जेंवि रामास. १
आले दूर कराया सकळा बाधा रविप्रभ[2] व्यास,
नारद, देवल[3], अन्य हि जे जे आधार विप्र भव्यास[4]. २
बहुशतसहस्र भूसुर[5] बैसविले स्वासनीं पदीं नमुनीं,
त्यांत वदे धर्मातें श्रीनारद जो सदा अदीन[6] मुनी. ३
'या यदुपतिप्रसादें गेले विलयासि सर्व ही दुष्ट,
शोक नसे कीं कांहीं? धर्मा! झालासि कीं जयें तुष्ट?' ४
धर्म म्हणे, "जय झाला श्रीकृष्णब्राह्मणप्रसादानें,
पटु आश्रितांसि द्याया नाहीं कल्पद्रुगण[7] असा दानें. ५
परि माज्या दुर्दैवें जय अजयाकार जाहला स्वामी!
सुख काय त्यांत, नाहीं सौभद्र[8] द्रौपदेय ज्या धामीं? ६
सुतशोकीं कृष्णेला राज्याच्या काय हर्ष लाभाचा?
प्रभुसि म्हणेल सुभद्रा, 'सुख भोगुनि फार हर्षला भाचा!' ७
झांकुनि मंत्र[9] पृथेनें अतिदुःसह दुःख मज दिलें बा! हें;
पाहें, मनांत सानुज दहनीं मीं आज भाजलों आहें. ८
'नागायुतबळ[10], अप्रतिरथ[11], जो सुव्रत, दयालु बहु, दाता,
तो कर्ण स्वसुत,' असें मज देतां तोय[12] बोलिली माता. ९

---

१. कर्णादिकांच्या. २. सूर्यासारखे तेजस्वी. ३. धौम्यमुनीचा भाऊ. ४. कल्याणास. ५. ब्राह्मण. ६. आनंदी. ७. कल्पवृक्षांचा समुदाय. ८. अभिमन्यु. ९. गुप्त गोष्ट. १०. दहा हजार हत्तींचें बळ असणारा. ११. अद्वितीय रथी. १२. तिलांजली.

प्रथम चि दिनमणिपासुनि हे कुंती प्रसवली, न राधा, त्या;
आलें सुयश कधीं सुतरत्न समर्पुनि असें नरा धात्या? १०
बा! उपजतां चि घालुनि पेटींत तनुज नदींत वाहविला,
मद्दुर्दैवें चि पृथेकरवीं सदपत्यविरह साहविला. ११
तो भाग्यें सांपडला राधेला अर्पिला अधिरथानें,
द्रवलीं उदयीं शशिमणिपात्रेंसीं, न धरिती च थिर थानें. १२
'भारत, युधिष्ठिराग्रज, कौंतेय' म्हणोत विप्र, 'सूत' न या,
म्हणुनि रणापूर्वीं हें नातें हे ऐकवी प्रसू तनयों. १३
निजगुरुनिदेश सुयशस्कर माथां धरिल तोक सामान्य,
होय कृतघ्नत्वप्रद जरि, तरि कवि करिल तो कसा मान्य? १४
कर्ण असें वदला कीं, 'धर्मासीं संधि करिन जरि माते!
'विजयौं भ्याला' म्हणतिल, जे गाती मत्प्रतापगरिमा ते. १५
म्हणतिल 'अदय अनार्य,' त्यजितां समयीं सुयोधना, मातें;
जाणुनि कृतघ्न, घेतिल न च माज्या द्विज सुयोध नामातें. १६
यास्तव आधीं जिंकुनि कृष्णासह अर्जुनास मीं युद्धीं,
संधि करिन धर्मासीं मग; कीं, मत्प्रीति बहु यशीं शुद्धीं.' १७
'विजयासीं युद्ध करीं, चवघांला अभय दे,' असें वदली;
परि कांपली बहु भयें हे कुंती, जेंवि मारुतें कदली. १८
कर्ण म्हणे, 'देइन मीं जिंकुनियां जीवदान चवघांस;
गॅजमुक्तांचा चि हरिस अन्याचा तेंवि दे न चव घांस. १९
कर्णवधीं ध्रुव सविजय, विजयवधीं तूं सकर्ण सुत पाहें,
जा माते! पांच तुझे उरतिल,' वदला उदार सुतपा हें. २०
हें वृत्त तोयदानीं वदली तेव्हां चि मज न आइकवे,
ऐसी दुसरी लोकीं त्वां आयकिली नसेल आइ कवे! २१

---

१. चंद्रोदयाबरोबर पाझरूं लागणाऱ्या चंद्रकांतमण्यांच्या भांड्याप्रमाणें. २. कर्णास. ३. मोठेपणा. ४. हत्तीच्या गंडस्थळांतील मोत्यांचा. ५. निश्चयानें. ६. तपोनिष्ठ. * अर्जुनाला.

विजयें वधिलें [1]भ्रात्या युद्धीं नेणोनि जेंवि अभ्रात्या,
बहु अर्थिचातकांच्या शोचितसें आठवूनि अभ्रा त्या. २२
होता मजला कर्ण भ्राता श्वेताश्वसा जरि सहाय,
बा ! लावितों म्हणाया जिंकुनियां संगरीं हरिस 'हाय !' २३
कोप सभेंत दुरुक्तें त्या द्यूतीं मन्मनांत जो पेटे,
[2]त्या कर्णपाद, जेंवि प्रतिबंधक मणि हुताशना भेटे. २४
आहेत हे पृथेचे जैसे, होते असे चि ते पाय,
हाय ! मुने ! हा [*]यमुने कालियसा ईस भासला काय ? २५
सादृश्यहेतुतें बहु शोधुनि हृदयांत तेधवां पाहें,
परि नाहींच समजलें नातें मज मंदमतिस बापा ! हें. २६
क्षितिनें रथचक्र कसें गिळिलें, कोणें दिला तया शाप,
बा [3]पद्मोद्भवपुत्रा ! वद, वागमृतें तुज्या निवो ताप." २७

अध्याय दुसरा.

नारद म्हणे, "परिस, तुज कथितों मीं देवगुह्य गा राया !
साधु विचार सुराहीं केला क्षत्रिय समस्त माराया. १
वैराग्नि पेटवाया हा [4]कन्यागर्भ निर्मिला धर्मा !
कीं [5]शस्त्रपूत होउनि पावो [6]क्षत्र [7]त्रिविष्टपीं [8]शर्मा. २
देवांच्या संकल्पें पावे सूतत्व तो महातेजा,
जाला असह्य पांच चि सुगुण तुम्हीं कुरुकुळीं रहाते ज्या. ३
तव मति, भीमबळ, विजयलाघव, माद्रीतनूजविनय, असे
हे अद्भुत गुण पाहुनि तो बाळपणीं च फार खिन्न असे. ४

१. अबंधूस; परक्यास. २. कर्णाचे पाय पाहतां च माझा (धर्माचा) राग शांत होत असे. (कारण २५ पूर्वार्धांत पहा). ३. ब्रह्मदेवपुत्रा नारदा! ४. अविवाहित स्थितीत धारण केलेला गर्भ. ५. धारातीर्थी पडून. ६. क्षत्रियवर्ग. ७. स्वर्गांत. ८. सुखास. * यमुनानदीला. (मागें पृष्ठ २९५, टीप ६ वी पहा).

पाहुनि कृष्णधनंजयसख्य, अतिशय प्रजानुराग, मनीं
तापे तो कर्ण, जसा बहु बर्हींच्या[1] भुजंग आगमनीं. ५
विजयासि धनुर्वेदीं बहु सकळांहूनि अधिक पाहूनीं,
एकांतीं द्रोणातें प्रार्थी माथां तदंघ्रि[2] वाहूनीं. ६
'गुरुजी ! ब्रह्मास्त्र मला द्या, स्कंदीं[3] आणि भर्ग सम[3] रामीं;
वा ! करिन अर्जुनासीं दुखवाया शत्रुवर्ग समरा मीं. ७
न म्हणोत विचक्षण मज 'अकृतास्त्र[4]' असें द्यांत कल्पतरो !
स्वामी ! मनोरथांबुधिमध्यें हा कर्ण पुत्रकल्प[5] तरो.' ८
यापरि गळां पडुनि तो कर्ण ब्रह्मास्त्र जेधवां याची,
जाणे दुरात्मता[6] गुरुवर्य स्वमनांत तेधवां याची. ९
सापेक्ष[7] जसा तो या विजयीं शिष्यांतरीं[8] न सुतपा हो !
किंबहुना द्रोणमनीं उत्कर्ष न याअसा स्वसुत पाहो. १०
कर्णासि म्हणे द्रोण, 'ब्रह्मास्त्रातें कुलीन तो मात्र
ब्राह्मण किंवा क्षत्रिय होय करुनि सुव्रतें तपें पात्र.' ११
पूजुनि, पुसोनि गुरुला कर्ण महेंद्राचळासि[9] तो जाय,
श्रीभार्गवरामाचे बहु विनयें मस्तकीं धरी पाय. १२
गुरु चि पिता या भावें ब्रह्मास्त्राच्या धरूनियां कामा
'ब्राह्मण भार्गव[10] आपण' ऐसें सांगे विचारितां रामा. १३
विनयादिगुणें झाला प्रिय गुरुस अनंतपुण्यलभ्यास,
केला शरसंधानीं तेथें अत्यंत निपुण अभ्यास. १४
इष्वस्त्रीं[11] परदुर्जय भासे सर्वांस कर्ण कामारी[12].
घडला प्रमाद, मानुनि हरिण द्विजधेनुतर्णका[13] मारी. १५

---

१. मोरांच्या येण्यानें. २. त्याच्या पायां पडून. ३. स्कदी (कार्तिकस्वामीचे ठायीं) व रामी (परशुरामीं) भर्ग (शंकर) सम (समदृष्टि); [तसें च तुम्ही व्हा]. ४. अस्त्रविद्येचें शिक्षण न झालेला. ५. पुत्रासारखा. ६. दुष्टपणा. ७. सप्रेम. ८. अन्य शिष्यीं. ९. हें परशुरामाचें अवतारसमाप्तीनंतरचें निवासस्थान. १०. भृगुकुलोत्पन्न. ११. बाण व अस्त्रें यांच्यायोगानें. १२. शंकर. १३. वासरास.

अज्ञानें घडलें तें कर्म निवेदूनि कर्ण कर जोडी,
तरि वाग्वज्रातें, बहु कोप करुनि, तो तपःस्विवर सोडी. १६
'घे पदरांत फळातें पाप्या! या वत्सरत्नहानीच्या,
विफळ असो, स्पर्धेनें ज्याकरितां करिसि यत्न हा नीच्या १७
ज्यातें मारिन म्हणसी दुष्टा! तूं वृत्र जेंवि शक्रातें,
त्यासीं करितां समर, क्षिति गिळिल तुज्या [1]शतांगचक्रातें. १८
रथचक्रातें धरणी ग्रासिल तूं तेधवां असावध हो!
वधिला असावधपणें वत्स जसा त्वां, तुझा असा वध हो.'
व्हाया प्रसन्न दिधलीं कर्णें बहु त्यासि धेनु, धन, रत्नें;
विप्र म्हणे, 'मद्वचन न होईल मृषा धनाधिपतियत्नें. २०
जा कीं रहा, चुकेना कर्मफळ कदापि वत्सहानिकरा!
तूं माज्या कोपाच्या, [2]धर्माच्या पापिवत्, सहा निकरा.' २१
जाला शाप असा बहु दारुण मग 'हाय! हाय!' कर्ण वदे,
[3]जाय गिळोनि; गमे त्या रुद्रा तें काळकूट अर्णव दे. २२
त्यावरि गुरु [4]शुश्रूषाप्रणयदमबळादि सुगुण पाहूनीं
होय प्रसन्न, शिकवि श्रीब्रह्मास्त्र स्वयें चि [5]बाहूनीं. २३
ब्रह्मास्त्रातें साधुनि गुरुची सेवा करीत कर्ण वसे,
सच्छिष्य मीनसे त्यां सेव्य चि आचार्यचरण अर्णवसे. २४
राम [6]कदाचित् कुतुकें कर्णकर धरूनि आश्रमीं भ्रमला;
[7]उपवासकृषकलेवर संचारें करुनि तो बहु श्रमला. २५
अंकीं शिर ठेवुनि करि कर्णातें पात्र [8]तोकविश्वासा.
सोडी श्रमालह निजुनि अतिदुर्बळगात्र तो कवि श्वासा. २६
तो कृमि अलर्कनामा त्या गुरुशिष्यांत विघ्न बहु मांडी;
न कळत तळीं शिरुनियां फोडी तो सूर्यसूनुची मांडी. २७

१. रथचक्रास. २. यम-पंत. ३. शापापासून झालेला शोक गिळिला. ४. सेवा, नम्रता, आत्मसंयमन, बल इ०. ५. बोलावून. ६. एकदां. ७. उपवासानें. कृश झालें आहे शरीर ज्याचें. ८. मुलावर ठेवल्या जाणाऱ्या विश्वासास.

गुरुनिद्राभंग न हो म्हणउनि तो धीर वेदना साहे,
'धृति च गुणगणा शोभाहेतु'[1] म्हणति सुज्ञ वेद 'नासा[2] हे.' २८
न शके माराया कीं कृमितें उडवावया हि तो दूर,
गुरुनिद्राभंगभयें साहे ज्या हि वेदना क्रूर. २९
जागा आला सहसा राम रुधिर लागतां चि आंगा तें,
सोसेल गुरु यज्ञार्थांचुनि शुद्धा अशुद्ध[3] कां गा! तें? ३०
राम म्हणे, 'शिव! शिव! रे! झालों कीं अशुचि; शोणितें आंग
कां हें भरलें? केलें काय? भय त्यजुनि सत्य तें सांग.' ३१
कृमिकृतनिजोरुभक्षण कर्णें कथिलें गुरूसि पद नमुनीं,
पाहे त्या कीटातें क्षतजीं तो शुद्धकीर्तिसदन मुनी. ३२
तो रामदृष्टमात्र[4] प्राणातें कीट तत्क्षणीं सोडी,
विकराळरूप होउनि ठाकुनि गगनीं मुनीस कर जोडी. ३३
'रामा! सुटलों मीं या नरकापासुनि तव प्रसादानें,
स्वस्ति असो तुज; ध्यावीं त्वां दीनाला असीं च बा! दानें.' ३४
राम म्हणे, 'तूं कोण? त्यज संकोच स्ववृत्त सांगाया;
करुनि कवण अतिदारुण अघ नरका पावलासि कां गा! या?'
"भृगुशार्दूला![5] होतों सत्ययुगीं असुर दंशनामा मीं,
भृगुभार्येतें हरिता झालों होवूनि आंधळा कामी. ३६
''परदारसंग नरक चि' म्हणति सकळ, तरि तुला नसे धीट;
हो पापा! श्लेष्मरुधिरमूत्राशन[6] परम दुष्ट तूं कीट.' ३७
तव पूर्वपितामह भृगु देता झाला मला असा शाप.
पाप क्षणांत फळलें; फळ आलें जो असा महाताप.[7] ३८
त्या शापांत कराया जेव्हां भृगु विनविला पदीं नमुनीं,
'भार्गवराम करिल तव उद्धार' असें वदे उदार[8] मुनी. ३९

१. शोभेस कारण, शोभा देणारें. २. नाक. ३. अपवित्र (पक्षीं) रक्त. ४. रामानें केवळ पाहिलेला. ५. भृगुकुलश्रेष्ठा. ६. मल, रक्त व मूत्र सेवन करणारा. ७. जो असा महाताप [तें] फळ आलें. ८. उदार स्वभावाचा.

बहु मान्य होय जन या पायांला भाळ लाविता नाकीं,
तुमच्या शुभ्रयशाच्या अमृतकर हि भाळका विलाना कीं. ४०
मीं च न, मसतां सद्गुग्रह, सकळ हि सर्वथा पशु विवंशे,"
ऐसें वर्णुनि गेला होउनि गततापपाप शुचि वंश. ४१
कर्णासि गुरु म्हणे, 'रे! अन्यां पीडांसि देह वाहेल;
ऐशा अति दुःखातें सुब्राह्मण तों कधीं न साहेल. ४२
हें क्षत्रियधैर्य तसें धैर्य तुझें; स्पष्ट सांग, तूं कोण?
शोण न अनृतें व्हावे डोळे सारे हि, हे जसे कोण.' ४३
कर्ण म्हणे, "मीं ब्रह्मक्षत्रांतरजात सूत; मज लोक
'राधेय कर्ण' म्हणती; गुरुजी! धर्में चि शिष्यजन तोक. ४४
ब्रह्मास्त्रलुब्ध झालों, आलों साधावयासि तें बा! मीं,
सद्गुरु पिता चि, यास्तव वदलों 'भार्गव असें' असें स्वामी!"
वंदुनि शतदा, लोळे, लेश नसे पाप ताप [६]दर ज्यांत,
परि विपरीताचरणें झाला तो तापता पदरज्यांत. ४६
सुज्ञें समजुनि गुर्वघ करितां, नमनें टळेल कां पेंच?
पदरज म्हणे, '[१०]हांला गुरुवंचन[११]फळ कळेल [१२]कांपे च.' ४७
राम म्हणे, "धर्म वदसि, 'गुरु चि महाजनक, विप्र, तारक' हा;
तरि तूं न म्हणसिल कसा जरि हि महाजन कवि प्रता[१३]रक '[१४]हा!'?
ब्रह्मास्त्र जोडिलें त्वां हा हतभाग्यांगणीं [१५]स्वरग रुजला,
सदृशासीं रण करितां वधकाळीं न स्फुरेल तें तुजला. ४९
ब्रह्मास्त्रसिद्धि जाली कष्टें अब्राह्मणा जरि नरा हें,

---

१. स्वर्गात. २. विस्तारास. ३. जीवमात्र. ४. अन्वयार्थः—जसे हे [नेहमीं च लाल असणारे] कोण (डोळ्यांचे कोपरे) तसे [माझे] सारे ही डोळे [तुझ्या] अनृतें (खोट्या भाषणानें) [राग येऊन] शोण (लाल) न व्हावे. ५. ब्राह्मण व क्षत्रिय यांच्या मध्यंतरीं (संकरानें) जन्मलेला. ६. भीति. ७. [परशुरामाच्या] चरणधूळींत. ८. महापाप. ९. संकट. १०. लोकांस. ११. फसविणें. १२. थरकांपानें. १३. [तथापि] फसविणारा. १४. हाय—पंत. १५. कल्पवृक्ष.

अकुलीनीं अनयज्ञीं [1]श्रीसी चिर बहु भजे तरि न राहे. ५०
[2]अनृता! आजि च जा गा! जागा आश्रमपदीं नसे तुज या,
कैसा तरेल बहुमत [3]सत्याभिध भवनदीं न सेतु जया?" ५१
'त्वत्सम समर्थ होइल पिउनि हि [4]वारुण सुरा न [5]राज्यन्य,
[6]चित्र करिल कर्णा! त्वां [7]केलें दारुण सुरा नरा [8]जन्य.' ५२
यापरि गुरु दे व्हाया [9]शिष्यपरोत्कर्षहानि शाप वर,
[10]रामद्विजराजयशें न च पाहे म्हणुनि 'हा!' [11]निशाप [12]वरें. ५३
गुरुची आज्ञा घेउनि येउनि भेटे सुयोधना कर्ण,
गेला [13]गतिला, वारुनि रणयज्ञें तो सुयोध [14]नाकर्ण. ५४
त्यावरि [15]कलिंगराजें राजपुरीं कुशळ दूत धाडून
कन्यास्वयंवरीं बहु गोळा केले क्षितीश झाडून. ५५
रुक्मी, कपोतरोमा, नीळ, जरासंध, भोज, शिशुपाळ,
क्रथ नृप, अशोक, भीष्मक, आला तो ही शृगाळ नरपाळ. ५६
तेथें गेला होता दुर्योधनसहित कर्ण, तों कन्या
[16]वर्णन परिसुनि पाहे लंघाया कुरुवरा जसें अन्या. ५७
भीष्मद्रोणाश्रित कुरुपति लंघन तें न पावुल हि साहे,
चित्रांगदकन्येतें स्वरथीं अभिमानसिंधु तो वाहे. ५८
[17]सहसा स्वयंवरवधू धर्मा! दुर्योधनें जसी वरिली,
कर्णें सर्व नृपांची लीळेनें कीर्ति ही रणीं हरिली. ५९

१. लक्ष्मीसारखी. २. खोट्या! ३. जया सत्याभिध (सत्यरूपी) सेतू (पूल) बहुमत (विशेष मान्य) न, [तो] भवनदी कैसा तरेल? ४. वरुण नांवाच्या झाडाची. ५. [अन्य] क्षत्रिय. ६. थक्क. ७. केलेले. ८. युद्ध. ९. शिष्योत्कर्षहानि तच्छत्रूत्कर्षहानि—**पंत.** शापानें शिष्य जो कर्ण त्याच्या उत्कर्षाची हानि झाली; परंतु वरानें त्याच्या शत्रूच्या उत्कर्षाची हानि झाली. १०. तापकर शांतिकर ही—**पंत.** द्विजराज=ब्राह्मणश्रेष्ठ (पक्षी) चंद्र. ११. चंद्र. १२. उपरि—**पंत.** १३. सद्गतीला. १४. स्वर्गसंबंधीं (देवसंबंधीं) ऋण. १५. कलिंगदेशाचा राजा चित्रांगद यानें. १६. [दाईनें केलेलें] वर्णन. १७. एकाएकीं.

ज्या अत्यंत प्रबळा लवली भूपावली[1] जरासंधा,
त्याची ही कर्णासीं रण करितां पावली जेरा[2] संधा.[3] ६०
बाहुरणीं हि सुदुर्जय, उखळी तनुसंधि,[4] मागध रणीं तें
बहु बळ पाहोनि म्हणे, 'कर्णा! हो मित्र, माग धरणीतें.' ६१
सख्य करुनि मगधेशें दिधली कर्णासि मालिनी नगरी,
प्रबळा हि परा ग्रासी जी अत्युग्रा, जसी ह्रदीं[5] मगरी. ६२
तैसीच अंगराजें कर्णे परिपालिली पुरी चंपा,
अमरावती[6] म्हणों तरि हे अरिपासुनि न पावली कंपा. ६३
देहीं दृढ दिव्य सहज कवच, सहज दिव्य कुंडलें कानीं;
यापरि न निववीलीं पितृनयनें दावूनि तुंड लेंकानीं. ६४
वा! त्वद्धितार्थ मागुनि नेलीं तीं कवचकुंडलें शक्रें.
हा अन्यथा न मरता त्या वज्रें, या हि शौरिच्या[7] चक्रें. ६५
'अर्धरथ' असें भीष्मप्रभु हि म्हणे त्वद्धितार्थ कर्णातें,
तेजातें शल्य उणें करि, और्व[8] जसा सरस्वदर्णातें.[9] ६६
त्या शापयुगें[10] धरिला आलानें[11] द्विरदसा[12] चि आकळुन,
मातेसि दिला तो वर अनृत कसा करिल साधु हा कळुन?
कृष्णाच्या नीतिबळें, पाशुपताद्यस्त्रसंग्रहें शुद्धें,
पार्थें गुरुप्रसादें वधिला व्यसनीं सुदुष्करें युद्धें. ६८
तव बंधु शापिला[13] तो बहुताहीं वंचिला[14] असा राया!
गेला सारा[15] लोका रणयोगें त्यजुनियां असारा या. ६९
शोच्य नव्हे तो क्षत्रिय, अभिमुख युद्धांत पावला पतन;
बा! याकरितां चि करिति तनु मनुजवर प्रवीरजन जतन."

---

१. राजपंक्ति. (राजे लोकांचा समूह). २. दुर्बळता—पंत. ३. प्रतिज्ञा. ४. शरीराचा सांधा. ५. डोहांत. ६. अमरावतीला हि शत्रुभय होतें; पण या चंपानगरीला कोणाचें हि भय नव्हतें, असा अर्थ. ७. कृष्णाच्या. ८. वडवाग्नि. ९. समुद्रजलास. १०. ब्राह्मणाच्या व रामाच्या शापानें. ११. साखळदंडानें. १२. हत्तीसारखा. १३. शापिलेला. १४. फसविलेला. १५. श्रेष्ठ अशा.

अध्याय तिसरा.

कुंती म्हणे, 'सुता! तूं योग्य न याचा करावया शोक,
जो करुणास्नेहरहित ज्या आप्तास हि न शोचिती लोक. १
भेटुनि भस्म न व्हाया त्या पुण्यश्लोकसायका[1] कुळ ती[2]
त्याला करिती झाली, यासि तसी हे हि माय काकुळती[3]. २
उचिता काय सुतनिकट मातेची प्रार्थना वृथा व्हाया?
राधाह्वा[4] सुबहुमता जेंवि न चित्तीं तसी पृथाह्वा यो[5]. ३
स्वप्नांत मजसमक्ष हि सूक्तींच्या शिकवि सुहित अर्क[6] शतें,
उपदेशामृत तो घे न च लेश हि आंत हीरें[7]कर्कश तें. ४
मीं काय? ऐक्य तुजसीं त्यासीं रवि हि न करावया शकला,
पूर्णा हि जें सुदुर्घट, कैसें साधेल कार्य तें शकला[8]? ५
केवळ विपरीतमति प्रतिकूळ तुम्हांसि तो मला कळला,
यास्तव उपेक्षिला म्यां, वळला सूक्तें न, मत्सरें मळला.' ६
या वचनें धर्माचे नयनासि असूंसि निंदुनि पटपट
पडले[10] गळोनि करिती ओला ते अश्रुबिंदु निपट[11] पट. ७
धर्म म्हणे, ' माते ! त्वां न करुनि हा मंत्रभेद[12], यां[13] तोकीं
पीडा प्रतिष्ठिली, गे ! वैर[14] सर्वां करुनि दे दया तो कीं.' ८
ऐसें म्हणोनि झाला कुंतीसुत परमतप्त रोषानें,
सर्व क्रियांवरि बहु क्षोभे एकस्वमातृदोषानें. ९
कोणें प्रभुसि म्हणावें, 'सुविचार मनीं करून कोपावें;

---

१. पवित्र कीर्तीचा नाश करणाऱ्या (दुर्योधनास). २. गांधारी. ३. विनवणी. ४. 'राधा' नांव असलेली. ५. कर्णाला. ६. सूर्य. ७. हिऱ्याप्रमाणें कठिण. ८. मूळपाठ—सकला. ९. तुकड्याला. १०. पडलेले. ११. अगदी. १२. रहस्यस्फोट. १३. मज बालकाचे ठायीं. १४. तो (कर्ण) दया करुनि [आम्हां] सर्वां [अभय-] वर दे कीं. (त्या कर्णाचें सदयपणानें आम्हांला वांचविलें; पण आम्हीं मात्र, तूं वेळीं च खरा प्रकार न सांगितल्यामुळें त्याला मारलें, त्याचें मला दुःख होतें).

एकीच्या अपराधें क्लेश बहुंपरि करूं बघो, पावें'? १०
'गुह्यांहि आजिपासुनि दृढ कोणी ही स्त्रिया न धरितील'
दे धर्म शाप हा, परि याच्या स्तव सर्व सुकवि करितील. ११
उद्विग्नहृदय होऊनि धर्म म्हणे, 'अर्जुना! पहा काय
कैसें जालें; आतां शोकीं मज वाहवे न हा काय. १२
वत्सा! तुजला कर्णाघातांच्या न स्वजय समो घातें,
या मोघा कर्मातें अनुसरलों, स्वजुकियां अमोघातें. १३
जरि वृष्णिपुरीं भिक्षा भक्षुनि वसतों, कशास लोकांत
ऐसे घातक होतों? पडतों बा! या कशास शोकांत? १४
जालों निंदित बहु गुरुमित्रसुहृत्स्वजनबंधुसुतपातें;
करिन वनीं चुकवाया दुस्तरसंसारअंधुं सु·तपातें. १५
तूं राज्य कर सिताश्वा!, माझ्या या उक्ति मान सख्या गा!
सर्वस्वाच्या सजलें साधाया मुक्ति मानस त्यागा.' १६
अर्जुन म्हणे, "नृपा! तुज राज्याचा उचित होय अत्याग;
जरि पालन प्रजांचें न करिसिल, स्पष्ट हें चि अत्याग. १७
सत्य वदति कवि, 'कैचें राज्य क्लीबास दीर्घसूत्रास?
पाहोनि विप्रशीला पतिला पावे अपार भूं त्रास.' १८
त्वां तरि किमर्थ वधिले कोपें खवळोनि शक्रसम राजे?
ते भोगिति क्षिति, क्षितिपातें मथिती करूनि समरा जे. १९
धर्मप्राप्त करावें राज्य सुखें; निंद्य हें नव्हे राया!
सीतेसि रामसा या स्वश्रीस न योग्य तूं अव्हेराया. २०
तो कीं हा बहु वर्षें चिंतित होतों सदा अवसरा ज्या,
याकरितां कीं केले कैलासाधिपपदा नवस राज्या! २१
राज्य त्यजिसी समरीं मेल्यांचा धरुनियां मनीं शोक,

१. निष्फळ अशा. २. द्वारकेंत. ३. कूप—पंत. ४. महत्पाप. ५. चेंगट मनुष्यास. ६. ब्राह्मणासारखा (शमदमप्रधान) स्वभाव ज्याचा. ७. क्षिति—पंत. ८. न्यायानें मिळालेलें. ९. या आर्येचे उभयचरण प्रश्नवाक्यें हि होऊं शकतील.

न्यायविरुद्धाचरणें तुज काय बरें म्हणेल हा लोक?" २२
धर्म म्हणे, " [1]बीभत्सो! बहु मानिसि तूं [2]प्रवृत्तिच्या चि पथा,
[3]वृद्ध न उपासिले त्वां, श्रवण न केली [4]निवृत्तिमार्गकथा. २३
'[5]एकाकिगम्य सत्पथ कोण?' असें पूस तूं मला पार्था!
अथवा पुसल्यावांचुनि कथितों. [6]सार्थप उपेक्षिना सार्था. २४
[7]वानप्रस्थाश्रम हित, त्या हि परिस [8]सर्वकर्मसंन्यास,
धन्यास चि हा माने श्वेताश्वा! काय होय अन्यास? २५
मुनिमान्य मुक्तिचा हा मार्ग [9]महामहित मानला मजला,
तो काय यास जाणें, वृद्धांतें आदरें न जो भजला? २६
शिरले प्रवृत्तिमार्गीं, विषयसुखातें भुलोनि नर कामी;
तैसा होउनि जावूं कां कळत कळत बळें चि नरका मीं? २७
संसारा जिंकाया होइन मीं [10]परमहंस सितवाहा!
लाविन म्हणावया त्या [11]गांधारा तेंवि [12]यां हि कितवा 'हा!'" २८
भीम म्हणे, "[13]श्रोत्रियसा तूं, त्याची तसि च बा! तुझी शुद्धी,
[14]अनुवाकहता जैसी त्याची, धर्मा! तसी च तव बुद्धि. २९
[15]तत्वार्थदर्शन जसें [16]श्रुतिपाठकबुद्धिला नसे कांहीं,
तैसें चि त्वन्मतिला तत्वार्थज्ञानलेश हीं नाहीं. ३०
[17]पंकें भरोनि तृषितें टाकुनि जावें खणोनि कूपातें,
स्त्रीबाळवृद्धहास्यास्पद जैसें काय कर्म भूपा! तें. ३१
तैसें चि आमुचें हें कर्म, नृपा! श्रम करूनि जोडूनि,
उपभोग न करितां जें म्हणसी, 'जावें चि राज्य सोडूनीं.' ३२

---

१. अर्जुना! २. ऐहिक विषयाच्या. ३. ज्ञानवृद्ध. ४. परमार्थमार्गकथा. ५. एकट्याला जातां येण्याजोगा. ६. समूहरक्षक. (धनी). ७. गृहस्थाश्रमानंतर परमार्थासाठीं वनांत एकांतस्थलीं राहणें. ८. त्याग. ९. अत्यंत वाखाणलेला. १०. संन्यासीविशेष. ११. दुर्योधनास. १२. दुष्ट अशा (संसारास). १३. वेदज्ञ ब्राह्मणसा. १४. पठनानें नष्ट झालेली. १५. खऱ्या अर्थाचें ज्ञान. १६. वेदपठन करणाऱ्याच्या बुद्धीला. १७. चिखलानें.

क्षुधितें सदन्नपात्र त्यागावें जोडिलें करुनि यत्न,
कीं कामुकें[1] त्यजावें जैसें निर्दोष कामिनीरत्न, ३३
किंवा अखिलाहितबळपलल[2] खगश्वापदांसि चारावें,
वारावें भय जैसें मग आपण आपणासि मारावें, ३४
तद्वत्तव कर्म नृपा! लोकां तूं मूर्ख वाटसी; मज तों
वाटे, मूढ तुजपरिस बहु आम्हीं; कीं, अशा तुला भजतों. ३५
वनवासें मुक्ति, असी येवूं देवूं मनीं नको लहरी[3];
झाले मुक्त खग, हरिण, वृक, जंबुक, कां वनीं न कोलें[4] हरी?
जरि 'सर्वां कर्मांच्या संन्यासेंकरुनि' म्हणसि 'सर्व तरे,'
व्हावे चि मुक्त राज्या! तरि हे निःशेष वृक्ष पर्वत रे! ३७
प्रभुसीं काय वदों मीं? विद्वान् वक्ता वदे न अन्यासीं,
अवनीं[5] अवनीच्या अधिकारी क्षत्रिय, नव्हे चि संन्यासी[6]. ३८
जे अधन, अशक्त, अलस, नास्तिक, कल्पक तिहीं च संन्यास
कल्पुनियां चालविला; तैशांस चि योग्य हा, न अन्यास. ३९
तो धन्य, पूर्वजाहीं जें केलें तें चि जो करी राया!
वेचीं नृपा! प्रजांच्या अवनीं, न वनीं वृथा, शरीरा या." ४०
नकुळ म्हणे, "राजेंद्रा! तूं ज्ञाना होसि धाम सत्या गा!
वाटे, बरा विचार न करुनि म्हणासि, 'करिन तामस[7]त्यागा.'
सर्वसुहृद्धृदयातें हें कर्म करूं नको विदाराया.
त्याग घडावा सात्विक; राजस, तामस न, कोविदा राया! ४२
आम्हां हृदयस्थ सदुपदेश चि म्हणतात, 'होंकारा[8] यास,
त्यजुनि अहंता ममता गार्हस्थ्या[9] सिद्ध हो करायास.' ४३
जरि सर्वाधिक नसतें गार्हस्थ्य, सुकवि कशास या गाते?

---

१. विलासी पुरुषानें. २. सर्व शत्रुसैन्याचें मांस. ३. कल्पना. ४. सूकर-**पंत.** ५. पृथ्वीच्या रक्षणीं. ६. संन्यासी. ७. सात्विक, राजस व तामस अशा त्रिविध त्यागांचें सविस्तर विवेचन व्यासभारतांत शांति० अ० १२ यांत पहावें. ८. होकार द्या; संमति द्या. ९. गृहस्थाश्रमास.

याच्या, साधिति लोकीं न च मिरवाव्या यशास[1], वागा ते. ४४
'एक चि करी तिघांचें, एकाचें ही तिघां नव्हे कार्य'
ऐसें तोलुनि ववला धाता, म्हणतात सर्व ही आर्य. ४५
द्यावीं अर्थिजनाला, बहु करुनि क्रतु नवे नवे, दानें.
पाठें[2] असोनि हि तरला, उक्त न करितां, न वेन वेदानें. ४६
क्लेश चि भोगावा, कीं आम्हीं धर्मा ! त्वदाश्रयें स्वर्ग ?
वर्ग[3] पुंमर्थांचा दे साधुनि सत्संग कीं जसा भर्ग[4]. ४७
हर्षावें ऐकुनि तव शक्रें कुरुनायका ! यजन कानें.
केलें नाहीं पुण्यश्लोकें त्या काय काय जनकानें[5] ?" ४८
सहदेव म्हणे, "पाठ चि येती तुज सांग सर्व ही वेद,
छेद न पावे कां हा, जो तव हृदयांत वाढला खेद ? ४९
मुक्त्यर्थ ईश्वराचें, त्याभावें राज्य न, भजन कराया;
सर्वत्र अलिप्तत्वें होतें सन्मित्र नभ जनकराया. ५०
ममकार[6], अहंकार त्यागुनि होसील मुक्त गेहीं च;
भव[7] अपवर्ग[8], मम[9] न मम, हे दोघे नांदतात देहीं च. ५१
त्यांत[*] झाले म्हणती, 'जरि केवळ सोडिला अहंकार
तरि होय शीघ्र सर्व व्यवहारोच्छेद हें नव्हे सारें[10].' ५२
सर्व हि मुमुक्षु म्हणतो, 'जे ममता हे चि होय मम कारा[11];'
यास्तव आधीं अंजळि जोडी, सोडी च तोय, ममकारा. ५३
तूं ममकारातें चि त्यजुनि सुखें चि स्वधर्म राज्य करीं,
या सद्योगाग्नीच्या वे निपटुनि सर्व कर्मआज्य[12] करीं. ५४
सर्व मनःसंकल्पित जरि नाहीं त्यागिलें अमा राया !
तरि बा ! बाह्यद्रव्यत्याग[13] वृथा; त्यजिसि कां अगारा या ? ५५

---

१. यश. २. अन्वयः—नेन, पाठ असोनि हि उक्त न करितां वेदानें न तरला. ३. पुरुषार्थांचा समुच्चय. ४. शिव. ५. विदेही जनकानें. ६. माझेपणा. ७. संसार. ८. मोक्ष. ९. माझें. १०. सत्य. ११. बंदिखाना. १२. कर्मरूपी तूप. १३. बाह्य विषयांचा त्याग. * त्यांतून हि.

ज्याच्या मनांत लेश हि शेष असे कायविषयलोभ[1], वनीं
बाह्यद्रव्य त्यागुनि गेला नाहीं, वसे चि तो भवनीं. ५६
अंतस्त्यागी[2] वर्तति ऐसे वसती सकाम हे भवनीं,
तरि[3] या ! न म्हणावे ते करिती वसतीस कां महेभ वनीं ? ५७
रम राज्यश्रीसीं, तो मुक्त करुनि जेंवि जानकी रमला;
वदलों कीरांक, शिकलों होतों तें, म्हणुनि मान कीरें मला.” ५८
मग आयकवी कृष्णा निजसूक्तिकलाप[5] लाडकी राज्या,
घ्यावें वाणीकर्णें, करुनि बहुकला[6] पैलाड[7] कीरा, ज्या. ५९
“शोकपरा दे गेह न, देह हि संताप, हा हि कारा हो !
संसारीं निजधर्मीं अचळा संता पहा, हिक्का राहो. ६०
चातकसे बंधु, तुम्हीं यांवरि सोडा दयासरी घनसे.
जालां कृपणगृह चि; कीं, अर्थी[9] अनुजोक्ति, यास रीघ नसे. ६१
‘मारूं सत्य करुनि निजपण ससहाया सुयोधनास रणीं;
मग निःसपत्न[10] होवुनि भोगूं आम्हीं तुम्हीं सुखें धरणी. ६२
सुखवूं, दावुनि सुनया[11] कुरुगुरु[11]कविनयसमा, नयज्ञांतें.
जन तारूं, विस्तारूं बहु शतमखमख[12]समान यज्ञांतें.’ ६३
ऐसें कीं द्वैतवनीं[13] वदलां, दिधलीं अभीष्ट वर-दानें.
तीं अनृतें कां करितां ? परिपाळावें स्ववाक्य वरदानें. ६४
हृदयें वाट पहाती, मेघाची करुनि जेंवि आ शेतें;
वंध्या करितां वत्सलवर्य[14] तुम्हीं सुख केंवि आशेतें ? ६५
क्लीबें[15] अधीर चि कळतें करितां पर्याय शोध नाढळला

---

१. शरीर व विषय यांचा लोभ. २. अंतःकरणापासून विषयांचा त्याग करणारे. ३. महेभवनीं वसतीस करिती असे ते कां न म्हणावे ? सुखें म्हणावे—**पंत.** ४. पोपट. ५. आपली सुभाषितवचनें. ६. चांगल्या बोलक्या. ७. पल्याड, दूर. ८. उचकी. ९. बंधूचें भाषण हा च याचक. १०. शत्रुरहित. ११. कुरुकुलश्रेष्ठ व ज्ञाता अशा भीष्माचार्यांसारख्याच्या सन्नीतीला. १२. इंद्राच्या यज्ञासारखे. १३. पांडवांचा वनवास ह्या वनांत सुरू झाला. १४. प्रेम करणाऱ्यांत श्रेष्ठ. १५. पुढें परिशिष्टांत पहा.

कुलज, स्वव्रत सोडुनि जो नृपवर्या! यशोधना! ढळला. ६६
राज्यश्री, स्त्री, सुत हें क्लीबाला काय होय? जो धीर
तो चि धरेतें भोगी विद्वान्, विख्यात, विक्रमी वीर. ६७
बहु सुंदर हि अदंड[1] क्षत्रिय जो तो सभेंत शोभेना;
क्षोभे नारीसी भू, क्लीबा पतिला कधीं हि लोभेना. ६८
मित्रत्व सर्वभूतीं, श्रुतिशास्त्राध्ययन, शुद्ध तप, दान
हा विप्रधर्म; कीं तो पावे, होऊनि उद्धत, पदा न. ६९
दुष्टदमन, अपलायन युद्धीं, द्यावें सदा श्रितां[2] शर्म,
राज्यांचा हा चि परम, हेतु अशेषार्थसिद्धिचा[3], धर्म. ७०
क्रोध, क्षमा, अनुग्रह[4], विग्रह[5], भय, अभय, दान, आदान[6]
जेथें तो धर्मात्मा; होय इतर पात्र साधुवादा न. ७१
गेले सोडुनि पावुनि तुजपासुनि बहु रणीं इलाप[7] दर;
न च पसरिला पराला त्वां संपादावया इलां[8] पदर. ७२
सोडविली श्रीदशरथदायादें[9] दमुनि खळ जसी महिला[10],
पुण्यश्लोका धर्मा! सोडविलें त्वां तसें चि या महिला. ७३
त्या प्रभुला सीतेचा, तुज भूचा त्याग वाटला कार्य[11].
त्या कर्मा अनुमोदन, तैसें देती न यास ही आर्य. ७४
'आपत्[12] सरेल सत्वर वत्से! चिरकाळ तूं असें सासु,
धर्म तुला सुख देइल,' मज माजी बोलिली असें सासु. ७५
आर्येची आशीश्रुति[13] सत्या पूज्या सदा इलापा! हे;
त्याग दुराग्रह[14], कळि हा[15] मिथ्या चि करावया इला पाहे. ७६
तव उन्मादें[16] भ्रमले भीमार्जुन भरतनायका! यम ही

१. राजदंडहीन. २. आश्रिताना. ३. सर्व पुरुषार्थांच्या साधनाचा. ४. संधि. ५. युद्ध. ६. घेणें. ७. पृथ्वीपति राजे. ८. इते–या भूमितें–**पंत.** ९. रामानें. १०. स्त्री. ११. करण्यास योग्य. १२. संकट. १३. आशीर्वादरूप वेदवाणी. १४. [राज्य सोडून वनांत जाण्याचा] हट्ट. १५. दुराग्रहरूपी. १६. वेडेपणानें.

सावध असते, तरि तुज बांधुनि हे शासिते न काय मही[1]?
भ्रांति हिताहित न कळों दे मोहुनि मानसा, धुरी[2] तीतें
दूर कराया द्यावी, भ्रांत न दे मान[3] साधुरीतीतें. ७८
अत्युत्तमा चि तुमची रीति जनामाजि; मीं च अधमा, जी
वांचावें म्हणत्यें, कीं बुद्धि विसरली च पुत्रवध माजी. ७९
मेळविति संपदा [4]हे, तूं मेळवितोसि आपदा राया!
शीतें[5] स्वल्प चि वाहति नेत्रें बहु [6]उष्ण आप[7] दारा[8] या. ८०
लोटिसि कसें पदें जें मत शक्रपदा पद, भ्रमांधा! त्या?
तुज जेंवि अंबरीषा[9] कीं यश आलें अदभ्र[10] मांधात्या[11]. ८१
जालासि वृथा विमना[12]; पाळीं, त्यागीं कदा न वसुधेतें.
ईतें सुरसा समुचित तूं चि; पर जसा न दानव सुधेतें[13]. ८२
भोगावी, धर्में बहु [14]कीं ये संपत्ति लेश देवा! जी;
विप्रांसि दास, दासी, गज, गाई, ग्राम, देश दे वाजी." ८३
पुनरपि अर्जुन भीम प्रार्थिति नानाविधें सदुक्तिशतें;
बहु बोलणें तयांचें धर्माच्या येइना चि युक्तिस तें. ८४
देवस्थान[15] मुनि म्हणे, 'धर्मा! गुणसंपदर्णवा[16]! त्यागा
विप्र उचित; परधर्मस्वीकृति शुभशुष्कपर्णवात्या[17] गा!' ८५
पार्थ म्हणे, 'दंडाचें[18] धारण संन्यासिया जसें आहे,

---

१. पृथ्वीचें राज्य चालविते. २. मिरच्या वगैरे पदार्थांची धुरी. ३. तुम्ही अमलों, तरी च प्रजापालन सुहृदुक्तस्वीकार कराना-**पंत.** ४. भीमादि चवघे-**पंत.** ५. हर्षज-**पंत.** ६. शोकज-**पंत.** ७. उदक (अश्रु). ८. स्त्रिया. ९. दुर्वासमुनीच्या कसोटीला उतरलेल्या ह्या भगवद्भक्त राजानें सात दिवसांत सर्व पृथ्वीचें राज्य संपादिलें. १०. पुष्कळ. ११. लवणासुरास मारणाऱ्या या राजानें स्वतपोबलानें वृष्टि करून बारा वर्षांचें अवर्षण घालविलें. १२. खिन्न. १३. अन्वयः—जसा सुधेतें दानव समुचित (योग्य) न [तसा] पर (त्वदितर) ईतें न. १४. किंवा. १५. या नांवाचा. १६. गुणरूप संपत्तीच्या समुद्रा! १७. कल्याणरूप पिकलेल्या पानांस उडवणारी वावटळ. १८. काठीचें. (या आर्येंत 'दंड' हा शब्द द्व्यर्थी योजला आहे).

तैसें चि दंडधारणें राज्यास हि सुमुनि सांगती बा ! हे. ८६
राज्यासि दंडधारण उत्तमगतिहेतु होय; पापा हें
नाशी, यश दे; तरला सुद्युम्न[2]; मुनींस पुसुनि बा ! पाहें.' ८७
व्यासातें धर्म पुसे, कीं, तन्मति सतत सयशीं लोला,
'बा ! दंडधारणें तो तरला सुद्युम्न नृप कसा ? बोला.' ८८

अध्याय चवथा.

व्यास म्हणे, "शंख-लिखित-नामक [4]सुतपःक्रियापर महर्षी
होते पृथक् करुनि बहु [5]विद्यार्थिप्रिया परमहर्षी. १
[6]स्वपरौदार्यक्रौर्यसुगुणजितजळमुग्धराशिशु भ्राते
मेळबिति सदाचारें कीर्ति सदा दुग्धराशि[7]शुभ्रा ते. २
यत्तेजें कामाधरि शिष्यांचे, त्यजुनि [8]केलि, खितपावे,
त्या शंखाभिधमुनिच्या [9]पुण्याश्रमभूमिके लिखित पावे. ३
आम्रा, [10]रंभावृक्षा, पाहे [11]परिणतफळा लिखित पनसा;
क्षुधित म्हणुनि खाय फळें, जो [12]वरतेजोगुणें [13]शिखितपनसा.
पनसादिपादपांचीं पाडुनि जों परिणतें फळें भक्षी,
तों तेथें येउनि तो सहसा शंख [14]स्वसोदरा लक्षी. ५

---

१. राजदंडस्वीकार. २. याची कथा पुढील अध्यायांत आहे. ३. लुब्ध. ४. चांगल्या तपश्चर्येंत निमग्न. ५. विद्या व अन्न यांची याचना करणाऱ्यांचें इष्ट करून. ६. स्वेषु परेषु यथासंख्यं औदार्यक्रौर्यसुगुणविजितमेघमंगलौ—**पंत.** आत्मीयाविषयींचें व परकीयाविषयींचें अनुक्रमें जें औदार्य आणि क्रौर्य त्या सुगुणानें [क्रमानें] जिंकले आहेत मेघ व मंगलग्रह ज्यानीं असे. ७. क्षीरसमुद्राप्रमाणें शुभ्र. ८. [आपली] लीला. ९. प्रत्ययाभावीं चतुर्थी. १०. केळीला. ११. पिकलेलीं फळें असलेल्या. १२. उत्कृष्ट सामर्थ्यरूप गुणानें. १३. अग्नि व सूर्य यांच्यासारखा. १४. आपल्या भावास.

'कोणी तुज दिधलीं? हीं कोठील फळें?' असें पुसे विप्र;
सांगे लिखित यथार्थ भ्रात्यातें चरण वंदुनि क्षिप्र. ६
शंख म्हणे, 'चौर्य तुला घडलें; न विचारितां फळें पक्षी
भक्षी कीं कपि; सुज्ञ, प्राणांसि न, पुण्यसंग्रहा रक्षी. ७
जा, सुद्युम्ननृपाला सांग, करिल दंड, अंह[1] रायाला
कळवावें, वैद्याला दुःख; कुशळ तो चि संहरायाला.' ८
जाय लिखित; ऐकुनि ये नृप, सोडुनि सर्व काज, सामोरा;
होय तया हर्ष मुनिस पाहुनि, मेघास बा! जसा मोरा. ९
भूप म्हणे, 'भगवंता! लिखिता! ज्या पातलासि कार्यातें
उघडुनि[2] सांग मला, म्यां दासें केलें चि जाण आर्या! तें.' १०
लिखित म्हणे, 'शंखानें न दिलीं[3] म्यां भक्षिलीं फळें पिकलीं;
शासीं विप्रांगें[4] तव राष्ट्रीं चोरी करावया शिकलीं[5].' ११
सुद्युम्न म्हणे, 'स्वामी! स्पष्ट जसा दंडधारणीं[6] राजा
होय प्रमाण, आज्ञेविषयीं हि तसा चि; शुद्ध तूं, बा! जा. १२
जालासि, मदाज्ञेनें नाशुनियां कीर्तनें[7] हि पाप, शुची;
सेकें[8] चि मनुष्याची पीडा, डागें चि जाय बा! पशुची. १३
बा! वाढिव, मागुनि गृह गज हरि मणि भूमि कन्यका, महिम्या;
करिजेतिल सर्व तुझे सर्वस्वें सिद्ध अन्य काम हि म्यां.' १४
बहु लोभविला भूपें, परि मुनि कुरुनायका! वळेना च.
कामं[9] कविस लोभविते, तरि हंसा करुनि कावळे नाच. १५
द्यावें उष्ण चि जळ जरि सोडीना उष्णताप करकापा[10],

१. पाप. २. स्पष्टपणें. ३. दिलेली. ४. ब्राह्मणाचे हात इत्यादि अवयव. ५. शिकलेलीं. ६. राजदंड धारण करण्यांत. (राज्यकारभाराच्या कामीं). ७. उच्चार करून हि. ८. शेकल्यानें. ९. वासना. १०. गारा खाणाऱ्याला. (गारा खाऊन हि जर एकाद्याचा उष्णताप कमी होईना तर त्याला ऊन च पाणी द्यावें लागतें. त्याप्रमाणें सांत्वन करून, कृतापराधाची क्षमा करून हि जेव्हां लिखिताचें समाधन होईना तेव्हां निरुपाय होऊन राजा त्याला शिक्षा करण्यास उद्युक्त झाला, असा भावार्थ).

तैसें करी नृप, म्हणे दासांतें, 'शीघ्र लिखितकर कापा.' १६
मग जाउनि लिखित म्हणे, 'कथुनि नृपा उक्त दंड करवीला.'
शंख म्हणे, 'वाटो सुत[1] तो हा पाहोनि दंडक[2] रवीला. १७
वत्सा! धर्म न लोपां, जा, मज्जनतर्पणादि[3] साधुनि घे.'
या गुरुच्या आज्ञेनें साधाया नित्यकर्म साधु निघे. १८
जाउनि नदींत दे तो सत्वाचा निधि[4] भला बुचकळीला;
साधु चि तारक; त्यासीं करु नीरस जड अलाबु[5] च कळीला.
आचमनाला लागे घ्याया त्या थोटकें[6] चि जों पाणी,
आले बाहुयुगीं नवनलिनमलिनकर[7] सुरम्य तों पाणी[8]. २०
विस्मित जाला चित्तीं[9] बहु तें पाहोनि तो लिखित चित्र;
गमला नदीप्रवाहीं, स्फटिकमणितळीं जसें लिखितें[10] चित्रें[11]. २१
जींत नवल हें, नामें होउनि ती बाहुदा[12] नदी नांदे,
आजुनि ही पापांपापतिपतितां[13] बाहुदान दीनां दे. २२
लिखितें हस्त शिरासह शंखपदीं वाहिले उपायनसे.
श्रीगुरुचें उतराई व्हाया नमनाविणें उपाय नसे. २३
दावी असकृत् प्रेमें नव करकमळें स्वयें लिखित पाहे.
शंख म्हणे, 'म्यां स्वतपें केले तव भव्य नव्य[14] कर वा! हे.' २४
लिखित म्हणे, 'जिंकाया तप सर्वतपस्विनायकां होतें.
दंडापूर्वी च दुरित[15] माजें हरिलें तुम्हीं न कां हो! तें?' २५
शंखमुनि म्हणे, 'वत्सा! तुज दंडधरें नृपें चि दंडावें;
म्यां ऐसें चि करावें, भवबंधन हरुनि, दुःख खंडावें. २६
जालासि पूर्वजांसह तूं, तो सुद्युम्न ही, शुचि; तरा जा;

१. यमधर्म—**पंत**. २. [अपराध्यास शासन करण्याची] रीत. ३. स्नानब्रह्मयज्ञादि. ४. धैर्याचा सागर. ५. भोंपळा. ६. थोट्या हातानें च. ७. नवीन कमलनालांस लाजविणारे. ८. हात. ९. आश्चर्य. १०. कोरलेले. ११. आश्चर्यानें स्तब्ध उभा राहिला, असा भाव. १२ बाहु देणारी. १३. पापसागरीं पडणाऱ्यांस—**पंत**. १४. नवीन. १५. पाप.

तरतो, दंडुनि घे तो; करि तो शासन हि जो उचित राजा.' २७
ऐसी प्राचीन कथा तुज कथिली म्यां, करूनि या कर्मा
प्राचेतसदक्ष[1] तसा पावे सुद्युम्न सिद्धितें धर्मा! २८
अर्जुन समजुनि वदतो, तूं समज उणें करूं नको दंडा.
बा! दंडें चि क्षत्रा यश, जेंवि गुणेंकरून[2] कोदंडा. २९
ब्रह्मास[3] ब्रह्मपदप्रद होय, तसें न मुंडन क्षत्रा.
गज पावेल गणपसा[4] होउनि उन्नीतशुंड[5] नक्षत्रा[6]?" ३०
अर्जुन म्हणे, 'मुकुंदा! विज्वर[7] बोधें तुज्या तरी हो हा.
धर्माला धर्म कळिव, वळिव, पळिव कळिवनानळा[8]! मोहा.'
बाळपणापासुनि जो धर्मास अलंघ्य वेदसा राया!
प्रेमें विजयाधिक तो देव पुढें होय खेद साराया. ३२
भुज धरुनि म्हणे, "राज्या! धर्मा! तुज हे दशा नसे उचिता;
बुध म्हणती, 'रोगहता क्षत्रियदेहा कदा न सेउ चिता.' ३३
क्षत्रिय ते शोच्य, गदें ज्यांचीं झालीं गृहांत अवसानें[10].
'शस्त्रें रणमरण' असें मागावें ईश्वरास नवसानें. ३४
त्यांस रडावें, मेले असतिल दावूनि जे परा पाठ.
तुज रणमखप्रयोग[11] क्षत्रियतिलका! असे बरा पाठ. ३५
त्वां शोक मोह जाया केलें आचार्यवर्यकुलभजन[12].
तें निष्फळ न करावें. जो मेला तो नव्हे चि सुलभ जन. ३६
तुज ती शोक शमाया कथितों, जी सर्वसाधुरायकवी
हा देवर्षि[13] कथा सुतशोकार्ता सृंजयासि[14] आयकवी." ३७
ऐसें म्हणुनि, मरुत्तप्रमुख नृपांच्या कथी कथा सोळा,

१. [जसा] प्रचेतसकुलोत्पन्न दक्ष. २. दोरीने. ३. ब्राह्मणांस. ४. गणपतीप्रमाणे. ५. सोंड उंच केलेला. ६. स्वर्गास. ७. मनःसंतापरहित. ८. कलिरूप वनास अग्नीसारख्या अशा (कृष्णा!). ९. रोगानें. १०. अंत. ११. युद्धयज्ञाची रीति. १२. गुरुश्रेष्ठांच्या समुदायांची सेवा. १३. नारद. १४. शिबीदेशाच्या राजास. * मिळण्याजोगा.

[1]खोळीं हर्षाच्या ज्या म्हणति [2]अमृतघनघटांसि, 'कर चोळा.'
पहिला मरुत्त राजा कथिला, नरपति सुहोत्र तो दुसरा.
तिसरा बृहद्रथ, जया भजले अर्थी जसे [3]पिपासु [4]सरा. ३९
शिबि [5]औशीनर चवथा कथिला जो शुद्धकीर्तिलाभरत,
मग पांचवा नराधिप दुष्यंततनूज [6]कीर्तिला भरत. ४०
बहु पावले जयाच्या सुयशीं [7]जितकालकलि नर विसावा,
तो वर्णिला प्रभूत्तम नरवर [8]रघुवंशनलिनरवि सावा. ४१
नृप सातवा भगीरथ, तैसा चि दिलीप आठवा, याचा
कथिला अद्भुत महिमा चित्तांत सदैव आठवायाचा. ४२
मांधाता नृप नववा, भूप दहावा ययाति, न करावा
दूर मनांतुनि पळ ही, कथिला तो अंबरीष अकरावा. ४३
शशबिंदु [9]इंदुनिर्मळकीर्तिधवलितत्रिलोक बारावा,
तेरावा गय, ज्याच्या साधुत्वें शक्रगर्व वारावा. ४४
परमोदार सकळगुणरत्नाकर रंतिदेव चवदावा,
जो कांहीं न उरों दे अर्थिमनीं [10]खंति, देव च वदावा. ४५
वाखाणिला मुकुंदें [11]अनरिपुढें सगर पंधरावा हो!
तद्यश दुर्लभ; शिर शिवचरणीं कापूनि [12]कंधरा वाहो. ४६
ज्याच्या सुयशीं व्हाया अति विमळ धवळ सुधांशु घोळावा,
अजितें संस्तविला तो पृथु [13]वैन्य [14]जितार्थिदैन्य सोळावा. ४७
विश्वगुरु म्हणे, 'ज्ञाते, दाते, करिते समस्त [15]सव लोकीं
ठेउनि सद्यश गेले, उघडूनि विवेकचक्षु अवलोकीं. ४८
सर्व हि अनित्य, दुःख चि लोक जरि हि परम हा गमे रुचिर.

---

१. पिशव्या. २. अमृतरूप मेघसमूहास. ३. तान्हेलेले. ४. सरोवरास. ५. उशीनरनामक देशाचा. ६. वर्णिला. ७. काल व कलि याना जिंकिलें आहे ज्यानें असा. ८. रघुवंशरूप कमलाचा सूर्य (श्रीराम). ९. चंद्रबिंबाप्रमाणें स्वच्छ अशा कीर्तीनें शुभ्र केलें आहे त्रैलोक्य ज्यानें. १०. खेद. ११. धर्मापुढें. १२. मान. १३. वेनराजाचा पुत्र. १४. याचकांचें दैन्य दूर केलें आहे ज्यानें. १५. यज्ञ.

किति नर? न रहायाचा अढळ दिसे पर महाग[1] मेरु चिरें[2].'
'त्वां न वधिले, न भीमें, न सिताश्वें हे प्रवीर न यमानीं.'
व्यास म्हणे, 'राज्या! हा केला काळें चि लोकलय मानीं. ५०
साधो! बाधो आधि[3] न, जरि धरित्ये नरकपातभय मेधा[4]
तरि शक्रसा करीं तूं, जालासि निमित्त म्हणुनि, हयमेधा[5]. ५१
मृतभूपकुटुंबांतें आपण निववावया मन घरा जा,
होतो प्रजासमवनें[6] हयमेधें निश्चयें अनघ[7] राजा. ५२
असतिल राजसुत तयां अभिषेक करूनि राज्य दे हातें,
देतें वात्सल्य यश प्रभुतें, बळ जेंवि आज्य देहातें. ५३
द्वेषें करोत सवती पोटीं जाणोनि गर्भ कलहा न,
अभिषेकावे त्वां नृपदार[8] हि, मग कां न अर्भक लहान? ५४
किंबहुना जा पांच हि, राज्यपदीं बैसवूनि कन्या[9] या,
बहु रंजवा प्रजांतें होवूं देवूं नका चि अन्याया. ५५
करितें बहु प्रजांचें [10]केलें अघशोकहानि रंजन हो!
वारुनि सर्व उपद्रव, करुनि सुखी लोक हा निरंजन[11] हो.' ५६
धर्म म्हणे, 'मज तुमचा आदेश[12], जसा हया कळावा[13], हो.
संपूर्ण राजधर्म स्वामी! करुणालया! कळवा हो!' ५७
पाहुनि देवर्षिकडे व्यास म्हणे, "हरुनि भार ताराया
क्षितितें क्षम तूं असशी, सुपथीं रुचि धरुनि भारता! राया!
श्रुति विधिजिह्वासिंहासनिं[14] बैसुनि वदलि सारसारा[15] ज्या,
त्या पूस राजधर्मा गांगेया सदलिसारसा[16] राज्या! ५९
भीष्में केल्या[17] बहुत चि गुरुभार्गवराम मानवे दास्या

---

१. महापर्वत. २. चिरकाल. ३. चिंता. ४. बुद्धि. ५. अश्वमेधास. ६. प्रजेच्या रक्षणानें. ७. निष्पाप. ८. राजस्त्रिया. ९. मृत राजांच्या मुली. १०. केलेलें. ११. निष्कलंक. १२. आज्ञा. १३. मोकळ्या घोड्याच्या पायाना बांधलें जाणारें बंधन. १४. ब्रह्मदेवाच्या जिह्वारूपी सिंहासनावर. १५. उत्तमोत्तम भागास. १६. साधुरूप भ्रमरांचे कमल अशा (गांगेया). १७. केलेल्या.

यां [1]जाह्नवीसुतास्या तो, जो साधूंत मान [2]वेदांस्या. ६०
मानिति ज्या अनपत्या [3]धनपत्याखंडलादिलोकेश,
[4]ज्यां होय, जो अपुत्रक जन, नाकीं भाजनांत तो केश. ६१
इच्छामरण असें हें ज्या दिधलें [5]भगवदंशयश तातें
तो सर्वज्ञ समर्थ छेदाया शिष्यसंशयशतातें. ६२
जों आहे शरतल्पीं धरुनि [6]प्राणेंद्रियप्रकर आजा,
तों बा ! चातक तूं त्या [7]स्तनयित्नुपुढें हितार्थ कर 'आ' जा.”
धर्म म्हणे, 'ज्ञाति वधुनि, अपराध करूनि सर्वजनघातें,
सरळपणें रण करितां कपटें पाडूनि त्या हि अनघातें, ६४
धर्म पुसाया सर्वक्षत्रघ्न कृतघ्न हा कसा जावा?
छात्र कुपात्र सुपात्रा, तरि हंसा कां न काक साजावा ?' ६५
श्रीकृष्ण म्हणे, 'धर्मा ! ऐक गुरु व्यास [8]वीतकुत्स वदे,
या ब्राह्मणांसि, आम्हां सुहृदांसि पदीं बसोनि [9]उत्सव दे. ६६
सिंहासनीं प्रजांच्या तूं आजि हितार्थ रामसा चढ गा !
कर म्हणतों, मेघाच्या, श्रितचातकपक्षिकाम साच, ढगा ! ६६
सुखवाया भ्रात्यांला, कृष्णेला, आइला, मला हि वसें.
करितो [10]भजज्जनहृदय चंदनसा झिजुनियां भला [11]हिवसें.' ६८
या वचनें साधूंच्या रोमांच्यासह चि तो उठे धर्म,
कर्म श्रुतिविहित करुनि, लोकांला द्यावया यशें [12]शर्म. ६९

---

१. भीष्माच्या तोंडच्या शब्दास. २. वेदवचनास. ३. कुबेर, इंद्र इ० लोकपाल. ४. ज्यां जो अपुत्रकजन तो नाकी (स्वर्गी) भाजनांत (भोजनपात्रांत) [जसा] केश [किळसवाणा होतो तसा] होय. ५. परमात्म्याचा अंश असल्याची कीर्ति ज्यांस असें. ६. समुदाय. (पंचप्राण). ७. मेघापुढें. ८. निंदारहित. ९. आनंद. १०. भक्तजनांचें हृदय. ११. थंड. १२. सुख.

अध्याय पांचवा.

नमुनि मुनींद्रांसि[1] म्हणे, 'मजवरि करुणापयोद[2] हो! ओळा.'
बैसे कनकरथीं ज्या शुभलक्षण वृषभ[3] लाविले सोळा. १
सारथि होय वृकोदर, ढाळिति माद्रेय चामरें दोघे,
नारायणसख नर जो, धरुनि शिरीं छत्र शुद्ध यश तो घे. २
बसवुनि वरनरयानीं[4] गांधारीसह पिता पुढें केला;
वाजत, गाजत, लाजत, साजत राजतरणी[5] पुरा गेला. ३
धर्मामागें चाले सुरथीं बैसुनि युयुत्सु नरवरसा,
तेव्हां कांपे, साहे जय, वाद्यांचा परंतु न रव रसा[6]. ४
भगवान् युयुत्सुमागुनि सात्यकिसह बसुनि निजरथीं चाले,
न्हाले प्रेमाश्रुजळें साधु प्रभुच्या दयामृतें धाले. ५
कुंतीकृष्णादिस्त्रीजन यानीं बैसउनि तयासि, कवी[7]
आपण मागें चाले, धर्म नय करूनि जो दया सिकवी. ६
प्राणगण तनूंत, तसा शिरतां स्वपुरींत धर्म, पौर[8] वदे,
'पौरवदेवासि[9] सदा जगदीशा! यापरी च गौरव दे. ७
सोडवुनि, राक्षसक्षयहेतु[10] करुनि आजि[10], भाजे[11] सीतापें[12]
ती तासि तूं पुरि धर्में निर्वाविलिस, न आजि भाजसी तापें.' ८
स्वर्गीं गोचर[13] झाला[13] देवांच्या[14] धर्मबंदिरव राज्या[14],
तें तें गमे खचेल, व्यापी स्त्रीवृंद मंदिरवरा ज्यों[15]. ९

---

१. व्यास व देवस्थान यांस. २. दयाघन. ३. बैल. ४. 'सार्वभौमस्य तैंक्तरावा' इति भाषायां–**पंत.** ५. राजश्रेष्ठ. ६. पृथ्वी. ७. विदुर–**पंत.** ८. नागरिक. ९. पूरुकुलोत्पन्न राजास–धर्मास. १०. राक्षसक्षयहेतु आजि–**पंत.** ११. भार्या. १२. रामचंद्रानें. १३. ऐकूं गेला. १४. इंद्राला. १५. मिरवणुकीच्या रस्त्यावरील इमारतींतून समारंभ पाहण्याकरितां स्त्रियांची इतकी गर्दी लोटली कीं, त्या इमारती कोसळतात कीं काय असें वाटलें. * जिच्यावर तक्ते जोडून बैठक केली आहे अशी मिरवणुकीतील प्रमुख गाडी.

ये बहु शोभा अंतःशून्यत्वास हि धरूनि आगारा,[1]
स्त्री[2]दृष्टिचातकी त्या गमती गिळिती, करूनि आ, गारा. १०
'तुज[3] पाहोनि विकसली कुरुराज्यश्री तुजी च आलि,[4] सये!
दुर्गांसी दुष्ट दमुनि, जोडुनि सत्कीर्ति, देवि! आलिस, ये. ११
तव दृक् खळायुला हरि, दीपाची वर्तिका[5] जसी तेला;
सति! सुकर तुला जैसें सुरमानसवर्ति[6] काज सीतेला. १२
त्वत्क्षोभें मेलें हें खळबळ; दुःसह असें न गर महिला.'
बहु मोहिनीस तैसें कृष्णेला वर्णिती नगर-महिला. १३
झांकिति पुष्पप्रकरें लाक्षाप्रकराधिकें[7] कनकरचितें,
जें औदार्य घनांचें, दाविति पुरकन्यकाजनकर चि तें. १४
शोभा नहुषभ्रंशीं[8] येतां पाहुनि पंतीस[9] जी नाकीं
ती च कुरुपुरीं; स्वामीविण बहु आत्मा सती सजीना कीं. १५
धर्में कुरुपुर पावे, बहु अर्कें जेंवि तोख राजीव[10];
करितां प्रवेश, वाटे तें नृपगृह देह, तो खरा जीव. १६
राजगृहीं देवांसह नमुनि पुरोहित मनांत तोख रची,
पुण्याहवाचनीं बहु धन गोधन धर्मराज तो खरची. १७
म्हणतां मंत्र गमे नृप, सेवी समजोनि सुरस माझ्याला,[11]
श्रीरामसा बहुमत प्रभु जाला भूमिसुर[12]समाजाला. १८
ऐकत होते सुरतीं,[13] नुघडुनि सुरजन कवाड, वाद्यातें.
धर्म म्हणे, 'जो जितुकें घेइल मणिकनक वाडवा[14] द्या तें.' १९

---

१. सर्व स्त्रिया बाहेर आल्यामुळें घरें आंतून मोकळीं पडलीं; तथापि त्यांचा बाह्यांगें त्यांनीं व्यापिल्यामुळें तो फार शोभूं लागलो. २. स्त्रिया अत्यंत उत्सुकतेनें तो समारंभ पहात होत्या. ३. द्रौपदीला. ४. सखी. ५. वात. ६. देवांच्या मनांतील. ७. लाक्षांच्या राशीहून अधिक अशा. ८. इंद्रपदापासून नहुष भ्रष्ट झाला तेव्हां. ९. शक्रास–**पंत.** १०. कमल. ११. ज्या त्या ब्राह्मणास वाटे, माझ्या च मंत्राला–**पंत.** १२. ब्रह्मवृंदास. १३. शृंगारचेष्टांत गुंतले असतां. १४. ब्राह्मणास.

चार्वाक[1] सुयोधनसख राक्षस, विष[2]दुष्टरस जसा इक्षु[3],
त्या ब्राह्मणांत होता होउनि कपटें त्रिदंडधर भिक्षु[4]. २०
तो धृष्ट[5] तशा उत्सवसमयीं गर्जुनि म्हणे, 'अरे धर्मा!
तुज मन्मुखें वदाति हे विप्र सकळ, उचित जें तुज्या कर्मा. २१
धिक्कार असो कुनृपा! ज्ञातिगुरुघ्ना! तुतें वृथा व्याली;
मरण श्रेय, न जीवित तुज पापा; व्याल तूं, पृथा व्याली.' २२
हें निष्ठुर वच परिसुनि, लागे चरका चि काळिजा, भ्याला;
व्रीडित परमोद्विग्न ब्राह्मणसमुदाय राय ही जाला. २३
जरि हि सव्रीडित पीडित जाला त्या आयकोनि धिक्कारा,
जावें ब्रह्मांड गमे भेदुनि त्या, होय सर्व दिक्[7] कारा. २४
क्षणभरि उगें चि राहुनि धर्म म्हणे, "मायबाप हो! पावा;
नमितों, पदर पसरितों, मज दासास प्रसाद ओपावा. २५
भावांच्या इतरां ही जीवांच्या सर्वदुःखपरिहारा
हा 'राज्य करिन' म्हणतो, न वहाया मुकुटकटकमणिहारा. २६
जो किंकर पायांला, स्वशिर करुनि पादपीठ[8], आतळतो,
न करावा धिक्करुनि प्रभुनीं पाण्यापरीस पातळ तो." २७
ब्राह्मण वदले, 'पुण्यश्लोका[6]! हें आमुचें नव्हे उक्त.
युक्त श्रीसीं हो तूं राघवसा जन करावया मुक्त.' २८
ऐसें बोलुनि सुमुनि ध्यानीं जाणोनियां तया पापा,
सांगति, 'दुर्योधनसख राक्षस चार्वाक होय हा, बापा! २९
निंदूं कसे? हरि! हरि! श्रुतिपरि तव कीर्ति सिकतसों गाया;
जीवितधन देउनि हा आला घेवूनि विकत सोंगा या.' ३०

---

१. मांड्या मोडून पडल्यावर दुर्योधनाला ज्याचें स्मरण झालें तो हा त्याचा दोस्त. (गदा० अ० ९।२३ पहा). २. विषानें दूषित झाला आहे रस ज्यांतील असा. ३. ऊंस. ४. संन्यासी. ५. धाडसी. ६. साधूनीं स्तविलेला. ७. दिशा. ८. पाय ठेवण्याचें आसन. (जो आपल्या मस्तकीं तुमचे-ब्राह्मणांचे-पाय धारण कारतो).

राज्याचा खेद हरुनि तो विप्राहीं च राक्षस खपविला,
आटोपता न धर्मोदयसंजातज्वर[1]राक्षसख पविला. ३१
चार्वाकातें केला त्या मुनिनीं, जेंवि दंड वेनातें;
ऐसें[2] तेज कवण, जें[2] ब्राह्मणतेजासि दंडवेना, तें[2]? ३२
केशव म्हणे, "कृतयुगीं बदरींत[3] बहु स्वसाधना जपला,
न पलाशन[4] हा श्रमला, बहु वर्षें उग्र तप नृपा! तपला. ३३
धात्यास सर्वभूताभयवर[5] वंदूनि पाप हा याची,
याची इच्छा समजे ब्रह्मा लोकक्षया पहायाची. ३४
दिधला[6] वर, अवमानित विप्र निराळे करूनि, वरदानें.
मग जग पीडूं लागे राक्षस, होवूनि मत्त वरदानें. ३५
व्रीडित पीडित होउनि, गेले नेवूनि देव कागाळी;
वदले, 'दव जेंवि तृणा, राक्षस न तुज्या हि सेवका गाळी[7].'
द्रुहिण[8] म्हणे, 'द्वापरयुग ये तोंवरि देव हो! सहा ताप.
हा होइल कुरुवंशज दुर्योधननृपतिचा सखा पाप. ३७
तेव्हां चि मरेल, करुनि तत्स्नेहें द्विजसभावमानातें.'
जें द्विजतेज, समस्तां तेजांत गुरुप्रभाव[9] माना तें. ३८
तो हा राक्षस वधिला; भेटेल सखा सुयोधना सत्य;
झाला अघरोगाला[10] सर्वसमरहतसुयोध[11] नासत्य[12]. ३९
धर्मा! राज्य कर अशा या विप्रांचें संभाजन[13] कराया;
संसारीं धन्य करिल तुज हे, जसि मुनिसभा जनकराया." ४०
या गुरुवरोपदेशें कुंतीसुत शोक दैन्य सोडून,

---

१. दुर्योधन—**पंत.** धर्माच्या अभ्युदयानें ज्याच्या नेत्रास दुःख झालें आहे अशा दुर्योधनाचा मित्र. २. ब्राह्मणतेजासी जें दंडवेना ऐसें तें तेज कवण?—**पंत.** ३. बदरिकाश्रमांत. ४. मांसभक्षक. (राक्षस). ५. सर्व प्राण्यांपासून अभय हा वर. ६. अवमानित विप्रांखेरीज सर्वभूताभयवर दिला. ७. वगळत नाहीं. ८. ब्रह्मदेव. ९. मोठ्या प्रभावाचें. १०. पापरूप रोगास. ११. समरांगणांत मेले आहेत सर्व वीर ज्याचे असा दुर्योधन. १२. अश्विनीकुमार. १३. पूजन.

प्राङ्मुख कांचनपीठीं बैसे विप्रांसि हात जोडून. ४१
तदभिमुख सुमणिकांचनपीठीं श्रीकृष्णसात्यकी बसले;
भीमार्जुन नृप मध्यें घालुनि कनकासनीं समुल्लसले. ४२
सहदेवनकुळ घेउनि दोंतीं सिंहासनीं पृथा बसली,
जसि काय देवहूती योगयुगयुता सदाश्रमीं वसली. ४३
रत्नासनीं बसे धृतराष्ट्र क्षितिपति, तयासमीप सती
देवी गांधारसुता झाली मणिमयशुभासनीं बसती. ४४
बसला युयुत्सु कांचनपीठीं सविनय समीप जनकाच्या;
संजय हि आसनावरि बसला होता विशुद्धकनकाच्या. ४५
धर्मार्थकाममोक्षोपायीं म्हणणार विनवितां 'हो' ते
कविजीवसे सुधर्मा धौम्य पुरोहित वरासनीं होते. ४६
अभिषेकाचें आल्या घेउनि साहित्य सर्व हि प्रकृती,
पूर्वांग भगवदुक्तें करिती धौम्यादि सर्व विप्र कृती. ४७
व्याघ्राजिन वेदीवरि, आंथुरिला पट्ट तयाउपरि धवळ;
धौम्यें धर्म बसविला, त्याच्या द्रुपदात्मजा सती जवळ. ४८
केला होम यथाविधि, तृषितज्वलनासि पाजिलें प्राज्यें
आज्य सुखें यजमानें, बहु निष्कंटक करावया राज्य. ४९
मग सांठविलें आहे ज्याच्या निःशेष विश्व हें उदरें,
कृष्णसह धर्मातें अभिषेकी देवदेव तो सुंदरें. ५०
धृतराष्ट्र हि अभिषेक स्वकरें धर्मी दरेंकरूनि करी,
निजमस्तकीं शमाया संताप जसा करेंकरूनि करी. ५१

---

१. पूर्वाभिमुख. २. सुवर्णासनावर. ३. शोभते झाले. ४. हस्तिदंती. ५. कपिलमाता. ६. राजयोग व हठयोग यांनीं युक्त अशी. (पतिसहवासांत विविधोपभोग भोगलेली देवहूति कपिलानीं आत्मज्ञानोपदेश केल्यानंतर आश्रमीं राहूं लागली). ७. धृतराष्ट्राच्या. ८. असुराचार्य शुक्र व सुराचार्य बृहस्पती यांप्रमाणें. ९. कौरवांचा आचार्य. १०. पांडवांचा आचार्य. ११. प्रजा. १२. राज्याभिषेकाचें पूर्वकर्म. १३. त्याच्याजवळ सति द्रुपदात्मजा [बसविली]. १४. पुष्कळ. १५. उत्तम शंखानें. १६. सोंडेनें.

अभिषेचुनि वृद्ध म्हणे, 'दिधलें तुज सर्व राज्य पुत्रा! म्या,
जैसें पूर्वीं कश्यपमुनिनें अभिषेक करुनि सुत्राम्या[1].' ५२
सर्व प्रकृति हि धर्मीं त्या चि कनकभूषितें दरें वेषें[2],
रामाभिषेकसमयीं जेंवि तसि च त्या महोत्सवीं हर्षें. ५३
न च वदवे, जें मिळतें जगदीश्वरकृष्णदर्शनीं यश, तें;
मग तदभिषिक्त धर्म न होइल कां वर्ण्य दर्शनीय शतें? ५४
शिशुच्या[3] स्पर्शोनि म्हणे जो[4] 'तव साम्या नयो गया' गाला,
दे, देववे सुपदफळ[5] जें कोणा ही न योगयागाला; ५५
त्या पांचजन्यशंखें केला अभिषेक ज्या महाभागा
तत्तेज किति वदावें? रवि हि म्हणे कविसि[6], 'हे महाभा[7] गा.'
धर्म पदीं बैसवितां श्रीमत्कृष्णें अशेषदेवाद्यें[8],
बहु वाजविलीं दुंदुभिवीणापणवानकादि जयवाद्यें. ५७
दिधलीं युधिष्ठिरानें त्या विप्रांला असंख्य धनदानें;
वाटे, वांटाया निधि दिधले नव ही तयासि धनंदानें[9]. ५८
हृष्ट ब्राह्मण वदले, 'त्वां व्रत हें घेतलें न नव संतें;
पूर्वीं तसें पुढें ही सुखवावें जग, जसें वन वसंतें. ५९
तूं पावलासि, होमुनि बहु युद्धमखीं पर, स्वधर्मातें;
जें क्षत्रियें मिळविलें रण करुनि नव्हे परस्व[10] धर्मा! तें. ६०
या प्रळयांतुनि सानुज सुटलासि, नसे दुजा असा सुकृती,
ज्यांत नदीज हि खचला, जाले द्रोणादि ही असासु[11] कृती.' ६१
विप्रांतें प्रकृतींतें धर्म म्हणे, 'धन्य धन्य मीं आजि!
गुण घेतां जरि, ओख्या[12] रीति असी बहु विलक्षणा माजी[12].
जालां प्रसन्न सर्व हि जरि, तरि मजवरि करा प्रसाद असा,
होती जी धृतराष्ट्रीं त्या वृत्तीतें चि वाढवीत असा. ६३

१. इंद्रास. २. अभिषेक करी. ३. ध्रुवाच्या. ४. पांजजन्य शंख. ५. उत्तम (ध्रुव) पदरूप फल. ६. शुक्रास. ७. मोठें तेज. ८. सर्व देवांचा आदि अशा. ९. कुबेरानें. १०. दुसऱ्याचें द्रव्य. ११. मृत-पंत. १२. माझा लौकिक.

ज्येष्ठपिता परदैवत पूजावें करुनि यत्न हें माजें;
याचें प्रिय चि करावें अर्पुनि होईल रत्नहेमा जें. ६४
याचें प्रिय शासन[1] तें माजें, याहूनि अन्य मीं नाहीं;
हृदवृद्धिनें चि व्हावें तद्भजन करूनि धन्य मीनाहीं. ६५
करुनि ज्ञातिवध असा म्यां न वहावा चि काय; परि साचें
याचें शुश्रूषण मज हित, लोहा जेंवि काय परिसाचें. ६६
सत्ता वाटे गेली रायास, तसी च वाटवा होती.
गजपुरजनपदजन[2] हो! जी पहिली धडक वाट वाहो ती. ६७
किंकर पांच हि आम्ही; राजा धृतराष्ट्र; हे धरा याची;
कथिली वेदाज्ञासी राजाज्ञा हे मनीं धरायाची.' ६८
सांगुनि सर्वांसि असें, त्या नीतिप्रीतिमतिसुधानिधिनें
भीमासि यौवराज्य प्राज्यस्नेहोत्सवें दिलें विधिनें. ६९
सर्वज्ञा, सकलसुकवितिलका, प्रबलाहिताद्रिच्या भिंदुरा,[3]
षाड्गुण्य,[4] मंत्रनिश्चयें[5] यांचा अधिकार धर्म दे विदुरा. ७०
आयव्यय[6] आणि कृताकृत यांच्या चिंतनीं परिज्ञानीं
संजय नियोजिला; कीं भ्रमवी श्री, न भ्रमे परि ज्ञानी. ७१
सैन्याधिकार नकुळा, ज्याच्या बाहूंसि शक्रपुर गातें;
त्या परचक्रवधाचा दिधला अधिकार शुभ्रतुरगातें.[7] ७२
देता जाला देवब्राह्मणकार्याधिकार धौम्यातें,
दे अधिकार स्वनिकट[8] सहदेवातें हि साधुसौम्यातें. ७३
कीं निधितें यक्षपसा[9] त्यातें करि तो चि सर्वदा जतनः

---

१. आज्ञा. २. हस्तिनापुरवासी व राष्ट्रवासी लोक. ३. प्रबळ शत्रुरूप पर्वताचें वज्र च अशा. ४. संधि (तह), विग्रह (शत्रुसैन्यांत जाळपोळ लूट वगैरे करणें) यान (स्वारी), आसन (अनुकूल कालाची प्रतिक्षा करित किल्याचा वगैरे आश्रय करून राहणें), द्वैध (बलवानाशीं तह किंवा अबलाशीं युद्ध) व [आपल्याहून बलवानाचा] आश्रय असे सहा राजोपाय. ५. सल्लामसलत ठरविणें. ६. जमाखर्च. ७. अर्जुनास. ८. स्वतांजवळ राहण्याचा अधिकार. ९. कुबेराप्रमाणें.

सहदेव धृतिमंत चि, जाणो, श्रीधर्मराज तें वतन. ७४
ज्या ज्यासि योग्य जें जें, सांगे त्या त्यासि धर्म तें कार्य;
सांगे युयुत्सुसंजयविदुरांतें प्रार्थुनीं असें आर्य. ७५
'नित्य प्रातःकाळीं संध्याकाळीं पुसोनि आर्यातें,
बहु अप्रमत्त निरलस होऊनि करा प्रभूककार्यातें.' ७६

अध्याय सहावा.

धर्म म्हणे, 'श्रीकृष्णा! वारावे त्वां चि ताप दासाचे,
त्वच्चरण हेतु देवा! मज पावायासि या पदा साचे. १
त्वां उद्धरिली अवनी नवनीरदसुंदरा! अगा धात्या!
किति हे कुंतीसंतति? तरली वानरचमू अगाधा त्या. २
यश, या संसारांतुनि उद्धरुनि पुन्हा हि पांडुसंतति, घे;
स्ताविति बहु तुज चि नारद, वाल्मीकि, व्यास, मुख्य संत तिघे.
त्वां व्हाया निजकिंकरभाषित विश्वांत साच, हाकेला
व्यसनीं पावुनि धन्य प्रह्लाद जसा, तसा च हा केला. ४
असुनि हि, समर्थ नव्हते पद साधुनि द्यावया, सखे, दास,
जेंवि ध्रुवा, तसें तुजवांचुनि देवा! मला सखेदास. ५
जालासि सहाय जसा सुगळा हि, बिभीषणा हि असहाया;
साधुनि दिला महेंद्रा अमृतरस तसा चि कीर्तिरस हा यां. ६
सुकविरसज्ञा करिती जी तुझिया नित्य नवनव स्तुतिला,
बा! आढळे तुजविणें वर्णाया गोड नव न वस्तु तिला. ७
शतजन्में नमनांची मीं तुज वाहत असेन लाखोली,
वाटे व्यसन जसें हें मज, न च दावी असें नेला खोली.' ८

---

१. वतनदार. २. धृतराष्ट्रास. ३. मेघ. ४. समुद्रास. ५. आपल्या दासांचें वचन. ६. सुग्रीव वानराला. ७. युधिष्ठिरास–पंत. ८. चांगल्या कवींची जिह्वा. ९. कलिग्रस्त नलराजाला.

भगवान् स्मित करुनि म्हणे, 'साक्षात्नूं धर्म सन्महित राया!
गाति कवि तुजें, जैसें रामाचें, कर्म जन्म हि तराया.' ९
प्रभुनें बहु हर्षविला धर्म, जसा तृषित नवसुधापानें;
याणें चि सुयश लुटिलें, जो मैथिल[1] त्या हि न वसुधापानें. १०
मग नृप बंधूंसि म्हणे, "मेळविला विजय अनुभवावा हो!
चिंतुनि मांद्रीकुंतीसुयश, शिरःकमळ देनु[2] भवा वाहो. ११
श्रमलां बहु मजकरितां, वनवासाज्ञातवासकष्ट महा,
कोणास ही न म्हणविल यापरि गुरु शनि हि कुंज[3] हि अष्टम[4] 'हा!'[5]
बहु भांडले तुम्हांसीं शस्त्रास्त्रें धरुनि, करुनि हठ राजे;
ते म्यां काय वदावे, अधिकाधिक कष्ट दिवस अठराजे?" १३
दुर्योधनदुःशासनदुर्मर्षणदुर्मुखालयें[6] धर्में
भीमप्रमुखांसि दिलीं भोगाया सुरवरोचितें[7] शर्में. १४
वसले त्या त्या बहुधनकनकनगनिभालयांत[8] वासवसे,
प्रियसखधनंजयगृहीं युयुधानासह[9] जगन्निवास वसे. १५
जो गुरुरत्नकनकमय तुळिला कविनीं सुमेरुशैलासीं,
त्या मुख्य प्रासादीं धर्म वसे, धनद जेंवि कैलासीं. १६
ज्येष्ठकनिष्ठपित्याला[10] गांधारीला निवेदुनी[11] राज्य
होय स्वस्थ युधिष्ठिर देउनि धौम्या कृपा[12] धन प्राज्य. १७
वृद्धांधबाळ जन जो, नाहीं कोणी च सोयरा ज्याचा,
तो तोषविला धर्में; वाटे परमाप्त होय राज्याचा. १८
क्रमुनि सुखें रजनीतें प्रातःकृत्यासि करुनि साधु निघे,

१. मिथिल देशाच्या जनकराजानें. २. आपल्या पुत्रांचा—दानवांचा—नाश करणारे असे कीर्तिमान पुत्र माद्रीकुंतीला झाले म्हणून मत्सराने दनु शंकराला आपले शिर अर्पण करो. ३. मंगळ. ४. अष्टमस्थानी असलेला. ५. 'हा!' न म्हणविल—**पंत.** ६. घरें. ७. इंद्रास योग्य अशी. ८. पुष्कळ धन असलेल्या व सुवर्णमेरूप्रमाणें असणाऱ्या घरांत. ९. सात्यकीसह. १०. धृतराष्ट्र व विदुर यांस. ११. अर्पण करून. १२. कृपाचार्याला. (मूळांत असा उल्लेख नाहीं).

श्रीकृष्णदर्शनातें, भूसुरसत्कारसुकृत साधुनि, घे. १९
प्रभु रत्नकनकभूषितपर्यंकीं स्वस्थ बैसला होता,
जो वज्रपात विनतीं जाणोनि म्हणे, 'खचोनि पां हो तो.' २०
पीतपट प्रभु, जैडिला शुचिकनकीं शक्रनीळसा, साजे;
प्रभुचे अर्धोन्मीलित डोळे, करिते कृतार्थ दासा जे. २१
वक्षस्थळा सुविपुळा शोभवि कौस्तुभ, जसा नभा सविता;
दृष्टांत होय, परि हा वरमणि; दिनमणि असा न भासविता.
यत्तेजें पाताळीं न, न भूलोकीं, न मलिन नय नाकीं,
त्या प्रभुसि पुसे, "आली सुखनिद्रा तूज नलिननयना! कीं?
जाली प्रसन्न मति कीं जीस परमलज्जिता पृथा होती?
यत्कृत पालन पाहुनि, कवि म्हणती, 'माय परि वृथा हो! ती.'"
प्रार्थुनि बोलविला प्रभु, परि कांहीं न च वदे, न वा पाहे;
जाणों शिलिपवरें हरिनीलमय घडुनि मांडिला आहे! २५
धर्म म्हणे, 'जगदीशा! स्तब्ध विनिश्वास चित्रसें आंग
कां गमतें? त्वां धरिलें कां ऐसें ध्यान? मानदा! सांग. २६
ध्यातोसि काय? देवा! दिसतोसि निर्वातसदनदीपकसा.
आश्चर्य गमे, झाला निश्चळ वितरंग नदनदीप कसा? २७
विश्वध्येया! तुज, निज आत्मा ध्याता नसोनि, कां गमला?
जरि मीं असेन योग्य श्रवणास, ध्यानतत्व सांग मला.' २८
प्रार्थुनि अत्याश्चर्यें कर जोडुनि धर्म राहिला उगला;
मग दृष्टि हळु च उघडी प्रभुवर, जो ध्यानसुखभरें फुगला. २९

---

१. नग्न झालेल्यावर. २. पकारावयव पंक्तिपासूनि खचला म्हणजे तो चि तकार, म्हणजे 'वज्रपात' तो 'वज्रतात' होतो. ज्याच्या प्रसादें घातक ही परिपाळक होतो—**पंत.** ३. जडविलेला इंद्रनीलमणी जसा तसा. ४. प्रकाश देणारा. ५. कुनीति. ६. कमलनयना. ७. जिनें (श्रीकृष्णबुद्धीनें) केलेलें. ८. इंद्रनीलमण्याचा. ९. वातरहित घरांतील दिव्यासारखा. (निश्चल). १०. समुद्र. ११. विश्वानें ध्यान करण्यास योग्य अशा! * 'दिसती' असा अध्याहार.

देव ह्मणे, 'देवा! ज्या देवनदी प्रसवली महाभागा,
श्रीरामसाचि जाला सर्वज्ञ वसिष्ठशिष्य जो बा! या; ३०
चापश्रुतिमार्गवरा भार्गवरामा भजोनि जो जाणे,
बाळपणीं च जयाच्या शस्त्रास्त्ररहस्य मानसीं बाणे; ३१
काशिपकन्यात्रय जो सर्वक्षत्रिययशासमेत हरी,
शरभरवें हरिसा बहु कांपे ज्याच्या धनुःस्वनें चि हरी; ३२
ज्या न तरे राम गुरु हि निकरें रण करुनि दिवस तेवीस,
गणि रेणुकेसि गंगेहुनि उणें फार त्या हि देवीसें; ३३
जाणे चतुराननसा जो भूतभविष्यवर्तमानातें,
सत्कविसभेंत पावे बहु जो अरिहस्तिगर्त मानातें; ३४
शरतल्पीं प्रेमभरें ध्यातो येऊनि शरण तो मातें,
अनुसरलों होतों मीं त्यातें, पाथोधि जेंवि सोमातें. ३५
देवद्विजगुरुभक्त, व्रतियतिपति अतिमति, प्रथित लोकीं,
सत्यप्रतिज्ञ पंडितवर रामा स्वासुहुनि दयित तो कीं. ३६
गेलों मनेंकरुनि मीं धर्मा! भीष्माकडे, कथूं काय?
हाय! प्रेम न वदवे; वत्स चि तो साधुराय, मीं गाय. ३७
भीष्मत्यक्त अशोभित राज्य, जसें पदकहेम हीरा ज्या
टाकी; गतेंदुरजनी गतभीष्मा तसि च हे मही राज्या! ३८
त्या ज्ञानदीपकाला लागो त्वच्छ्रोत्रवृत्ति हे वाती,
सर्वार्थदर्शिनी तद्रुचि रविरुचिसीं करील हेवा ती. ३९
नमुनि पुसायाचें तें त्या भीष्मा सुज्ञनायका पूस;

१. भीष्मानीं वसिष्ठाजवळ वेदाध्ययन केलें. २. धनुर्वेदविद्या जाणणारांत श्रेष्ठ अशा. ३. धनुष्याच्या टणत्कारानें. ४. इंद्र. ५. भवानीस–पंत. ६. शत्रुरूप हत्तीस खळग्याप्रमाणें असणारा. ७. समुद्र. ८. चंद्रास. ९. व्रतनिष्ठ वैराग्यसंपन्न (इंद्रियनिग्रही) लोकांचा अधिपति. १०. प्रिय. ११. सुवर्णपदक. १२. चंद्रास्त झालेली रात्र. १३. तूं भीष्माकडून ज्ञानाचें श्रवण कर, असा भावार्थ. १४. सर्व पदार्थ (पक्षीं) चतुर्विध पुरुषार्थ दाखविणारी. १५. त्या ज्ञानदीपाची प्रभा.